

Kjell Östberg

1968 – när allt var i rörelse

Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna

Innehåll

Introduktion (2020)	1
Förord	2
Inledning.....	2
Varför 1968?	2
Vågor	4
Vad var 60-talet?	11
Det liberala 60-talet	16
50-talet och ideologiernas död	16
Stormsvalor	21
En liberal moral	26
Könsrollerna	29
Kulturen i rörelse	31
Etermedier	34
Det röda 60-talet.....	37
60-talet blir rött.....	37
Den nya vänstern	38
Sprickorna i folkhemmet	41
De intellektuella	44
60-talets nya medier: Pocketboken	49
Radio och TV	53
Modsen kommer.....	54
De nya rörelserna Provies	55
1968	61
Kulturens politisering	65
Den nya vänstern och förnyelsen av den gamla	69
VUF	72
Det mångfasetterade 70-talet.....	76
60-tal blir 70-tal.....	76
Vilda strejker	78
Gröna vågen och alternativa kulturer	81
Kvinnokamp	85
Yttersta vänstern.....	89
Avslutning	96
Radikaliseringens djup	96
Vänstervågen utmanas.....	98
Staten och revolutionen	99
60-talsradikaliseringen som en läroprocess.....	102
Sammanfattning	109
Källor och litteratur	113
Vittnesseminarier vid Södertörns högskola 1999-2001	113
Arbetarrörelsens arkiv	114
Tidningar och tidskrifter.....	114
Litteratur.....	115

Introduktion (2020)

OBS: Detta är **första** upplagan av boken *1968 – när allt var i rörelse*, som kom ut 2002. Den handlar det vänsteruppsving som hade sin kulmen i slutet av 60-talet och som tog sig många uttryck: vietnamrörelsen, vilda strejker, bildandet av vänstergrupper, kvinnorörelsen, miljögrupper osv.

2018 var det 50 år efter 1968 och med anledning av detta ombearbetade författaren boken som gavs ut i en *ny rikt illustrerad* upplaga (1:a upplagan saknade illustrationer). Exemplar av den nya boken finns fortfarande kvar på bokförlaget och rekommenderas varmt.

Ovan omslaget till nya upplagan

Ur baksidestexten till nya upplagan:

1968 kulminerade en våg av vänsterradikalisering som sköljde över världen. Den hade börjat anas redan tio år tidigare och den skulle fortsätta tio år till innan den nyliberala vågen kom. Kjell Östberg beskriver, förklarar och utvärderar vad som blev kvar.

Förord

Denna bok har i allt väsentligt tillkommit inom den stimulerande forskningsmiljö som Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola utgör. I seminarier med välklingande namn som Arioso och Tillsammans eller Att ge sig själv makt, i korridorer och kafferum och med studenter i lektionssalar har jag haft tillfälle att presentera mina texter och funderingar. En del av utgångspunkterna har jag haft förmånen att utveckla med mina kollegor i det av Vetenskapsrådet finansierade projektet Genus, medborgarskap och offentlig politik 1848-1998.

Ett särskilt tack till Håkan Blomqvist, Elisabeth Elgan, Alf W Johansson, Lena Lennerhed och Eva Schmitz, som tagit sig tid att läsa hela mitt arbete i olika stadier. Och tack till min fru Margareta Axelsson Funck, som ömsint ställt femtiotalisternas obarmhärtiga frågor.

Kjell Östberg (2002)

Inledning

Sextitalet kom och gick
Öppet som ett ögonblick
Uppror och förförelse
Allt var liksom i rörelse

Leif Nylén, Blå tåget

Varför 1968?

Inget årtal i svensk samtidshistoria väcker så starka känslor som 1968. För traditionellt konservativa representerar 60-talsradikaliseringen inget mindre än en kulturkatastrof.¹ För en mer modern höger är det då ”en hundraårig period av enastående ekonomiska framsteg och välfärdsutveckling tog slut”.² Liberalen Per Ahlmark ser en epok att känna förakt för³ och några gamla 68-or, som journalisten Göran Skytte ”mår illa, när jag tänker på vad vi som tillhörde ‘den revolutionära vänstern’ skrev, sade och gjorde”.⁴

Andra ser med saknad tillbaka på 1960-talet, ”en värld som plötsligt och oväntat bröt igenom den smetiga smörjan av falska föreställningar”⁵, eller menar att det nog fanns sådant man kan kritisera, men det som gjordes ”var i huvudsak bra”.⁶

Och i de efterföljande generationerna finns allt från bittra 60-talister som känner sig stoppade i sin karriär av ”jätteproppen Orvar” till dagens unga radikaler som i spåren av filmen *Tillsammans* i realistisk anda diskuterar vad man till äventyrs kan lära av sin föräldrageneration.⁷

Det råder alltså en fundamental skillnad i uppfattning om hur man ska karaktärisera 1968. Var det en tid av frihet när allt var möjligt, eller var det dogmatikens decennium när alla gick i Mahjongkläder och viftade med Maos lilla röda?

¹ Vittnesseminarium om högern och 1968, Södertörns högskola 1999.

² Arvidsson, Claes 1999, *Ett annat land: Sverige och det långa 70-talet* s. u.

³ Ahlmark, Per 1994, *Vänstern och tyranniet: det galna kvartsseket* s. 264.

⁴ Skytte, Göran 1997, *Självbekännelser och andra texter* s. 128.

⁵ Sven-Erik Liedman, citerad i Jordahl, A. och Wirtén, P.: 1999, *Vi som inte var med: en orättvis betraktelse över sextiotalet*. s. 31.

⁶ Vittnesseminarium, Aktivisterna och -68, Södertörns högskola 27.5.1999.

⁷ Jordal 1999.

Det finns ett embryo till vetenskaplig diskussion om hur den svenska 60-talsradikaliseringen ska förstås, ett embryo som delvis berör samma frågor. Historikern Kim Salomon diskuterar i *Rebeller i takt med tiden* Vietnamrörelsen i ett perspektiv av sociala rörelser, och menar att den bör ses som en föregångare till de följande decenniernas rörelser. Trots leninistisk barlast demonstrerade den att "engagemang och gräsrotsaktivitet kunde sätta dagordningen". Många av dess medlemmar aktiverade sig senare i kvinno-, freds- och miljörörelse.⁸ Det nya i just den svenska Vietnamrörelsen har ifrågasatts av historikerna Urban Lundberg och Klas Åmark som i en debattartikel menar att FNL-rörelsen, liksom de många nyleninistiska organisationer som formerades i slutet av 1960-talet representerar ett återknytande till en äldre tradition inom den marxistiska rörelsen, från en period när det industriella proletariatet var revolutionens bärare. Framtidens frö fanns i stället att söka hos miljörörelsen, kvinnorrörelsen och olika alternativrörelser, med en annan social bas och andra organisatoriska ideal.⁹

Historikern Sven-Olof Josefsson driver i *Året var 1968* tesen att den svenska 60-talsradikaliseringen var till stora delar identisk med den internationella studentrörelsen, och han hittar en gemensam ideologi för detta internationella fenomen med element som direkt demokrati, utomparlamentariska aktioner, antibyråkrati, antikapitalism, antiimperialism och anti-kommersialism.¹⁰

Ekonomhistorikern Lars Ekdahl menar att denna analys är för snäv och pläderar för vikten av att teckna hela vänsterns historia, inte minst den som utvecklades inom den traditionella arbetarrörelsen.¹¹ Han refererar här till sociologen Göran Therborn som understryker den svenska 60-talsradikaliseringens särart och menar att den nya vänstern, i betydelsen att stå utanför de traditionella marxistiska strömningarna, aldrig existerade i Sverige. Nyvänstern var inriktad på att förändra den existerande vänstern. Samtidigt menar han att någon "studentrörelse för yttrandefrihet, sexuell frihet, sociala rättigheter och elementär humanitär anständighet inom universitetsförvaltningen aldrig /behövdes/ i det liberala Välfärdssverige."¹² Till alla dessa teman återkommer vi.

Syftet med denna bok är flerfaldigt. Den ingår i en nystartad serie, Samtidshistoriska perspektiv. I serien kommer fortlöpande att publiceras böcker som ger sammanfattande överblickar av centrala teman i svensk samtidshistoria. Den kommer att följas av böcker som behandlar Sverige under kalla kriget, arbetsmarknadspolitik, jämställdhetspolitik, den parlamentariska utvecklingen, mentalitetsförändringar osv. Det betyder att denna bok vill ge en översikt av den svenska 60-talsradikaliseringens orsaker, utveckling och konsekvenser, och att den därvid i väsentliga delar kommer att bygga på den forskning som redan finns.

Samtidigt vill den fungera forskningsiniterande. Flera viktiga aspekter av 60-talsradikaliseringen väntar fortfarande på sin vetenskapliga genomlysning. Det gäller centrala frågor som hur vetenskapen och det vetenskapliga tänkandet påverkades, värderingsförskjutningar när det gäller samlevnadsformer och vardagsliv, alternativkulturernas utbredning, motrörelser och politiska underströmmar.

Sedan några år tillbaka pågår vid Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola, där denna bok har tillkommit, ett projekt under utveckling kring 1960-talsradikaliseringen. Ja, inom ett område har forskningen redan kommit långt, nämligen 1970-talets kvinnorrörelse.¹³

⁸ Salomon, Kim 1997, *Häftan för kritiska studier* 3/97 s. 41.

⁹ Lundberg, Urban och Åmark, Klas 1997, *Häftan för kritiska studier* 2/97.

¹⁰ Josefsson, S.-O. 1996, *Året var 1968*, s. 276 ff.

¹¹ Ekdahl, Lars 1997, Att konstruera en vänster, *Häftan för kritiska studier* 3/97.

¹² Therborn, Göran 1983, Brytningarnas och genombrottens årtionde. Den nya vänstern och resten av 60-talet, i Vikström, red., 1983 *Marx i Sverige*, 1983.

¹³ Elgán, Elisabeth 2001, *Kvinnorrörelsen och '68: aspekter och vittnesbörd*.

En betydande del av verksamheten har hittills varit inriktad på att dokumentera tiden. Bland annat har ett tiotal vittnesseminarier genomförts, där tidens aktivister och aktörer har redogjort för sina erfarenheter och hågkomster. Seminarierna bandas och skrivs ut och kommer successivt att publiceras i institutets skriftserie.¹⁴

Bokens övergripande tema är 1960-talet som en radikaliseringsprocess och det prisma tiden kommer att ses igenom är rörelserna. Detta av flera skäl. Det är de områden som är bäst utforskade, och därför lämpar sig bäst för en bok av syntetisk karaktär. Frågan om de nya sociala rörelserna är central för den omfattande internationella forskning som tar sitt avstamp i 1960- och 1970-talens radikala strömningar. Perspektivet passar också min egen forskningsprofil. Min forskning har hittills i betydande utsträckning handlat om de svenska folkrörelserna. Dessutom är människors sammanslutning i sociala rörelser och kamp för samhällsförändringar ett centralt inslag i min förståelse av hur historisk förändring skapas.

Detta fokus, och forskningsläget, innebär att många viktiga aspekter av 1960-talsradikaliseringen får en mindre framträdande plats i boken. Det gäller t.ex. analyser av idéspredningar, alternativkulturer och motströmmar. Boken har också ett tydligt Stockholmsperspektiv. Om allt det som saknas får vi förhoppningsvis snart läsa mer, i studier skrivna av en ny generation forskare som, till skillnad från denna boks författare, inte själva varit en del av den tid de skildrar.

Vågor

Var 1960-talsradikaliseringen i huvudsak ett nytt historiskt fenomen, med former och uttryck som skiljer den från andra perioder av social rörelse i historien, eller var det en händelse som låter sig infogas i en ständigt återkommande kedja av radikala utbrott?

Att människor sluter sig samman i mer eller mindre fasta rörelser och deltar i kollektivt handlande i syfte att uppnå förändringar är någonting som sker kontinuerligt. Det kan röra sig om allt ifrån spontana protester till mer långsiktigt arbete i etablerade organisationer.¹⁵ Men är det också möjligt att urskilja en rytm i utvecklingen av social kamp och rörelser? Frågan om radikaliseringsvågor är ett fenomen som under senare tid tilldragit sig ökat intresse från historiker, historiskt inriktade sociologer och ekonomer. En viktig bakgrund till detta är att många av de forskare som intresserat sig för sådana vågor, och dit räknar jag mig själv, menar att det finns en tydlig koppling mellan väsentliga samhällsförändringar och sociala rörelser styrka och utveckling. Att studera de perioder där dessa rörelser är som starkast kan bidra till att förstå vad som krävs för att uppnå radikala samhällsförändringar. Begreppet radikalism används i detta sammanhang vanligtvis av forskare, och det gäller även denna bok, med progressiva förtecken. Det handlar här om vänsterinriktade rörelser med social utjämning och utvidgade demokratiska rättigheter på sitt program.

De internationella radikaliseringsvågor som forskningen har identifierat är av varierande längd, djup och utbredning och bryter ut i ojämna intervaller. Några perioder som har pekats ut är "Folkens vår", alltså åren kring 1848; sekelskiftet med en viss kulmen kring 1905; de revolutionära åren efter den ryska revolutionen 1917; folkfronterna och kampen mot fascismen 1934-1937, uppsvinget efter andra världskriget 1944-1945 och 1960-talsradikaliseringen.¹⁶ Och en ofta ställd fråga idag är om globaliseringsrörelsen är inledningen till ännu en period av internationell radikalisering.

När det gäller vågornas uttrycksformer har de av forskningen givits ett antal gemensamma karaktäristika. Det rör sig i betydande utsträckning om direkta kollektiva aktioner utanför de

¹⁴ Se bilaga över seminarier och deltagare.

¹⁵ Arne, Göran m.fl. (red.) 1996, *Det sociala landskapet* s. 250 f.

¹⁶ Katsiaficas, G. 1987, *The imagination of the New Left. A Global Analysis of 1968* s.13 ff.

etablerade maktstrukturerna, med syfte att uppnå politiska, sociala eller ekonomiska förändringar eller omfördelningar. Kampformerna är ofta okonventionella, kraven tillspetsade.¹⁷

Det är möjligt att knyta en rad sociala, kulturella, kunskapsmässiga och politiska omvälvningar, erövringar och nederlag till dessa vågor: De nationella rörelsernas genombrott kring 1848; demokratiseringsprocesser och sociala framsteg kring sekelskiftet; rösträttsreformer, inte minst för kvinnor, efter första världskriget; sociala reformer och välfärdsstatens tidiga formering under 1930-talet; de grundläggande värderingsförändringarna under 1960-talet. De ryska, kinesiska, kubanska och vietnamesiska revolutionerna faller också inom ramen för denna periodisering.

Under åtminstone ett sekel har dessa radikaliseringsvågor varit nära knutna till industrisamhällets olika faser. De har ofta beskrivits som intensifierade perioder av klasskamp och det har setts som mer eller mindre självklart att det är (industri-) arbetarklassen som varit den ledande sociala kraften. Samtidigt har det varit en förutsättning för dessa rörelser framgångar att de byggt på allianser mellan klasser, kön och etniska grupper. Detta gäller, som kommer att framgå nedan, i hög grad för Sverige.

Hur länge en sådan period av radikalisering pågår kan variera. De uppror som bröt ut våren 1848 hade i de flesta fall stillnat 1849/1850. Samtidigt är det möjligt att i många länder tala om en kontinuerlig stegring av klasskampen från mitten av 1890-talet och åtminstone en tioårsperiod framåt. I diskussionerna om 1960-talsradikaleringen har forskningen ofta sökt dess rötter redan till 1950-talet och dess definitiva nedgång anges ibland till 1978-1980.¹⁸

Orsaker

När det gäller att förklara orsakerna till sådana vågors upp- och nedgångar har en hel del ansträngningar lagts ner på att diskutera betydelsen av övergripande strukturella faktorer, framför allt demografi och ekonomi, utan att några entydiga samband har låtit sig fastställas.

Ekonomer har länge pekat på betydelsen av återkommande cykler. Ekonomhistorikern Lennart Schön urskiljer strukturcykler på mellan 40 och 50 år, kännetecknade av växlingar mellan kris, omvandling och rationalisering, de s.k. Kondratiev-cyklerna är något längre.¹⁹ När det gäller förhållandet mellan ekonomiska konjunkturer och radikalisering visar emellertid den sociala kampen en förhållandevis självständig relation till både långa och korta ekonomiska vågor. Omfattande social oro har brutit ut i såväl uppgångs- som nedgångsperioder.²⁰ Om det finns något mönster verkar det ligga i vad som händer när en konjunktur eller längre våg passerar sin topp- eller bottennivå. I det första fallet inträffar en period när förväntningar på fortsatt standardökning inte längre kan infrias, i motsatt situation finns uppdämda förhoppningar om att ta igen vad som förlorats när det äntligen vänder uppåt igen, och styrkeförhållandena skiftat till arbetarnas fördel.²¹ Tvärt emot en vanlig uppfattning torde det snarast finnas ett negativt samband mellan ekonomisk kris, hög arbetslöshet och

¹⁷ Tarrow, Sidney 1991, *Struggle, politics and reform: collective action, social movements and cycles of protest*. s. 11 f.

¹⁸ Lumley, Robert 1990, *States of emergency: cultures of revolt in Italy from 1968 to 1978* för Italien, Trebitsch, Michel, *Voyages autour de la révolution*, i Dreyfus-Armand G. m.fl., (red.) 2000, *Les Années 68. Le temps de la contestation*.

¹⁹ Schön, Lennart 2000, *En modern svensk ekonomisk historia* s. 30.

²⁰ Mandel, Ernest 1982, *Långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen* s. 54.

²¹ Thörnqvist, Christer 1994, *Arbetarna lämnar fabriken: strejkrörelser i Sverige under efterkrigstiden, deras bakgrund, förlopp och följder* s. 80 ff, Hobsbawm E.J. 1964, *Labouring Men* s. 132.

omfattande kampberedskap.²² Däremot har en koppling mellan krig, och framför allt krigsslut, och radikaliserings varit lättare att urskilja.

Aktuell demografisk forskning har velat peka på ett samband mellan samhällen där unga människor utgjort en stor andel av befolkningen och ökad social aktivitet.²³ Sekelskiftets Sverige eller 1960- och 1970-talen skulle kunna tas som exempel på detta. I sociologen Karl Mannheims efterföljd har man dessutom lyft fram betydelsen av generationsmedvetande, ”politiska generationer” som hålls samman av gemensamma värderingar och en gemensam syn på världen.²⁴

Den urbanisering som varit ett kännetecken för det moderna industrisamhället, och som gick in i en ny intensifierad fas under efterkrigstidens rekordår, har lyfts fram som en faktor som påskyndat ett nedbrytande av gamla ingrodda värderingar och samtidigt skapat rotlöshet och otrygghet.

Parallellt med försöken att identifiera strukturella orsaker har forskningen lagt ner stor möda på att diskutera och urskilja betydelsen av politiskt konjunkturella faktorer. Vilka öppningar underlättar sociala rörelsernas uppkomst? Ofta har betydelsen av sprickor eller påtagliga förändringar i de etablerade maktstrukturerna lyfts fram: regimer som faller, splittringar inom eliten, en minskad repression, kraftiga förändringar i det traditionella partiväsendet, uppkomsten av nya politiska allianser.²⁵

Ett fenomen som är nära knutet till uppkomsten av radikaliseringsvågor är förändringar i normer och värderingar, en process där ofta mindre grupper av intellektuella spelar en central roll. Här föreligger samtidigt ett problem att fastställa vad som är orsak och verkan. Är det de intellektuella som formar sin tids tänkande, eller är de lyhörda redskap för djupare liggande rörelser?²⁶

Problemen med att entydigt fastställa vad som driver på en radikalisering gör att det också är svårt att skapa sådana situationer för dem som skulle vilja göra det. Militanta gruppers försök att driva fram en revolutionär situation t.ex. genom exemplariska aktioner, politiska attentat eller liknande har i regel resulterat i motsatsen: repression och en ökad klyfta till de grupper de ville väcka. Inte heller är de lätta att avstyra. Sociala rörelser som forskningsobjekt uppstod under kalla kriget, där sociologer definierade dem som potentiellt farliga former av icke-institutionaliserat politiskt beteende. Man diskuterade också hur man skulle kunna undvika oönskade utbrott. Trots ambitionen att ställa vetenskapen till politikens förfogande, var det inte möjligt att omsätta kunskapen i politisk handling. I stället följde 1960-talet.²⁷

Faser

Betydande försök har gjorts att karaktärisera en radikaliseringsvågs olika faser. Under inledningsfasen har forskare ofta sökt efter de konjunkturella politiska öppningar som ökat utrymmet för mobiliseringar och kollektiva aktioner (*political opportunity structures* kallas det ibland). På den organisatoriska nivån (*mobilizing structures*) har man särskilt uppmärksammat betydelsen av *early risers*, gnisttändare eller stormsvalor. Det rör sig alltså om grupper eller rörelser, ofta med förbindelser till äldre organisationer och strömningar, som spelat en roll för strukturerandet av den tidiga radikaleringen. När det gäller att förstå betingelserna för en rörelses utveckling är en undersökning av radikaliseringens spridnings-

²² Åmark, Klas 1986, *Facklig makt och fackligt medlemskap* s. 157.

²³ Malmberg/Sommestad 1999 s. 138 f.

²⁴ Mannheim, Karl 1926/1997, ”The problem of generation”, i *Essays on the Sociology of Knowledge*.

²⁵ McAdam, Doug m.fl. 1996, *Comparative perspectives on social movements* s. 10, Tarrow 1991 s. 32.

²⁶ Eyerman, Ron och Jamison, Andrew 1991, *Social Movements. A Cognitive Approach* s. 166.

²⁷ aa s. 12

förlopp av avgörande intresse. Det gäller såväl spridning till nya grupper och skikt i samhället som dess geografiska utbredning, internationellt och nationellt.²⁸

En radikaliseringsvågs kulmen är av naturliga skäl det som väckt störst uppmärksamhet, som statsvetaren Sidney Tarrow påpekat, inte minst för att det är denna som längst lever kvar i deltagarnas och observatörernas minnen. Under en vågs höjdpunkt dominerar också radikaliserings teman hela samhället mentalt. Allt verkar möjligt, som löfte för en del, som hot för andra. Ingrodda normer verkar inte gälla längre. Allt genomsyras av politik. Samtidigt utvecklas kampen ofta i ett rasande tempo och åt många olika håll. Organisatoriskt innebär spridningen att motsättningar tenderar att uppstå om vilken väg som bör följas. Rörelsens nedgångsfas börjar ofta så.²⁹

Det ligger i själva naturen för en rörelse av denna typ att vara just i rörelse. När den stagnerar transformeras den till något annat.³⁰ I vilken form den sedan omvandlas beror på den omgivning i vilken den verkat, men också på resultatet av radikaliserings.

Det vanligaste fallet i moderna demokratiska samhällen är sannolikt en tillbakagång av den öppna kampen, samtidigt som mer eller mindre stora delar av radikaliserings program ändå integreras i samhället och där rörelsen lever vidare i nya sociala organiseringar.³¹ Här kan man tänka sig olika former: sönderfall i sekter och subkulturer, institutionalisering till parti eller organisation eller omvandling till andra former av sociala rörelser som för vidare delar av rörelsens program. I länder med ett starkt partiväsen, och hit hör Sverige, finns en tendens till nya partibildningar – eller integration i redan existerande partier. I länder med svagt partiväsende, som USA, blir resultatet ofta intresseorganisationer.³² Av särskild vikt för den svenska utvecklingen, kommer det att hävdas nedan, är interaktionen mellan rörelserna och staten.

Sammanfattningsvis blir resultatet av en bred social rörelse ofta en rad sociala rörelser, mer eller mindre institutionaliserade. Dessa rörelser blir samtidigt, i mer eller mindre trogen form, de tidigare radikaliseringsvågarnas kollektiva minne.

Radikaliseringsvågor i ett svenskt perspektiv

Finns det då något kollektivt minne när det gäller radikaliserings former och utbredning i ett svenskt perspektiv? Att kunna urskilja variationer i olika länders politiska kultur är en viktig del av forskning kring sociala rörelser utveckling. Finns det ett särskilt svenskt sätt att göra uppror som skulle kunna tänkas ha betydelse också för 1960-talsradikaliserings?³³

Det är inte orimligt att datera det moderna Sveriges födelse till åren kring 1880. Landet drabbades av sin första stora bankkrasch, och Strindberg skrev *Röda rummet*. Men det är också under dessa år de stora svenska folkrörelserna föds: Svenska missionsförbundet bildas 1878 och IOGT 1879. Den sociala oron var omfattande. Sundsvallsstrejken 1879 tände gnistan till arbetarrörelsens framväxt.

Betydelsen av dessa organisatoriska erövringar kan inte överskattas. De lade grunden till en masskolning i att sköta egna angelägenheter med bäring för flera generationer. Av avgörande betydelse blev dessa erfarenheter, och dess former, vid nästa radikaliseringsvåg.

²⁸ McAdam 1996.

²⁹ Tarrow aa.

³⁰ Gilcher Holtey, Ingrid 1998, *Die Phantasie an die Macht: Mai 68 in Frankreich* s. 12.

³¹ Olofsson, Gunnar 1995, *Klass, rörelse, socialdemokrati: essäer om arbetarrörelsens sociologi* s. 27.

³² Tarrow aa.

³³ Detta avsnitt bygger på ett pågående arbete om radikaliseringsvågor, som utarbetats inom ramen för det pågående projektet Genus, medborgarskap och offentlig politik 1848-1998, och där kvinnoradikaliserings former särskilt uppmärksammas.

Perioden kring förra sekelskiftet kännetecknas av ett uppsving i den sociala kampen. Arbetarklassens starka framväxt, och radikaliseringsrörelsen, går tydligt att avläsa i dess främsta erövring: organisationerna. Fackföreningsrörelsens medlemsantal mer än tiodubblades.³⁴ Och arbetarna använde sina maktresurser. Strejkaktiviteten hörde till Europatoppen under det gamla seklets sista år, och fick en ny höjdpunkt under storstrejken tio år senare.

Men inte heller sekelskiftets radikaliseringsvåg kan beskrivas enbart utifrån industriarbetarklassens eller arbetarrörelsens perspektiv. Kvantitativt var fortfarande de två andra folkrörelserna större. Frågan är emellertid om inte den klassiska folkrörelsens traditionella verksamhetsformer i sin helhet, med föreningsmöten, studiecirklar, opinionsmöten, namninsamlingar och fester var en viktigare mobiliseringsform än strejker och demonstrationer. Denna miljö kunde i både bildlig och bokstavlig mening ge de demokratiska rörelserna en gemensam dagordning, genom vilken de kunde agera tillsammans. Med nykterhetsrörelsen i centrum skapades en kulturell och social miljö, där den bärande ideologin för det moderna borgerligt demokratiska samhället kunde formuleras och få en folklig förankring över klassgränserna.³⁵

Samtidigt är det av utomordentlig betydelse att det är under denna tid, och i nära kontakt med de stora folkrörelserna, de moderna politiska partierna bildas. Socialdemokraterna, byggt på arbetarrörelsens grenar, grundades redan 1889 men blev ett parlamentariskt parti först vid sekelskiftet. Det liberala partiet byggdes i huvudsak upp av dess frisinnade medlemmar, alltså av frikyrkörörelsens och nykterhetsrörelsens folk. När bondeförbundet bildades fick också böndernas rörelser sitt politiska parti. Bara högern stod i huvudsak utanför folkrörelsefären.

Rösträtt för män, föreningsrätt, politiska partier, en fredlig avveckling av unionen med Norge och först och sist en välorganiserad folkrörelsefär var några av denna radikaliseringsvågs viktigaste resultat.

Omkring 1910, efter nederlaget i storstrejken 1909 och den tilltagande internationella polariseringen, kan man se en avmattning i radikaliseringsprocessen. Det är påtagligt hur det under nedgångsfasen sker en tilltagande integrering av folkrörelsernas ledning i parti- och parlamentsstrukturer.

Nästa radikaliseringsvåg, åren kring 1917, är den mest våldsamma vi hittills sett. Dess förutsättningar var både internationella och nationella: Å ena sidan världskriget och ryska revolutionen, å andra sidan den inhemska dyrtiden. Krisens dramatiska utbrott, med ett stort antal demonstrationer som på kort tid svepte fram över landet, visar djupet av händelserna. De följde heller inte inledningsvis den lugna folkrörelselunken. Det handlade nu om polis-konfrontationer, tvångsinventeringar av matförråd och regelrätta plundringar.

Samtidigt gjordes intensiva försök att också använda sig av folkrörelsestrukturerna, framför allt genom att knyta dessa till de lokala parlamentariska organen.³⁶ Man skulle kanske kunna säga att två slags sociala rörelser ställdes mot varandra: de som skapades spontant i kampen och de etablerade, delvis integrerade?³⁷ Också på central nivå skedde en sådan integrering. Den koalitionsregering mellan socialdemokrater och liberaler som bildades hösten 1917 baserade sig på en pakt mellan den moderna industribourgeoisien och den reformistiska

³⁴ Åmark 1986 s. 12.

³⁵ Lundkvist, Sven 1977, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920*.

³⁶ Östberg, Kjell 1996, *Kommunerna och den svenska modellen: socialdemokratin och kommunalpolitiken fram till andra världskriget* kap. 2.

³⁷ Andrae, C.G. 1998, *Revolt eller reform: Sverige inför revolutionerna i Europa 1917-1918*.

arbetarrörelsen.³⁸ Den stora erövringen vid denna tid var naturligtvis den allmänna rösträttens genomförande.

En ny period av radikaliserings är möjlig att urskilja under 1930-talet. Den måste förstas mot bakgrunden av den internationella ekonomiska krisen, de fascistiska och antidemokratiska krafternas framväxt och den ryska revolutionens och sovjetiska exemplets polariserande verkan. Sverige toppade den internationella strejkstatistiken under 1920-talets första hälft,³⁹ och lågkonjunkturen i början av 30-talet ledde också till ett strejkuppsving och till uppmärksammade konflikter på arbetsmarknaden, med Ådalshändelserna i centrum. Ändå var det inte genom strejker och spektakulära aktioner som 30-talsradikaliseringsen i första hand gjorde sig bemärkt.

Det är påtagligt i vilken utsträckning de sociala rörelser som radikaliserades valde de traditionella former som Folkrörelsesverige erbjöd. Fackföreningsrörelsen ökade sitt medlemsantal från 655 000 till 980 000 mellan 1933 och 1939. Inte minst skedde ett genombrott för den fackliga tjänstemannarörelsen. De svenska pinnebergarna valde folkrörelsemodellens mittfåra framför lösningar till höger. Detsamma gällde för den svenska bonderörelsen, som visserligen utvecklade högerradikala tendenser, men som snart drogs in i den svenska folkhemspolitikens huvudriktning.⁴⁰

Det svenska samhället stod emot de attacker mot den nyvunna demokratin som internationellt kom från profascistiska strömningar. I stället lades grunden till den svenska välfärdspolitik. Detta skedde parallellt med en vitalisering av de sociala rörelserna, som därmed samtidigt på ett avgörande sätt kom att knytas till uppbygget av den unga välfärdsstaten.

Själva sinnebilderna av den svenska modellens genombrott på politisk nivå, kohandeln 1933, har ju med förkärlek framställt som en allians mellan två dominerande folkrörelser, arbetarrörelsen och bonderörelsen. Det korporativa system, som många hävdar varit ett annat kännetecken för den svenska modellens utformning, byggde ju i stor utsträckning på folkrörelsernas aktiva deltagande, och det fick sin formering under denna period.⁴¹

Några preliminära resultat av denna genomgång fram till att 1960-talsradikaliseringsen börjar skönjas blir: Sveriges moderna historia kännetecknas av klart urskiljbara perioder av sociala strider. Myten om det fredliga Sverige, förskonat från klasskamp och hårda politiska konflikter, stämmer inte.

Djupgående svenska samhällsförändringar har ofta genomförts under perioder av samhällelig radikaliserings i former där sociala rörelser spelat en framträdande roll. Det är samtidigt viktigt att understryka att de skikt som varit drivande i dessa radikaliseringsprocesser varit betydligt bredare än industriarbetarklassen. Det finns ett klart samband mellan folkrörelsernas tillväxt och aktivitet å ena sidan och genomförandet av viktiga demokratiska och sociala reformer å den andra.

Samtidigt har formerna för folkligt och utomparlamentariskt opinionsbildande i betydande utsträckning uttryckts genom de svenska folkrörelsernas arbetsformer, där långsiktig opinionsverksamhet, folkbildning och studiecirkel är bärande element.

Kännetecknande för de klassiska svenska folkrörelserna är också att de, sedan det demokratiska genombrottet, levde i nära symbios med de partier som dominerat det politiska livet – läs i första hand socialdemokratin. Framför allt under efterkrigstiden har de delvis

³⁸ Söderpalm, S.A. 1970, *Wallenberg och Branting*. Åmark 1986 s. 127.

³⁹ ???

⁴⁰ Thullberg, Per 1977, *Bönder går samman: en studie i Riksförbundet Landsbygdens folk under världskrisen 1929-1933*.

⁴¹ Rothstein, Bo 1992, *Den korporativa staten*.

integrerats i staten. Av förklaringarna till varför socialdemokratien under mer än ett halvsekel haft en internationellt unik inrikespolitisk ställning måste deras förmåga att göra den svenska modellen till ett folkrörelseprojekt ges en ledande plats.

Nya sociala rörelser

Den omfattande sociala rörelse som 60-talsradikaliseringen var, och det rika spektrum av sociala rörelser som den resulterade i, har lett till en omfattande diskussion om karaktären på dessa nya rörelser (*new social movements*), och i vilken utsträckning det rör sig om ett nytt fenomen.

I centrum för diskussionen står frågan om rörelsernas sociala bärare. Har arbetarrörelsen, som fram till dess spelat den centrala rollen i 1900-talets radikaliseringssvågor, genom industrisamhällets tillbakagång och grundläggande förändringar i den avancerade kapitalismen, förlorat sin mobiliserande kraft? För den engelske historikern Eric Hobsbawm var t.ex. 60-talsradikaliseringen ett sista livstecken från den gamla världsrevolutionen, men ändå inte ”den världsrevolution som 1917 års revolution tänkt sig, utan en dröm om något som inte längre existerade.”⁴²

Som motbild har i stället hävdats att ett nytt, postindustriellt projekt satt dagordningen, och ett nytt socialt skikt, inkluderande studenter och en ny medelklass, där kvinnor ofta intagit framträdande positioner, blivit det nya mobiliserande subjektet.⁴³

De nya sociala skikten och den nya typ av frågor som de satt på dagordningen, knutna till livsvärden i vid mening, har ersatt efterkrigstidens konsensus, baserad på klassbaserade partier, keynesiansk ekonomi och ekonomisk tillväxt.⁴⁴ Detta styrks av ett studium av de rörelser som skapades ur 68-radikaliseringen: kvinnorrörelsen, miljörörelsen, och för att tala med sociologen Gunnar Olofsson, de rörelser som verkade för förändrade former inom reproduktionssfären: bostäder, skolor, daghem, samhällsplanering. Här finns starka belägg för det nära sambandet mellan de nya sociala rörelserna och de nya samhällsskikten: den nya medelklassen inom den offentliga sektorn, särskilt välfärdsapparaten, studenter, intellektuella inom utbildning, socialvård, hälsovård osv.⁴⁵

Men man kan komplicera frågan: i vilken utsträckning var de nya sociala rörelserna, som uppstod i 60-talsradikaliseringens kölvatten nya, när det gäller inriktning och arbetsformer? Den engelske socialantropologen Robert Lumley menar i sin studie av den italienska radikaliseringen mellan 1968 och 1978 att 1968 års rörelser kan ses som blandningar av kvarlevande och nyskapade former, som innehöll oppositionella och alternativa praktiker. Arbetarrörelsen och marxismen och dess kampformer och symboler var emellertid en självklar referens.

Under sin höjdpunkt kombinerade dessa rörelser framgångsrikt olika, ofta rivaliserande, former av social praktik. Under rörelsens nedgångsfas skedde däremot en fragmentisering som motverkade uppkomsten av nya former av sociala aktioner. Dels var de nyleninistiska rörelserna pådrivande, dels de reformistiska fackföreningarna som strävade efter att integrera rörelsen i institutionella former. När rörelsen i slutet av 1970-talet till stora delar upplöstes gick också mycket av de nya kampformerna under, menar Lumley. Som undantag nämner han kvinnorrörelsen. Denna påverkades visserligen av nedgången, men genom att den valt en nätinriktad, närmast molekylär organisationsform kunde den på ett annat sätt leva kvar i och påverka samhällets olika delar. Detta gör att den mer än andra rörelser representerar en

⁴² Hobsbawm, E.J. 1997, *Ytterligheternas tidsålder: det korta 1900-talet: 1914– 1991*. s. 504 f.

⁴³ Olofsson 1995.

⁴⁴ Offe, Claus, i Olofsson 1995.

⁴⁵ Olofsson 1995.

föregångare till framtida förändringar i samhället och löften om en förnyelse av den oppositionella politiken.⁴⁶

Ett annat sätt att titta på sociala rörelser, som jag allt mer inspirerats av, företräder sociologerna Ron Eyerman och Andrew Jamison. De lyfter fram de sociala rörelserna som en kognitiv praktik. De är territorier och situationer av dynamiskt samspel mellan olika grupper och organisationer. Särskild vikt lägger de vid sociala rörelser som en läroprocess. Dessa fungerar som sociala laboratorier där det experimenteras med nya sätt att producera kunskap, nya organisationsformer och principer. ”Den form av medvetande som kommer till uttryck i sociala rörelser bidrar med något avgörande för de moderna samhällena: offentliga rum för att tänka nya tankar, aktivera nya aktörer, generera nya idéer, kort sagt skapa nya intellektuella ’projekt’”. De betonar också vikten av att studera möten och konfrontationer: inom rörelsen, mellan gamla och nya rörelser, mellan rörelserna och staten.⁴⁷

För att sammanfatta: Denna bok handlar om den svenska 60-talsradikaliseringen. I centrum står de sociala rörelserna och en viktig utgångspunkt är att 60-talsradikaliseringen kan ses som en i raden av återkommande radikaliseringsvågor. Boken har i huvudsak en kronologisk disposition. Därmed knyter den an till den periodisering av en radikaliseringsvågs förlopp som diskuterats ovan. I denna bok börjar 1968 redan i slutet av 1950-talet. Den första inledande fasen, som pågår fram till 1965 har jag valt att kalla ”det liberala 60-talet”. Radikaliseringens kulmen, ”det röda 60-talet”, har jag placerat under åren 1965-1970 och den avslutande fasen, det mångfasetterade 70-talet, slutar någon gång i skiftet mellan 70-tal och 80-tal. Det betyder att uttryck som 60-talsradikaliseringen och ”1968”, som det används i bokens titel i själva verket står för en tidsperiod som sträcker sig över flera decennier.

Vad var 60-talet?

Så fort en forskare bestämt sig för en periodisering, och dessutom börjat tilldela de olika perioderna bestämda karaktäristika, uppstår risken för allvarliga metodiska felslut. Det finns en tendens att överbetona fakta och observationer som styrker skillnaderna mellan decennier eller sekler och bortse från sådant som motsäger de uppsatta antagandena. Det blir särskilt tydligt när man använder sig av ett begrepp som tidsanda, som rör svåråtkomliga glidningar i tankemönster och värderingar. Att fastställa djupet, omfattningen och riktningen i sådana förändringar är en stor utmaning. När det gäller 1960-talet råder dock stor enighet bland forskare kring ett antal samverkande förskjutningar på en rad områden: strukturella, konjunkturella, sociala, politiska och kulturella, som skapade förutsättningar för det radikala 60-talet.

Perioden från andra världskrigets slut fram till 1970 är oöverträffad när det gäller tillväxt i världsekonomin. Produktionen i de industrialiserade länderna växte i genomsnitt med mer än fyra procent per år.⁴⁸ Genom ”fordismens” segertåg blev automatisering, rationalisering, specialisering och hierarkisering produktionens ledstjärnor. Oljan var inte bara en förutsättning för förbränningsmotorernas centrala roll utan gav också grunden för en rad nya produkter.⁴⁹ Några talade om Plaståldern, andra om Atomåldern. Förhoppningarna om ett evigt, problemfritt energiflöde var stora.⁵⁰

Den ekonomiska utvecklingens betydelse för 60-talsradikaliseringen kan ges olika innebörd. Å ena sidan gav den i de industrialiserade länderna förutsättningar för en kontinuerlig och

⁴⁶ Lumley 1990, passim.

⁴⁷ Eyerman och Jamison 1991 s. 42 ff, 57 ff, 92 f, 161 (citatet).

⁴⁸ Schön 2000 s. 366 f.

⁴⁹ Schön 2000 s. 329 f.

⁵⁰ Se också Blomqvist, Per 1999, Ny teknik som politisk ideologi, *Arbetshistoria* 1/1999 s. 14.

unik välståndsutveckling som bidrog till en relativ social stabilitet och framtidstro hos breda lager av befolkningen. Välfärdsstaten blev under 1950-talet ett argument inte bara för att rösta på svenska socialdemokrater, utan också på tyska kristdemokrater, engelska Tories och japanska liberaldemokrater. Bil, TV och kylskåp, för att inte tala om bad och WC, som före andra världskriget för de flesta hört till det ouppnåeliga, blev nu möjliga att skaffa för hundratals miljoner människor i Europa och Nordamerika. Samtidigt blev ett resultat av den ekonomiska tillväxten att det skapades ett skikt av självmedvetna och ekonomiskt jämförelsevis oberoende ungdomar. För dem var ekonomisk tillväxt inte ett under, i kontrast till 1930-talsdepression och krig, utan ett normalt tillstånd som kunde skapa en otålighet över att utvecklingen inte gick tillräckligt fort.

Å andra sidan sammanfaller 60-talsradikaliseringens mer intensiva fas kring 1968 med de första klara tecknen på att efterkrigsboomen var på väg att plana ut. Oljekrisen 1971 anges allmänt som slutet på den långa högkonjunkturen, men i backspegeln kan man se hur det redan under andra hälften av 1960-talet dök upp tecken på en annalkande strukturkris.⁵¹ Profitkvotens fallande tendens blev tydligare, för att låna ett uttryck från tidens marxistiska ekonomer.⁵² Detta skulle kunna bidra till en ökad kampberedskap inom den traditionella arbetarklassen, och förklara den strejkvåg som svepte från Italien till svenska malmfälten vid decennieskiftet mellan 60-tal och 70-tal.⁵³

Konsekvenserna av den starka ekonomiska expansionen får vi anledning att återkomma till. En handlar om de stora befolkningsomflyttningar som följde i den ekonomiska tillväxtens spår. Över hela Europa skedde en omfattande migration inom och mellan länder, från landsbygd och mer efterblivna områden till expanderade industriregioner. I Sverige ökade tätorternas invånarantal med två miljoner mellan 1950 och 1970. Högst flyttaktivitet hade åldersgrupperna mellan 15 och 35 år. Ett annat sätt att lösa bristen på arbetskraft var att ta till vara den kvinnliga arbetskraftsreserven.

Den demografiska utvecklingen var en annan viktig strukturell faktor. När freden i andra världskriget var i sikte bröt en baby-boom ut i nästan hela västvärlden. I Sverige ökade födelseöverskottet från 3,5 till 10 promille från 30-tal till 40-tal.

I slutet av 1950-talet började den stora vågen av 40-talister bli tonåringar. 1964 fanns det fler tonåringar än någonsin i den industrialiserade världen. En stor del av dessa sökte sig ut på en arbetsmarknad som på många sätt skilde sig från den deras föräldrar mött en generation tidigare. Industrin i Väst Europa och Nordamerika gick på högvarv och arbetsmarknaden ropade efter arbetskraft. Dessutom fick också den förvärvsarbetande ungdomen del av välståndsökningen. Det handlade inte om något överflöd. Fortfarande var ungdomslönerna låga. Den ekonomiska tillväxten var såväl regionalt som socialt ojämnt fördelad. Men ändå, för första gången i historien fanns ett större skikt unga människor med små, men egna inkomster som gav ett överskott de kunde konsumera efter eget skön. De materiella förutsättningarna för en tonårskultur uppstod, baserad på rock'n'roll, vespor och massproducerade modekläder.

Denna utveckling hade en tydlig kommersiell sida. Det uppstod en marknad inriktad på att exploatera detta överskott. Tonårskläder, tonårsmusik, tonårstidningar blev nya fenomen i tiden. Transistorradion och LP- och EP-skivor kunde sprida den nya musiken. Mary Quant

⁵¹ Schön 2000 s. 432.

⁵² Mandel, Ernest 1974, *Senkapitalismen*.

⁵³ Thörnqvist 1994

gjorde det plötsligt möjligt att kombinera mode och masskonfektion. Sin höjdpunkt fick detta i 60-talets London med mods, Beatles, och Carnaby Street.⁵⁴

Men tonårskulturen kan inte bara reduceras till marknad. Musik och mode utformades i stor utsträckning på tonåringarnas egna villkor. Medan en ung man eller kvinna på 1950-talet strävade efter att kunna klä sig som mamma eller pappa gjorde, kom tonårsmodet från 60-talet att bli stilbildande inte bara för ungdomarna utan snart också för de nya föräldragenerationerna.

Nästa stora förändring inträffade när 40-talisterna översvämde universiteten under 60-talet. Fram till 1960 hade universiteten i huvudsak varit överklassreservat. Merparten av dessa studenter kunde se fram emot arbete och liv inom samma sociala miljö som de växt upp i.

Under 1960-talet skedde en betydande breddning av den sociala rekryteringen till högre utbildning. En viktig förklaring till detta var den nya tidens behov av att såväl rekrytera tekniker, ekonomer och administratörer till industrin som lärare och kvalificerade funktionärer till den expanderande välfärdsstaten. Omfattningen varierade kraftigt från land till land, men trenden var entydig: universitetsutbildning var inte längre förbehållen landets elit. 1950 fanns det 11 000 studenter vid Sveriges universitet, 1960 36 000 och 1970 125 000.

Följden blev att det skapades en ny generation av studenter vars karriär och framtidsutsikter inte alls såg ut som tidigare akademikers. Det var inte längre möjligt att utan vidare integrera de nya studenterna i samhällets övre skikt. För de flesta av dessa fanns ingen naturlig lojalitet med den gamla överklassen. Åtskilliga hade med sig värderingar som snarare hörde hemma i arbetarklassens mer radikala tradition. Denna utveckling bidrog dessutom till en tilltagande sammansmältning av intellektuellt och produktivt arbete. Eller, för att låna den tidens vokabulär: det uppstod en materiell grund för att förena arbetare och studenter i samma kamp.

Dessutom var studenterna alltså många. De gamla universitetsområdena blev på några år överfyllda. Studenterna utgjorde på så sätt i påtaglig grad ett kollektiv, också fysiskt sammankörda i ”de nya utbildningsfabrikerna på ett sätt som ger associationer till den skildring Marx och Engels gav i Kommunistiska manifestet av arbetarklassens formering 150 år tidigare. Det skapades förutsättningar för kollektivt handlande.

Den generationsklyfta som tydliggjordes av ungdoms- och studentkulturens genomslag fick ytterligare en dimension av att den kulturella och politiska eliten var påtagligt ålderstigen. Stormakternas ledare, Eisenhower, Chrusjtjov, Mao, Macmillan och de Gaulle, var mellan 65 och 70 år 1960, de svenska partiledarna var alla födda runt sekelskiftet och kungen var folkpensionär.⁵⁵

Men allt går inte att härleda ur ekonomi och demografi. En annan bakgrund till radikaliseringen har att göra med förändrade styrkeförhållanden och tilltagande sociala och politiska motsättningar i världen.

Det kalla kriget kom att djupt prägla den uppväxande generationen. Det baserades på en hård ideologisk polarisering, i västs ögon mellan den demokratiska kapitalismen och de aggressiva kommunistiska diktaturerna. I realiteten innebar kalla kriget en de facto-uppdelning av världen mellan de bägge stormaktsblocken som respekterades av bägge sidor. Det kom på så sätt att fungera som fredsbevarande – på stormakternas villkor. Sovjetunionen nöjde sig med det inflytande man skaffat sig i Östeuropa, och avstod vid andra världskrigets slut från att

⁵⁴ Taylor, Lou 2000, *Habillement, dissidence et consommation de masse en Grande-Bretagne*, i Dreyfus-Armand, G. m.fl., (red.) 2000 s. 141 ff, Marwick, Arthur 1999, *The Sixties* s. 41 ff.

⁵⁵ Som Stefan Dagler påpekat i sin uppslagsrika bok *Liberalismens kris* gäller det också för den kulturella eliten: Evert Taube, Karl Gerhard och Pär Lagerkvist, för att nämna några.

försöka flytta fram sina positioner till länder som Grekland eller Italien. Också den kinesiska revolutionen genomfördes utan Stalins stöd. Å andra sidan gav USA klartecken till Sovjetunionens invasion av Ungern 1956. Status quo låg i bägge sidors intresse.⁵⁶

Men samtidigt var den ideologiska uppdelningen mellan öst och väst, och den upplevda faran av ett överhängande kärnvapenkrig, som skulle kunna utplåna mänskligheten under flera decennier, en daglig realitet. Under Kubakrisen hösten 1962 gick miljontals människor världen över till sängs oroliga, ibland skräckslagna, över tanken att ett förödande kärnvapenkrig skulle kunna bryta ut före morgonen.

En rad externa och interna förhållanden förändrade kring 1960 förutsättningarna för kalla kriget i dess klassiska form. Perioden efter Kubakrisen kännetecknades av ett tilltagande töväder, en détente i relationerna mellan USA och Sovjet. 50-talets hysteriska anti-kommunism luckrades samtidigt upp.

Den bipolära uppdelningen av världen i öst och väst kompletterades med relationen nord-syd. U-länderna, eller tredje världen, blev ett begrepp som snabbt fick genomslag. En aspekt av detta var demografisk: Befolkningsexplosionen i tredje världen flyttade dramatiskt fram u-ländernas kvantitativa positioner, och befolkningsutvecklingen blev hädanefter ett centralt tema i alla framtidsdiskussioner.

Framför allt ledde avkoloniseringen till att tredje världens länder blev en politisk kraft. Före andra världskriget fanns bara ett par självständiga afrikanska stater; snart var de mer än 50. FN:s medlemsstater, som vid grundandet 1945 var 51 hade 1970 stigit till 126 och är idag 189. Vid Bandungkonferensen 1955 samlades för första gången ett 20-tal självständiga stater, i huvudsak före detta kolonier från Asien och Afrika. Genom bildandet av den alliansfria rörelsen försökte tredje världens nya nationer skapa en plattform utanför det kalla krigets dikotomier. Rörelsen kom också att bli en viktig pådrivare i den fortsatta avkoloniseringen, en process som inte var smärtfri.

Den kalla fred som kännetecknade Europa och Nordamerika stod i bjärt kontrast till de koloniala och postkoloniala väpnade konflikter som skulle spela en så stor roll för den internationella debatten och opinionen under 1960-talet.

Koloniernas frigörelse kom inte som någon gåva från kolonialmakterna. I Indokina, på den indiska subkontinenten, i Afrika hade politisk opinionsbildning och civila olydnadsaktioner länge kombinerats med uppror, terrorhandlingar och gerillakrig innan avkoloniseringen sköt fart. Den skedde inte heller med någon automatik. Algeriet blev i mitten av 1950-talet symbolen för det målmedvetna, utdragna väpnade befrielsekriget under ledning av en vänsterorienterad befrielserörelse.

Samtidigt riktades den väpnade kampen i tredje världen inte bara mot de gamla kolonialherrarna. Neokolonialism, alltså att de nya länderna kom att hamna i ekonomiskt, politiskt och socialt beroende av länder i den rika världen, kom snart att bli ett aktuellt begrepp med långtgående konsekvenser. Vietnamkriget var ju exempelvis formellt inget kolonialt befrielsekrig. Det var i stället en kombination av ett inbördeskrig, där en gerillaarmé stred för att störta den amerikastödda regeringen i Sydvietnam och ett krig mellan två stater, där Nordvietnam ville återföreina det land som splittrats i samband med avkoloniseringen av Indokina 1954 och Sydvietnam i huvudsak stred med hjälp av amerikanska insatser. Och den händelse som kom att få de största konsekvenserna på den latinamerikanska kontinenten, den kubanska revolutionen, riktades mot en regim i ett land som formellt varit självständigt sedan 1898.

⁵⁶ Denna genomgång bygger i huvudsak på Lundestad, Geir 2000, *Öst, väst, nord, syd: huvuddrag i internationell politik efter 1945*.

Ytterligare en variant av frigörelsekamp i tredje världen gällde länder där vita kolonialherrar tillvällt sig makten i formellt självständiga stater. Sydafrika spelade en viktig roll i den allmänna opinionen och Sharpvillemassakern 1960, där hundratals svarta dödades och sårades under en fredlig demonstration mot passlagarna, spelade en viktig roll för att få upp världens ögon för apartheid.

Det är svårt att överskatta den betydelse utvecklingen i tredje världen hade för 60-tals-radikaliseringens inledande fas. Den satte också fingret på den ojämna fördelningen av jordens resurser. Kravet på ökade insatser från den rika världens sida, framför allt genom u-hjälp, växte i takt med den koloniala frigörelsen.

Utvecklingen komplicerade också bilden av vitt och svart i den internationella politiken. De länder som i det kalla krigets ideologiska kamp, inte utan fog, framställde sig som förespråkare för demokrati och demokratiska rättigheter i väst, intog ofta i praktiken andra positioner i Asien och Latinamerika. Detta gällde i synnerhet USA, som regelmässigt föredrog konservativa militärdiktaturer framför progressiva vänsterregimer, och inte heller tvekade att aktivt ingripa för att avlägsna misshagliga regeringar, särskilt på sin egen bakgård. Men också västeuropeiska stater som Frankrike och Storbritannien hamnade i sådana positioner, dels som försvarare av egna koloniala och postkoloniala intressen, dels som partner i det västliga samarbetet, inte minst i Nato. Detta kom att allvarligt försvaga västs demokratiska och moraliska legitimitet och bidra till upplösningen av det kalla krigets polariserade världsbild.

En motsvarande utveckling var skönjbar på den kommunistiska sidan. Det sovjetiska kommunistpartiets 20:e partikongress 1956 och dess kritik mot en del av stalinismens brott var en betydelsefull händelse när det gällde att öppna en viss diskussion inom de traditionellt monolitiska kommunistpartierna. Konflikten mellan Kina och Sovjet med början strax därpå ökade också utrymmet för kamratliga och öppenhetiga meningsutbyten, för att låna en av den tidens eufemistiska metaforer.

Samtidigt visade Sovjetunionens krossande av upproret i Ungern 1956 och resandet av Berlinmuren 1961 reformernas begränsningar. Särskilt händelserna i Ungern ledde fram till omfattande avhopp, framför allt från intellektuella inom de västeuropeiska kommunistpartierna. Också inom dessa partier formerades från och med nu grupper, kritiska till det nära beroendet av det sovjetiska partiet, som kom att bli betydelsefulla för de reformkommunistiska rörelserna under 1960- och 1970-talen.⁵⁷

⁵⁷ För Sverige, se Schmidt, pågående biografi över C.H. Hermansson, Södertörns högskola. [[C-H Hermansson - En politisk biografi](#)]

Det liberala 60-talet

Jag hörde musik någonstans
 som kom från en frusen orkester
 den kallas för terrorbalans
 och dansas av öster och väster
 Vad bryr jag mig om öst och väst
 ag vet ju bäst ...
 ... för när mänskorna har varandra
 bor de alla i samma land
 och jag är ju precis som andra
 och min hand är så lik din hand
 Beppe Wolgers, *Mitt eget land*

50-talet och ideologiernas död

Det svenska 1950-talet är ett decennium som av forskningen sammanfattats av begrepp som "samförstånd", "ideologiernas död", "Harpundsdemokrati", "konsensus", "den svenska modellens glansdagar".¹

Som i varje försök att sammanfatta en tidsanda i några fraser gör man sig skyldig till kraftiga förenklingar. Det är möjligt att konstruera en motbild av 50-talet som i stället lyfter fram tidens likriktning, isolering av oliktankande, inskränkt debattklimat, övervakning av oppositionella osv.

Det bör noteras att redan samtidens aktörer hade intresse av att skapa och vidmakthålla denna bild och att flera av uttrycken i själva verket är myntade av dessa aktörer.² Också internationellt hade bilden av *Sweden – the middle way* slagit igenom, och den svenska modellen användes ofta som föredöme eller avskräckande exempel.³

Samtidigt finns det starka skäl för bilden av det samförståndsinriktade 1950-talet, särskilt om man ser decenniet omgivet av det omskakande och polariserade 1940-talet och det efterföljande radikala 60-talet. Andra världskrigets slut hade medfört att de inrikespolitiska sociala och politiska motsättningar som under krigsåren hållits tillbaka åter blossade upp. Det socialistiska alternativet blev åter aktuellt. I Östeuropa bars det fram på Sovjetarméns larvfötter, i länder som Kina och Jugoslavien genomfördes grundläggande samhällsomvandlingar med egna vapen. Även i Europas kärnländer som Italien och Frankrike stod socialismen på dagordningen, fruktade en del, hoppades andra.

Också Sverige påverkades av radikaliseringsen. Metallstrejken 1945 var den mest omfattande sedan storstrejken 1909 och kommunisterna mer än fördubblade sitt stöd i väljarkåren. Det socialdemokratiska efterkrigsprogrammet från 1944 krävde om inte socialiseringar så dock ökat statligt inflytande och betraktades allmänt som ett steg åt vänster.

Mot slutet av 1940-talet skedde åter en vindkantring. Det kalla kriget bröt ut. På den internationella arenan mobiliserades västvärlden till skydd mot en befarad fortsatt kommunistisk expansion. Samtidigt skapades en inrikespolitisk konsensus med antikommunism som

¹ Thunberg, Per och Östberg, Kjell, red. 1994, *Den svenska modellen*, inledning och passim.

² Linderborg, Å. 2001, *Socialdemokraterna skriver historia: historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892-2000*.

³ Stråth, Bo 1998, *Mellan två fonder. LO och den svenska modellen* s.11 ff.

bärande element. Socialdemokraterna ville göra varje fackförening till ett slagfält mot kommunisterna.⁴

En avgörande förutsättning för 1950-talets och det tidiga 1960-talets samhällsfred var, som vi tidigare noterat, den osedvanligt långa högkonjunktur som följde efter andra världskriget, unik i kapitalismens historia. Under perioden 1950-1970 steg i Sverige BNP per innevånare med mer än tre procent per år, och arbetslösheten låg även under ekonomiska nedgångsperioder på bara ett par procent.⁵ Utrymmet för konsumtionsökningar fördubblades på ett par årtionden, eller om man så vill på en generation.

Detta möjliggjorde en kvalitativ utveckling av de olika beståndsdelarna av det som idag allmänt kallas "Den svenska modellen". Den kan sägas vara uppbyggd av tre olika element: För det första väl fungerande relationer på arbetsmarknaden, "Saltsjöbadsandan". För det andra ett korporativt orienterat politiskt system, där intresseorganisationerna spelar en viktig roll, "Harpundsdemokrati" och för det tredje välfärdsstaten, "Folkhemmet".

Relationerna på arbetsmarknaden är antagligen det som framför allt imponerade på omgivningen. Det som sedan det sena 1930-talet kommit att kallas Saltsjöbadsandan firade internationella triumfer under 1950-talet. Forskare och politiker från hela världen kom hit för att studera landet där strejkerna sades nästan ha försvunnit och där LO:s och SAF:s ledare turnerade tillsammans för att understryka det goda samarbetsklimatet.⁶ I mitten av 1960-talet hade Sverige 0,2 strejker per 100 000 anställda mot t.ex. USA:s 6,2 och Italiens 14.⁷

Men den svenska modellen för arbetsmarknaden bestod inte bara av goda relationer mellan arbetsgivare och fackföreningar. Den stora innovationen under 1950-talet var de teorier för att handskas med ekonomier under kraftig tillväxt, med tillhörande risk för överhettningsproblem, som utarbetades av LO-ekonomerna Gösta Rehn och Rudolf Meidner.⁸ Det samhällsekonomiska huvudproblemet var, som Bo Stråth visat i Mellan två fonder, hur man skulle kunna förmå löntagarna att hålla igen på lönekraven när exportindustrin gjorde rekordvinster.⁹ Den facklig-politiska lösningen blev den solidariska lönepolitiken. Dess ena sida var uppfattningen att löneutvecklingen i den mer produktiva exportindustrin skulle vara bestämmande för lönekraven också i de mindre expansiva branscherna, och att löneklyftorna på så sätt skulle minska. En ofrånkomlig, och kalkylerad, konsekvens av detta blev i sin tur en utslagning av företag med sämre lönsamhet. Den solidariska lönepolitikens andra sida blev därmed ett rörlighetens evangelium. Den friställda arbetskraften skulle, med hjälp av en kraftigt upprustad arbetslöshetspolitik, förmås att flytta till de orter där arbeten fanns. Det var vid denna tid den norrländska folkhumorn döpte AMS till Alla Måste Söderut.

Politiken hade ytterligare konsekvenser. Den förutsatte starkt centraliserade löneförhandlingar, vilket arbetsgivarna vid denna tid inte hade någonting emot. Detta betydde i sin tur en tilltagande centralisering av besluten inom de fackliga organisationerna.¹⁰ Dessutom innebar kombinationen hög sysselsättning, relativt höga löner och ett ökande skattetryck att det skapades ekonomiska förutsättningar för utveckling av en statlig välfärdspolitik.

Det korporativa anslaget är framträdande också i den svenska modellens andra uttryck: Harpundsdemokratin. Fenomenet har fått sitt namn från den serie konferenser som Tage

⁴ Johansson, Alf W 1995, *Herbert Tingsten och det kalla kriget*, s. 230 ff.

⁵ Schön 2000 s. 375 ff.

⁶ Stråth 1998 s. 13.

⁷ Thörnqvist 1994 s.49.

⁸ Ekdahl, Lars 2001 *Mot en tredje väg*, Åmark, Klas 1988, *Sammanhållning och intressepolitik i Misgeld, K., Bergström, V., Åmark, K. och Molin, K. 1989, Socialdemokratins samhälle* s. 70 ff.

⁹ Stråth 1998 s. 69ff.

¹⁰ Åmark 1988 s. 80.

Erlander tog initiativet till i mitten av 1950-talet. Minst en gång per år bjöd statsministern in representanter för storfinansen, fackföreningsrörelsen och andra viktiga intresseorganisationer till överläggningar och informationsutbyte om centrala samhällsfrågor.¹¹ Mötena blev uppskattade och de har kommit att symbolisera det nära samarbetet mellan stat, näringsliv och intresseorganisationer som vid denna tid tog sig en rad uttryck: torsdagsklubbar, representation i utredningar och verkstyre osv.¹²

Ekonomisk tillväxt och förstärkta statsfinanser gav förutsättningar för en växande välfärds-politik. Tilltron till tillväxtens möjligheter syntes obegränsad under 1950-talet. 1955 anordnade socialdemokraterna den så kallade Rigolettokonferensen med temat Tekniken och morgondagens samhälle. Sambandet mellan vetenskaplig forskning, teknisk utveckling och höjd materiell och andlig levnadsstandard var självklar, skriver Per Blomqvist, och menar att inläggen från forskare och politiker domineras av en närmast total optimism inför framtiden i tekniksamhället. Genom att införliva de tekniska systemen i sin ideologi kunde socialdemokratin fortsätta att vara det samhällsförändrande partiet.¹³

Samtidigt är det uppenbart att såväl tidsandan som de politiska styrkeförhållandena inte underlättade en alltför kraftig expansion av folkhemmet. 1950-talet innebar inledningsvis att de borgerliga partierna stärkte sin parlamentariska ställning, och dessa motsatte sig i ökad utsträckning en tillväxt av den offentliga sektorn.¹⁴ Högern gick fram med 2,6 procent i riksdagsvalet 1956, och för första gången sedan 1930 fanns det en borgerlig majoritet bland väljarna. För att genomföra årtiondets stora sociala reform, ATP-reformen, krävdes att socialdemokraterna försökte mobilisera efter klasslinjer.

Men det är inte bara på den politiska nivån som konsensus blev ett centralt begrepp. Ideologiskt skapades en slags Pax Tingsteniana, ett antikommunistiskt, prokapitalistiskt och samtidigt antiauktoritärt och liberalt demokratiskt samförstånd.¹⁵

Utgången av debatten om den tredje ståndpunkten under 1950-talets första år bekräftar detta. En handfull intellektuella med vänsterprägel, framför allt författare, ifrågasatte den ensidiga svenska opinionsbildningen mot bakgrund av Koreakriget. Den amerikanska politiken var inte så fredlig och demokratisk som det allmänt hävdades, menade de. Under ledning av Herbert Tingsten inleddes från många dagstidningars ledarsidor en kraftfull motoffensiv. Tingsten ansåg att en tredje ståndpunkt mellan öst och väst inte innebar något annat än en kapitulation inför kommunismen.¹⁶ Resultatet av debatten kan bara tolkas på ett sätt: det fanns inte utrymme för denna typ av avvikande åsikter. Den politiskt-ideologiska debatten på tidningarnas kultursidor tystnade för lång tid framåt, skriver Anders Frenander i sin avhandling om efterkrigstidens kulturdebatt.¹⁷ Ett begrepp som socialism försvann nästan helt från tidningarnas ledarsidor.¹⁸

I stället följde debatten om ideologiernas död. Herbert Tingsten hävdade att ord som konservatism, liberalism, socialism ”som system av föreställningar om vad som kommer att ske och vad som bör göras” inte längre var gångbara. Det rädde i stället en långt gången

¹¹ Ruin, Olof 1986, *I välfärdsstatens tjänst. Tage Erlander 1946-1969* s. 266 ff.

¹² Rothstein 1992.

¹³ Blomqvist 1999 s. 13 f.

¹⁴ Uddhammar, Erland 1993, *Partierna och den stora staten* s. 439 ff.

¹⁵ Johansson 1995.

¹⁶ Frenander, Anders 1998, *Debattens vågor: om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* s. 88 ff.

¹⁷ Frenander 1999 s. 113.

¹⁸ Dess frekvens minskade från 40 till 10 procent på tidningarnas ledarsidor mellan 1947 och 1957 (Block, Eva 1982, *Frihet, jämlikhet och andra värden: svensk inrikespolitisk debatt på dagstidningarnas ledarsidor 1945-1975* s. 172 ff).

enighet om grundläggande politiska frågor tvärs över de partipolitiska gränserna. Det gäller synen på demokrati, på nationen och försvaret, på socialisering och socialpolitik, kyrka, religion och nykterhet, områden där ”alla anbefaller en förening av statligt ingripande och individuell frihet”. De ideologiska motsättningarna tenderade att dö bort.¹⁹

Som Ola Sigurdson visat i sin studie *Den lyckliga filosofin*, formulerade Tingsten tillsammans med sin vapendragare Ingemar Hedenius ett slags samhällsfilosofi, med rötter hos Hägerström, som på ett kongenialt sätt sammanfattar den svenska modellens idémässiga och politiska grundval vid denna tid. Det goda samhället ”genomsyras av strävan efter konsensus och en tro på att rationella lösningar av samhällsproblemen är möjliga och eftersträvnansvärda”. Framstegstanken, kännetecknad av teknisk effektivitet, nyttotänkande och ökad levnadsstandard, är central. ”Traditioner och andra irrationella synsätt måste lämna plats för det framväxande nya samhället (och den nya människan).”²⁰

Tingsten befann sig i mittfåran också av den internationella debatten. Daniel Bells *The End of Ideology* och Raymond Arons *L'opium des intellectuels* uttryckte samma idéer i kalla krigets anda. Kommunismen hade, liksom tidigare fascismen, förlorat sitt inflytande i samhällsdebatten.²¹

Dessa förutsägelser visade sig inte vara särskilt insiktsfulla. Inom ett decennium hade den nya politiska och ideologiska dagordningen gjort dem, åtminstone tillfälligtvis, hopplöst föråldrade. Samtidigt finns ett annat element i Tingstens tänkande som i en mening måste sägas bana vägen för 60-talsradikaliseringen. Andra världskrigets slut och nazismens och fascismens fall innebar att många av högerns idéer också var misskrediterade för en lång period. Det lämnade i första hand fältet öppet för den kulturradikalism som var ett viktigt inslag i Tingstens tänkande, och som gjorde upp med betydande delar av högerns idéarv: religion, kungahus, nationalism.²² Med Arne Ruths ord: ”Antitraditionalismen blev, paradoxalt nog, den dominerande traditionen, en dynamik som förstärktes av elitens narcissistiska känsla av att vara föremål för beundran.”²³

Mot slutet av decenniet verkar en viss självkritisk insikt ha drabbat en del intellektuella. ”Femtioalet verkar ha lidit av utpräglad dåligt samvete – för sin brist på engagemang, för sitt otillfredsställda trosbehov, för bristen på gemensamma och samlande idéer”, skrev den unglitterära tidskriften *Upptakt* i sitt sista nummer 1958.²⁴ Och den socialdemokratiska debattören Roland Pålsson sammanfattar efterkrigstidens debattklimat: ”Förhoppningarna var stora efter kriget, socialismen framstod som det enda och självklara alternativet, men efter några år hårdnade det internationella klimatet till kallt krig och i den kylan förfrös efterkrigsradikalismen, dess program och paroller lades på is ... I Skandinavien slutade de socialdemokratiska partierna inte att skörda men väl att så ... Tidens vindar blåste från väster ... De samhällsbevarande krafterna visar under varje epok en fenomenal förmåga att skapa ideologiskt motgift mot reformivrarna, gärna utnyttjande deras egna plagg som fårakläder. Talet om välfärdsstat är på väg att bli nästa stora konservativa myt.”²⁵

¹⁹ Tingsten, Herbert 1965 *Från idéer till idyll* s. 14 f.

²⁰ Sigurdson, Ola 2000, *Den lyckliga filosofin: etik och politik hos Hägerström, Tingsten, makarna Myrdal och Hedenius* s. 249 f.

²¹ Frenander 1999 s. 114.

²² Johansson 1995 s. 287 ff.

²³ Citerad i Sigurdson 2000 s. 255.

²⁴ Citerat i Frenander 1999 s. 121.

²⁵ Pålsson, Roland 1959, *Inför 60-talet: debattbok om socialismens framtid* s. 9 f.

Ett socialdemokratiskt årtusende?

Åren kring 1960 var på många sätt socialdemokratins starkaste period. Den svenska ekonomin fortsatte på högvarv. De borgerliga partiernas frammarsch under 1950-talet bröts med ATP-valet 1958. I kommunalvalen 1962 fick socialdemokraterna över 50 procent av rösterna. Det var inte bara den svenska modellens klassarbete och utvecklingsoptimism som hade bekräftats. Också den starka staten och de kollektiva lösningarnas politik hade gått stärkt ur ATP-striden. Det var knappast en tid som ropade efter intern omprövning och självrannsakan.

1960 antog socialdemokraterna ett nytt partiprogram. Tidskriften Tidens redaktion sammanfattade sin analys i följande klargörande rader: ”Det nya partiprogram som antogs av fjolårets partikongress innebar inte någon nyorientering av partiets politik. Man rensade ut vissa marxistiska skrivsätt ur 1944 års version ... och en ökad uppmärksamhet gavs åt nya områden för aktiva insatser som konjunktur- och arbetsmarknadspolitik. I övrigt kodifierades den inställning som partiet sedan länge företräder.”²⁶

I debattboken *Inför 60-talet* skrev tio yngre socialdemokrater om sin syn på socialdemokratins och socialismens framtid. Där pläderades för närmare samarbete med näringslivet. Arbetarrörelsen måste ”handla med den insikten att privat företagsamhet inom överskådlig framtid kommer att förbli en av de väsentliga grundvalarna för vår välfärdsutveckling”.²⁷

Några kritiska röster hördes dock inifrån partiet, trots allt. Socialdemokratins har fått ”köpa sig de stora självskrivna socialförsäkringsreformerna ... mot att man avstått från mer radikala ingripanden i det ekonomiska livet som skulle ändrat maktbalansen, utjämnat inkomster och förmögenheter och skapat bättre utrymme för investeringar i det allmännas verksamhet ...”. Men också de kritiska har svårt att se förutsättningarna för en annorlunda politik. Framför allt har de en bristande tilltro till möjligheten att hitta de grupper eller skikt som är tillräckligt radikala för att på allvar vilja utmana det rådande läget. Lösningen kräver något som de socialdemokratiska partierna ”aldrig förfogat över, nämligen stora, talrika kadrar av politiskt aktiva”, skriver Roland Pålsson. Det krävs med andra ord något som på nytt fyller de gamla folkrörelsernas roll. ”Något sådant ter sig fullständigt orealistiskt idag. Trots allt har välfärdsstaten redan öppnat utomordentligt rika möjligheter för den enskilde att söka lycka och tillfredsställelse i sitt helt privata liv?”

I artikeln ”Radikal förnyelse” i Tiden 1960 diskuterar också Olof Palme förutsättningarna för en radikaliserings av samhällspolitiken efter 50-talets internationella konservativa framryckning. Till skillnad från sina mer pessimistiska kamrater i *Inför 60-talet* ser Palme inte bara klara tecken på en socialdemokratisk förnyelse, han ser också varifrån den kan tänkas komma: 1960-talets inbrott har medfört ”en radikalismens förnyelse i de västliga demokratierna” och det är framför allt mot USA och England Palme vänder blicken. Galbraiths och Adlai Stevensons pläderande för en utbyggd offentlig sektor och Kennedys valseger ser Palme som viktiga tidens tecken, och liknande tecken söker han i engelska Labour.²⁸ Detta är kanske inte precis vad som idag ses som de viktigaste inspirationskällorna för 60-talsradikaliseringen.

Åren mellan 1950-tal och 1960-tal kännetecknas inte heller SSU av någon brinnande radikalism. De unga socialdemokraterna drev sällan någon väsentligt annorlunda linje än partiet. SSU var traditionellt försvarsvänligt, och gjorde inte gemensam sak med kvinnoförbundet i motståndet mot svenskt kärnvapen. Vissa symbolfrågor, som banksocialisering eller republikkrav, drevs periodvis. I internationella frågor kunde man avläsa ett ökat engagemang från slutet av 1950-talet, kring Algeriet, Sydafrika och u-hjälpen, men länge höll

²⁶ Tiden 5/1961.

²⁷ Pålsson 1959.

²⁸ Tiden 7/1960.

artiklar om dans och fotboll stånd mot dem om Vietnam i förbundets tidning *Frihet*.²⁹ Det första numret för det nya decenniet ståtade med Frank Sinatra som omslagsgosse.³⁰

Det socialdemokratiska kvinnoförbundet spelade en pådrivande roll i kampanjen mot svenskt atomvapen. Att ta strid mot den officiella partilinjen var emellertid inte populärt, och förbundet upplevde sig i början av 1960-talet marginaliserat. I den uppblossande könsrollsdebatten³¹ fanns dessutom inom såväl förbund som parti stora nyansskillnader, bl.a. i hemmafrufrågan.³²

1961 antog LO-kongressen tillika rapporten *Samordnad näringspolitik*, som gått till eftervärlden som ”rörlighetens evangelium”. Här firade Rehn–Meidnermodellen sina största triumfer.³³

Sammanfattningsvis kan man alltså säga att den svenska socialdemokratin och fackföreningsrörelsen kännetecknades av en stark självmedvetenhet i början av 1960-talet. Den socialdemokratiska staten syntes oövervinnerlig.

Stormsvalor

Mot slutet av 1950-talet är det möjligt att urskilja en rad tendenser som tillsammans förebådar den kommande förskjutningen i tidsandan. I betydande utsträckning reflekterar de den utveckling på den internationella nivån vi ovan diskuterat: den koloniala revolutionen, reaktioner på kalla kriget och kärnvapenhotet, internationella konflikthärdar. Men de bekräftar också att det i det konsensusinriktade 1950-talet hela tiden funnits underströmmar. Dessa första uttryck för en kommande radikaliserings kallas alltså inom forskningen, i brist på ett svenskt uttryck, för *early risers*. Det är slående att, samtidigt som de pekar framåt mot 60-talets väsentligt annorlunda samhällsklimat och organisationsformer är de också i betydande utsträckning en brygga till tidigare rörelser.

Tendenserna är som alltid tidigt märkbara bland författarna. Litteraturvetaren Eva Lilja menar att 1950-talet är ett missförstått decennium. Det har haft ett dåligt rykte för världsfrånvändhet. Men samtidigt upptäckte 50-talets författare världen. I 50-talets tidskrifter möter hela tiden ordet engagemang, ofta färgat av ljusskygghet och dåligt samvete, inflytandet från Sartre och Camus är här påtagligt. Visst var författarna engagerade men tidens ämnen fick inte plats i deras poesi. ”Man hade inte utvecklat något poetiskt språk för samhällsfrågorna.”³⁴ Vid decennieskiftet dyker emellertid världen upp också hos de skönlitterära författarna.

Ett tidsfenomen så gott som något var den lilla boken *Författare tar ståndpunkt* som utkom 1960. Där finns å ena sidan världen och samhället med. Den koloniala frigörelsen, rasproblemen i södra Afrika och USA, atomvapenfrågan, kritiken mot välfärdssamhällets tillkortakommanden och demokratins problem berörs, men engagemanget är försett med många reservationer. Inte heller kan man dra några slutsatser om stämningarna hos författare i allmänhet från detta urval. Flera namn känns igen från debatten om tredje ståndpunkten, Artur Lundkvist själv är en av redaktörerna, och bland bidragsgivarna finns Karl Vennberg, Folke Isaksson, Stig Sjödin, Vilgot Sjöman, Lars Gyllensten och Lars Forssell.³⁵

²⁹ Peterson, C.-G. 1975, *Ungdom och politik: en studie av Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund* s. 148 ff.

³⁰ *Frihet* 1/1960.

³¹ Se nedan.

³² Karlsson, Gunnel 1996, *Från broderskap till systerskap* s. 263 ff.

³³ Landsorganisationen i Sverige. Strukturutredningen: 1961, *Samordnad näringspolitik*.

³⁴ Lilja, Eva 1991, *Den dubbla tungan* s. 49 f.

³⁵ Arnér, Sigvard och Lundkvist, Artur 1960, *Författare tar ståndpunkt*.

Å andra sidan är det uppenbart att de engagerade författarna ännu inte självklart vet vad de ska göra med sitt engagemang. Där finns ett gemensamt avståndstagande från dogmer och moralism och från synen att man själv representerar den enda sanna verkligheten. Lars Gyllensten ser, i den kommande trolöshetsdebattens anda, ett djupgående släktskap mellan den demokratiska livshållningen och ”det fria ordet, den ostädslade och otroende författarens oförbindliga manövrerande med språket och gestaltningen”. Lars Forssell fruktar att konstnärerna inte tas på allvar i samhällsdebatten: ”det ska fan protestera i Sverige. Det är fara värt att man blir intervjuad i Vecko-Journalen. Och det är fara värt att konstnären, hur upprorisk han än från början känner sig, till sist hamnar antingen i resignation eller också – som Vilhelm Moberg har gjort – i en rätt meningslös kverulans, meningslös för att den är legio.”

Karl Vennberg, uppenbarligen fortfarande märkt av diskussionen kring tredje ståndpunkten, ser också en annan fara: ”Ett kätteri för syns skull går an, helst ett så pittoreskt som möjligt. Men hur ställer det sig för den som vågar hysa en obekväm opinion, när rättsinnigheten har råkat i svallning? Det öppnar sig fientliga tomrum omkring honom snabbare än han hinner hämta andan. De demokratiska samtalen upphör, och de völdisciplinerade körerna tar vid.”

Vilgot Sjöman bekräftar hur författarna kämpar med frågan om hur de ska kunna uttrycka sina ståndpunkter, och bekräftar samtidigt Eva Liljas tes om att författarna ännu saknar ett språk för sitt engagemang: Författarnas ”medvetna jag är sysselsatta med idéer som deras undre jag inte upplever skapande. Jag tänker på en svensk författarinna som gjort en intensiv insats mot atomupprustningen under de senaste åren; men hon skriver inte sina romaner om detta, utan om liv och människor i Norrland. De flesta författare är i precis samma situation som hon”, menar Sjöman.

Men Sjöman hade just här fel. När *Författare tar ståndpunkt* lämnat tryckpressarna hade den författarinna Sjöman tänkt på, Sara Lidman, packat sina resväskor för att åka till Sydafrika, och recensenterna överrumplades av hennes uttalade politiska ställningstaganden. Författarna hade börjat erövra världen.³⁶ Ja, Europa hade svenska författare och konstnärer återupptäckt direkt efter krigsslutet: Stig Dagerman, Lars Forssell, Pär Rådström, Stig Claesson hade under 1940- och 1950-talen genomkorsat det krigshärjade och nyuppbbyggda Europa, och rapporterat hem om sina erfarenheter. Artur Lundkvist reste under 1950-talet till Latinamerika, Indien, Nordafrika, Kina, och skrev om både kontinenterna och deras litteratur?³⁷ Nu vidgades perspektivet för en ny generation författare. 1960 publicerade Per Wästberg sin uppmärksammade *Förbjudet område* om rasistregimen i Rhodesia, 1961 kom Sara Lidmans *Jag och min son*. Jan Myrdals asiatiska resor började vid samma tid. *Kulturens korsvägar* publicerades 1960, *Rapport från en kinesisk by* 1963.

U-hjälpsfrågan, de svartas situation i Sydafrika såväl som i USA och det franska koloniala förtrycket i Algeriet kom samtidigt att få ökad plats på tidningarnas ledarsidor och kultursidor.

Algeriet och Sydafrika

Det är säkert ingen tillfällighet att just dessa frågor också kom att bli föremål för politiskt solidaritetsarbete. Motståndet mot det 1954 upptrappade kriget i Algeriet anges ofta som en startsignal för en tilltagande radikaliserings, i Frankrike naturligtvis, men också i många andra länder. Även i Sverige fanns från mitten av 1950-talet en uttalad opinion mot den franska politiken, särskilt efter intensifieringen av kampen 1957-1958. Det var framför allt bland journalister, kulturarbetare och vissa student- och ungdomsförbund som den artikulerades. Algeriet väckte oss så som Vietnam väckte en senare generation, menade t.ex. Anders

³⁶ Östberg, Marit 2001, *Främlingar inför frihet* s. 13 ff.

³⁷ Lundkvist, Artur 1966, *Självporträtt av en drömmare med öppna ögon*. Dens 1950, *Indiabrand*.

Ehnmark.³⁸ 1957 krävde de nordiska studentförbunden att algerierna själva skulle ha rätt att välja sin framtid. Året därpå uttalade sig såväl folkpartiets som socialdemokraternas ungdomsförbund mot Frankrikes övergrepp. Ett tiotal böcker om Algerietfrågan publicerades också vid denna tid.³⁹

Samtidigt rörde det sig i Sverige inte om någon massrörelse, och det fanns heller inga ambitioner att skapa en sådan. När SSU behandlade Algerietfrågan på sin kongress 1958 antog man ett uttalande mot kriget, men en motion om att kongressen skulle genomföra en demonstration till stöd för Algeriet utanför den franska ambassaden avvisades. Förbundsstyrelsen kunde inte ställa sig bakom ”en så enastående aktion som den föreslagna protestmarschen”; uttalandet fick räcka.⁴⁰

De svartas situation i allmänhet och Sydafrikafrågan i synnerhet kom att få ett större genomslag i den allmänna debatten.⁴¹ Redan tidigt under 1950-talet kritiserades utvecklingen i Sydafrika i svenska media. Framför allt några ledande liberala publicister, Herbert Tingsten i *Dagens Nyheter* och Ivar Harrie i *Expressen* skrev en serie uppmärksammade artiklar, och Tingsten publicerade också 1954 boken *Problemet Sydafrika*.

En annan viktig tidig opinionsbildare var kyrkoherden Gunnar Helander, med lång egen erfarenhet från arbete i Sydafrika. Sedan kom författarnas bidrag. Per Wästbergs och Sara Lidmans böcker blev stora försäljningsframgångar, Wästbergs Förbjudet område kom att säljas i 90 000 exemplar. Redan tidigt under 1950-talet samlade studentkårer in pengar för att finansiera svarta studenters studier. 1959 bildade bl.a. Per Wästberg och Gunnar Helander Fonden för rasförtryckets offer i Sydafrika, och bakom fondens upprop stod ledande politiker och kulturpersonligheter som folkpartiledaren Bertil Ohlin, Ernst Wigforss, Eyvind Johnson och Harry Martinson. De insamlade medlen användes framför allt till rättshjälp åt apartheids offer. 1960 tog LO och Kooperativa förbundet initiativet till en tidsbegränsad bojkott av sydafrikanska varor, och förtrycket i Sydafrika blev i Sharpvillemassakerns skugga en huvudfråga på förstamajdemonstrationerna samma år.

1961 bildades en bredare nationell organisation, Svenska Sydafrikakommittén. Den fick aktivt stöd från liberala och socialdemokratiska ungdoms- och studentförbund och ekonomiskt bidrag från åtskilliga fackföreningar. Tyngdpunkten i verksamheten låg på informations-spridning, opinionsbildning och ekonomiskt stöd till drabbade av raspolitiken. Frågan om bojkott drevs inte under de första åren. 1963 beslöt emellertid Sveriges ungdomsorganisationers landsråd, SUL, att initiera en landsomfattande kampanj för bojkott av sydafrikanska varor. SUL var en paraplyorganisation för Sveriges omfattande och brokiga flora av ungdomsorganisationer, med ett undantag. Det kommunistiska ungdomsförbundet, Demokratisk ungdom, vägrades ända till 1968 medlemskap. Initiativet till bojkottkampanjen kom från det internationella samarbetsorganet WAY, där den svenske liberalen David Wirmark var generalsekreterare.

Kampanjen fick stort genomslag. Flera hundra lokala arbetsgrupper bildades över hela landet. Opinionsmöten och demonstrationer bl.a. utanför affärer och företag som handlade med sydafrikanska varor var viktiga inslag. Arbetet var inriktat på att få såväl konsumenter som företag att bojkotta sydafrikanska varor, och under 1960-talet anslöt sig de flesta ledande

³⁸ Sellström, Tor 1999, *Sweden and National Liberation in South Africa*, vol. I, s. 97.

³⁹ Bjereld, Ulf och Demker, Marie 1995, *Utrikespolitiken som slagfält* s. 269 ff, Demker, Marie 1994, *Sverige och Algeriets frigörelse 1954-1962* s. 31, 101 f.

⁴⁰ Protokoll från SSU:s kongress 1958

⁴¹ Uppgifterna om Sydafrikasolidaritetsens utveckling är i huvudsak hämtade från Tor Sellströms gedigna genomgång, 1999.

livsmedelskedjor.⁴² Här bör också nämnas den roll elevrådsrörelsen spelade. Operation dags-
verke hade länge Sydafrika som en viktig mottagare av insamlade medel.

Samtidigt uppstod mot mitten av decenniet en diskussion om solidaritetsarbetets mål och medel. Kritik riktades mot vad som beskrevs som toppstyrning från organisationsetablissemangen. Kritiken fick ytterligare luft under vingarna när det avslöjades att WAY till en del var finansierat av CIA som ett led i det kalla krigets strävan att bygga upp internationella organisationer som uteslöt alltför radikala och kommunistiska ungdomar.⁴³ I tidens anda propagerades i stället för en organisationsmodell som byggde på individuellt medlemskap i självständiga basgrupper i samverkan, och 1965 omvandlades Sydafrikakommittén i denna riktning.⁴⁴ Då hade emellertid en annan av tidens strömningar, Vietnamrörelsen, tagit över rollen som den ledande solidaritetsrörelsen. Tidigare Sydafrikaaktivister spelade här en betydelsefull roll.⁴⁵ I början av 1970-talet omorganiserades det centrala solidaritetsarbetet genom skapandet av Afrikagrupperna i Sverige.

Det ökande engagemanget för tredje världen tog sig också uttryck i en växande opinion för u-hjälp. Detta är tydligt avläsbart i det stora antal motioner med krav på höjt bistånd som återfinns i de politiska ungdomsförbundens kongresshandlingar. 1962 anordnas i fredsrörelsens regi de första julfastorna som en protest mot julfrosseriet, ett tecken så gott som något på att unga människor strävade efter att i handling visa sin solidaritet.⁴⁶

Kampen mot bomben

En viktig förelöpare till 1960-talsradikaliseringen, med rötter bl.a. i fredsrörelsen, var anti-atombombsrörelsen. Det var ett internationellt fenomen, framsprunget ur kalla krigets ständigt upplevda hot om ett ödeläggande kärnvapenkrig. De stora fredsmarscher som årligen organiserades i England (Alderstone) eller påskmarscherna i Tyskland var betydelsefulla inspirationskällor. Kampen mot atomvapen var också en viktig del i den kommunistdominerade Världsfredsrörelsen. 1950 antog denna bl.a. Stockholmsappellen mot atomvapen.⁴⁷

I Sverige fick antiatombombsrörelsen en särskild dimension eftersom anskaffandet av en svensk atombomb var en inrikespolitisk huvudfråga under 1950-talets andra hälft. Försvarsledningen, liksom de borgerliga partierna, med Herbert Tingsten som kraftig megafon, var för en sådan. Det socialdemokratiska partiet var splittrat, men försvarsledningen tilläts inleda förberedelserna för ett framtida svenskt kärnvapen.⁴⁸

1958 bildades AMSA, Aktionsgruppen mot svensk atombomb. Som organisation skilde den sig från den traditionella svenska folkrörelsemodellen. Den bestod bara av de 21 medlemmar som undertecknat det konstituerande uppropet. Där återfanns författare som Stig Carlson, Sara Lidman och Per Anders Fogelström, konstnärer som Mollie Faustman, forskare som Ulf Himmelstrand, journalister som Barbro Alving. Flera av dem var kända fredsaktivister. Även ärkebiskopen fanns bland initiativtagarna. Några ytterligare medlemmar var inte önskvärda. Orsakerna till den ovanliga formen var två, enligt gruppens främste talesman, Per Anders Fogelström. Man ville inte bilda en konkurrerande fredsorganisation. En minst lika viktig orsak var emellertid att det gav möjlighet att utestänga alla kommunister och kommunist-

⁴² Sellström 1999 s. 190 ff.

⁴³ Sellström 1999 s. 193.

⁴⁴ Sellström 1999 s. 225.

⁴⁵ Vittnesseminarium, Aktivisterna och 1968, Södertörns högskola maj 1999.

⁴⁶ Fogelström, P. A. 1983, *Kampen för fred: berättelsen om en okänd folkrörelse* s. 263.

⁴⁷ Fogelström, P. A. 1983 s. 242

⁴⁸ Agrell, Wilhelm 1985, *Alliansfrihet och atombomber: kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen från 1945 till 1982*.

sympatisörer från gruppen, vilket ansågs som en nödvändighet under 1950-talets kalla krigshets.⁴⁹

Under några år deltog AMSA:s medlemmar i ett stort antal möten runt om i landet. De var också aktiva i den mediedebatt som fördes.

En annan viktig del i motståndet mot svenskt atomvapen var det socialdemokratiska kvinnoförbundets. Kvinnornas konsekventa nej splittrade det socialdemokratiska partiet och torde ha varit en bidragande orsak till att något beslut om atomvapen aldrig fattades.⁵⁰

I början av 1960-talet hade den svenska atombomben i praktiken avförts från dagordningen. Därmed hade också AMSA fyllt sin uppgift. Den ersattes emellertid snabbt av en ny organisation, Kampanjen mot atomvapen, KMA. Klarare än så kunde inte skiftet i tidsandan illustreras.

Den nya organisationen var tydligt inspirerad av utländska förebilder, framför allt den engelska Campaign for Nuclear Disarmament, CND. Den begränsade inte sin verksamhet enbart till den svenska bomben utan såg som sin uppgift att delta i ett internationellt nätverk mot kärnvapenupprustningen.⁵¹ Inte heller var det någon sluten organisation, tvärtom försökte man aktivt rekrytera medlemmar och sympatisörer.

Det finns emellertid ytterligare ett par drag i Kampanjen mot atomvapen som förebådade nya tider. Nu var inte kommunister bannlysta längre. Tvärt om, till och med i ledningen invaldes kända kommunister. Ännu viktigare var kanske Kampanjens arbetsformer. Hösten 1961 genomfördes en sittdemonstration utanför den ryska ambassaden i protest mot att Sovjetunionen återupptagit sina provbombningar. Demonstrationen var i huvudsak fredlig, men det krävdes ändå ett polisingripande för att lyfta bort demonstranterna. Strax dessförinnan hade KMA genomfört en tvådagars protestmarsch från centrala Stockholm till FOA:s anläggningar i Ursvik, där merparten av den förberedande forskningen kring en svensk atombomb bedrevs. Drygt 300 personer deltog i marschen, betydlig fler vid ett avslutande möte. De flesta deltagarna var unga, många var skolungdomar och studenter. Det är uppenbart att de första tecknen på det annalkande ungdomsupproret kunde skönjas. Kärnvapenhotet var en symbol så god som någon för vuxengenerationens och politikernas oförmåga att skapa den värld ungdomarna drömde om.⁵²

Algeriet, Sydafrika och atombomben fungerade också i Sverige som det tidiga 1960-talets *early risers*. De internationella engagemangen stod från början i centrum; man bör i detta sammanhang också nämna den växande opinionen för ökat svenskt u-landsbistånd. Det är intressant att notera dess organisationsformer och spridningsförlopp. Under 1950-talet drevs opinionen i huvudsak av studenter och mindre grupper intellektuella och politiskt aktiva. Omkring 1960 drogs de traditionella folkrörelserna i större utsträckning in i solidaritetsarbetet: fredsrörelsen, ungdomsorganisationerna, delar av fackföreningsrörelsen, politiska kvinnoförbund och kyrkorna engagerades i kampanjerna. Politiskt låg tyngdpunkten framför allt hos liberaler och socialdemokrater. Högern var i regel frånvarande, och länge gjordes stora ansträngningar för att hålla kommunister borta. Snart började emellertid frågorna att leva sitt eget liv och få sina egna organisationsformer. Lite tillspetsat kan man säga att de svenska folkrörelserna fungerade som ett slags växthus, där idéer om internationellt samarbete och

⁴⁹ Fogelström 1983, s. 258.

⁵⁰ Karlsson G. 1996, kap. 5.

⁵¹ Agrell, Wilhelm 1999, *Övrig illegal verksamhet: övervakningen av de svenska kärnvapenmotståndarna 1958-1968* s.139

⁵² Se Agrell 1999 s. 158-167.

praktiskt solidaritetsarbete fick gro innan de planterades ut på fribänkarna och snabbt spred sig för vinden.

En liberal moral

60-talsradikaliseringens första fas i Sverige var i betydande utsträckning en liberal historia. Det finns flera skäl till att den vindkantring som kunde anas i decennieskarven tidigt fångades upp av unga liberaler. Det tog tid innan socialdemokratin ansåg sig ha anledning att reagera på en rörelse som i betydande utsträckning kritiserade det samhälle den ansåg sig ha skapat. Den kommunistiska strömningen vid denna tid kännetecknades knappast av någon vitalitet och omprövning.⁵³ Dessutom var tidens nya frågor i stor uträkning liberalismens: mänskliga rättigheter och människors lika värde, individuell frihet, en utvidgning av demokratin, kritik av en maktfullkomlig stat. Internationellt innebar John F Kennedys val till president 1960 en inspirationskälla till en mer ungdomlig liberalism, som i Sverige kunde uttryckas i form av dixiemusik och halmhattar.⁵⁴ Inrikespolitiskt stod Kennedy för en mer progressiv socialpolitik och han tog också vissa steg mot den förhärskande raspolitiken.⁵⁵ Och sedan var det ju det här med arvet från Tingsten.

Herbert Tingstens roll som inspiratör för de unga liberalerna kan inte överskattas. Såväl folkpartiets ungdomsförbund, som i början av 60-talet leddes av Per Ahlmark, som Liberala studentförbundet betygade att de såg upp till Tingsten ”med en alldeles speciell vördnad”.⁵⁶ Det betyder att de unga liberalerna ställde sig på Tingstens sida i kraven på en svensk atombomb och anslutning till NATO och EEC. De liberala studenterna hade kvar formuleringar om ideologiernas död som utgångspunkt för sitt program så sent som 1967.⁵⁷ Detta står knappast i samklang med vad som normalt förknippas med 60-talets tidsanda. Men samtidigt anammade man med än större glöd den kulturradikale Tingsten.

Att göra upp med den konservativa traditionens alla uttryck, kyrkans inflytande, monarkin, ordensväsendet, puritanismen, det var frågor som låg väl i tiden. Inte minst moralfrågor blev viktiga. Kulturradikalism gjordes liktydig med ”öppenhet i moral och livsåskådningsfrågor, i fronten mot brackorna, förmyndarna och likriktarna på moralens område”. Det betyder att unga liberaler, och framför allt Liberala studentförbundet, under det tidiga 1960-talet kom att fungera som initiativtagare och pådrivare i en rad av tidens kontroversiella frågor: könsrollerna, sexualfrågan, narkoman- och fångvård, u-landsbistånd, apartheid.⁵⁸

Sexliberalismen

En viktig del av framför allt det liberala studentförbundets verksamhet i början och mitten av 1960-talet kom att ägnas åt att systematiskt debattera sexualfrågan. Som idéhistorikern Lena Lennerhed visat i sin avhandling hade de unga liberalerna två syften med diskussionen: dels att ifrågasätta rådande sexuella värderingar och plädara för en friare och mer fördomsfri syn på sexualitet i olika former, dels att kräva reformer i lagstiftningen på det sexualpolitiska området.⁵⁹ All debatt i dessa frågor fördes inte av liberaler, men det råder ingen tvekan om var navet i diskussionen befann sig. Det var inte heller så att alla liberaler, eller ens unga liberaler,

⁵³ Se nedan.

⁵⁴ Dagler 1985 s. 160 f.

⁵⁵ Även om hans efterträdare Lyndon B Johnson gjorde mer, se Collins, Robert M 1994, ”Growth Liberalism in the Sixties”, i Farber, D. (red.) *The Sixties: From Memory to History*.

⁵⁶ *Liberal debatt* 1/1969.

⁵⁷ Lennerhed, Lena 1989, *Välfärdens rebeller*.

⁵⁸ Lennerhed 1989.

⁵⁹ Detta fenomen har ingående beskrivits och analyserats av Lena Lennerhed i hennes avhandling *Frihet att njuta. Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet*, 1994. Detta avsnitt bygger i allt väsentligt på hennes arbete.

stod enade i denna debatt. Folkpartiets frisinnaade gren, med stark förankring inom frikyrkörelsen, tog ofta avstånd från de radikala sexliberalerna.

Inte förvånande kom sexualdebatten att väcka betydande massmedialt intresse. Tidningar, radio- och TV-program, debattaftnar och konferenser ägnades åt frågan. Debattskriften *Jungfrutro och dubbelmoral*, utgiven av den unga journalisten Kristina Ahlmark-Michanek 1962, anses allmänt inleda den sexualpolitiska debatten. En huvudtes i den boken var att samhället behövde en ny sexualmoral, som utgick från de värderingar som i praktiken gällde, att människor faktiskt hade sexuella relationer även om de inte var gifta. Särskild uppmärksamhet väckte uppfattningen att en nödvändig koppling mellan kärlek och sexualitet ifrågasattes. ”Kärlek för vänskaps skull” kom att bli en fråga som intensivt diskuterades.⁶⁰

Skolans sexualundervisning utsattes för en kraftfull kritik. Sverige var sedan 1955 det enda land som hade obligatorisk sexualundervisning inskriven i sina läroplaner, men Ahlmark-Michanek ansåg riktlinjerna, enligt vilka sexuallivets målsättning var att skaffa hem, familj och barn, för föråldrade. De liberala studenterna och elevorganisationen SECO, som stod under liberal ledning, hakade på, liksom SSU. Följden blev att en statlig utredning tillsattes, med bl.a. representanter för elevernas organisation. Utredningen kom att arbeta i tio år.⁶¹

Nästa krav på sexualpolitiska reformer gällde abortfrågan. Den gällande lagstiftningen gav bara begränsade möjligheter till laglig abort, och det krävdes alltid läkares tillstyrkande. Restriktiviteten var betydande. 1962 genomfördes 3 200 legala aborter, medan de illegala uppskattades till ca 10 000. Just detta, och de risker som var förknippade med dessa, var ett viktigt argument för den fria aborten. Det andra centrala argumentet var kvinnans rätt och uppfattningen att ”individens frihet i minsta utsträckning skulle beskäras”.⁶²

Kraven på fri abort drevs i början av 1960-talet av en begränsad grupp debattörer, framför allt unga liberaler och representanter för socialdemokratiska studentförbundet. En speciell roll i sammanhanget spelade redaktören för *Liberal debatt*, Hans Nestius. Han var inte bara en flitig debattör, utan förmedlade också personligen adresser till läkare i Polen som utförde aborter på svenska kvinnor. Däremot var de politiska kvinnoförbunden länge avvaktande eller kritiska till en utökad aborträtt. 1965 tillsattes emellertid en abortutredning som efter tio år ledde till en reformering av aborträtten.

Ett tredje område som hamnade i fokus för den sexualpolitiska debatten gällde pornografi. Den skedde i Sverige i skuggan av den uppmärksammade tryckfrihetsprocessen mot den norske författaren Agnar Mykle i slutet av 1950-talet. Hans bok *Sången om den röda rubinen* beslagtogs i Norge, något som väckte stark kritik bland många intellektuella i Sverige. I Sverige ledde censuringripandet mot Vilgot Sjömans film 491, bl.a. för dess sexscener, till en motsvarande diskussion under åren 1963-1964. Den fördes inte bara av motståndarna till censuringripandet. Debatten kom på ett ovanligt påtagligt sätt också att mobilisera en konservativ opinion, som tog tillfället i akt att säga ifrån mot den moraluppluckring som de tyckte sig märka i samhället.⁶³

Det fördes också en diskussion om den tryckta pornografin. Här fanns vid denna tid möjlighet till censuringripande, med stöd av brottsbalkens skrivningar om sårande av tukt och sedlighet. Det var en paragraf som fortfarande stundom användes, och krav restes nu på en revidering av lagstiftningen. I mitten av 1960-talet gjordes vissa försök att vidga pornografidebatten och toleransen mot porr, bland annat gjordes konkreta försök att framställa kvalitativt bättre

⁶⁰ Ahlmark-Michanek, Kristina 1962, *Jungfrutro och dubbelmoral*.

⁶¹ Lennerhed 1994 s. 119.

⁶² Palme, Jacob 1994, *Fri abort*, Lennerhed 1994 kap. 8.

⁶³ Lennerhed 1994 kap. 10, 13.

pornografi. Det mest uppmärksammade exemplet var pocketbokserien *Kärlek 1-14*, där flera etablerade författare, som Bengt Anderberg och Svante Foerster, bidrog med noveller. Serien blev också en stor försäljningssuccé. De första delarna såldes i flera hundra tusen exemplar. Även när det gällde pornografilagstiftningen tillsattes statliga utredningar i mitten av decenniet.

Ytterligare en aspekt på den sexuella friheten som uppmärksammades gällde vad som med tidens språkbruk kallades de sexuella minoriteterna. Det gjordes flera inlägg som tog upp de homosexuellas ställning, t.ex. i journalisten Henning Pallesens bok *De avvikande* (1964). Homosexualitet var sedan 1944 avkriminaliserad, men förtrycket mot de homosexuella hade snarast tilltagit, särskilt under 1950-talets s.k. rättsrötedebatter. Framväxten av en öppet organiserad rörelse för de homosexuellas rättigheter skedde dock inte förrän på 1970-talet. Mest uppmärksam i den allmänna debatten blev emellertid läkaren Lars Ullerstams bok *De erotiska minoriteterna*. Ullerstam menade att en logisk konsekvens av den liberaliserade synen på sexualitet också borde få konsekvensen av en mer tillåtande syn på beteenden som exhibitionism, incest och pedofili, liksom skoptofili, transvestism, fetischism, tidelag, nekrofil m.m. Det låg också ett värde i att varje människa själv utforskade sina egna ”driftsprofiler” för att på så sätt kunna öka sina sexuella njutningar. Även om de flesta, också bland sexualreformatörerna, tog avstånd från t.ex. den positiva inställningen till pedofili eller statliga bordeller, möttes boken på många håll med respekt. Flera debattörer menade att det låg ett värde i att den synliggjorde sexuella minoriteter och pläderade för ökad tolerans.

Kritiken att även mer måttliga förespråkare för en ändrad sexualsyn underskattat t.ex. pornografins kvinnoförnedrande aspekter har som bekant ofta framförts. I ett retrospektiv håller uppenbarligen den tidens aktörer med om detta.⁶⁴ Påtagligt är också att de som drev dessa frågor i huvudsak var män.

På ett plan kan man konstatera att många av de sexualpolitiska krav som drevs i början och mitten av 1960-talet vann gehör. Genom sin koppling mellan sexualmoral och sexualpolitiska krav bidrog debatten aktivt till att vidga politikbegreppet. Frågorna flyttade in i den politiska debattens centrum och statliga utredningar om skolans sexualundervisning, rätten till fri abort, förändringar i lagstiftningen om pornografi m.m. tillsattes. Däremot genomfördes inte de nya lagarna under denna tid. De var fortfarande för brännbara för att leda till politiska beslut. Det krävdes, åtminstone när det gäller abortkravet, en ny mobilisering, av en ny typ av sociala rörelser för att säkra detta. Det är samtidigt uppenbart att inställningen till moral och sexualitet genomgick en revolution under 1960-talet. Det går naturligtvis inte att hävda att detta enbart eller ens i huvudsak var sexliberalismens förtjänst. Men det är uppenbart att unga liberaler under första hälften av 1960-talet var bärare av en viktig del av 60-talsradikaliseringens upptakt.

Mot mitten av decenniet kom andra, mer vänsterinriktade krafter att överflygla liberalerna, och den liberala ungdoms- och studentrörelsen kom i grunden att skakas av det socialistiska 60-talet. Ja, radikalismen spred sig så långt in i de liberala leden att vissa av de unga liberalerna mot slutet av 1960-talet allt mer närmade sig en socialistisk syn, och i början av 1970-talet kastade loss från liberalismen. 1972 bytte betecknande nog *Liberal debatt* namn till *Frihetlig socialistisk tidskrift*. Men då hade vi sedan länge lämnat det liberala 60-talet bakom oss.⁶⁵

⁶⁴ Se vittnesseminarium om den sexuella revolutionen, Södertörns högskola 2000.

⁶⁵ Lennerhed 1994.

Könsrollerna

1950-talet betraktas ofta som en period av backlash för kvinnorna. Yvonne Hirdman har myntat begreppet Husmoderskontraktet för denna period i svensk 1900-talshistoria. Det innebar en arbetsfördelning där männen ”svarade för det stora hushållet, kvinnan för det lilla”. Med hjälp av välfärdssamhällets sociala reformer skulle mannen vara ensamförsörjare. Det kvinnliga förvärvsarbetet skulle vara av mer tillfällig natur.⁶⁶

I slutet av 1950-talet råkade detta ideal i konflikt med en starkt motverkande kraft: bristen på arbetskraft. Den långa högkonjunkturen gjorde att kvinnorna plötsligt blev eftertraktade på arbetsmarknaden. Långtidsutredningar förutspådde allvarliga konsekvenser för produktion och tillväxt. Arbetsmarknadens parter, sammanslutna i Arbetsmarknadens kvinnonämnd, började med stegrad intensitet arbeta för att underlätta kvinnors förvärvsarbete. Detta förut-satte också en förändring av synen på kvinnors plats i arbete och samhälle. Husmoders-kontraktet gled över i ett jämlikhets- och så småningom jämställdhetskontrakt, för att citera Yvonne Hirdman.⁶⁷

Intressant nog var även här liberalerna tidigt ute. I partiets riksdagsgrupp fanns ett antal framstående representanter för yrkeskvinnorna, några med erfarenheter från 1930-talets starka kvinnonätverk. I valet 1960 lanserade folkpartiet Rättvisa åt kvinnorna som en av sina huvudparoller, på affischer med bilder av såväl självmedvetna som arga kvinnor. Flera av kraven var direkt relaterade till kvinnors förvärvsarbete: rätten till lika lön och avskaffande av sambeskattningen, som gjorde det mindre lönsamt för hemmafruar att börja arbeta.⁶⁸ Kampanjen blev en klar framgång och direkt avläsbar i ett stärkt stöd för folkpartiet bland kvinnogrupperna.

Snart radikaliserades framför allt partiets ungdoms- och studentförbund ytterligare i kvinnofrågan. 1961 publicerade FPU:s tidskrift *Unga liberaler* en artikel av Eva Moberg som mer än något annat kom att anslå tonen för 1960-talets jämställdhetsdebatt. I artikeln ”Kvinnans villkorliga frigivning” och i boken *Kvinnor och människor* 1962 hävdar Moberg att kvinnans frigörelse inte kan uppnås bara genom att kvinnorna förändrar sig själva, den kräver också möjlighet till ekonomisk självständighet och inte minst en annan mansroll.

”En förutsättning för jämställdhet mellan könen är att kvinnorna blir helt ekonomiskt och socialt oberoende av männen ... fullt arbetsföra kvinnor ska inte kunna bli försörjda i och med äktenskapet och fullt arbetsföra män ska inte heller kunna hålla sig med oavlönad, nitisk och egennyttig hushållerska.”⁶⁹

1962 kom ytterligare en bok som starkt bidrog till att kraftigt stimulera debatten om jämställdheten mellan könen, *Kvinnors liv och arbete*, en över 500 sidor tjock forskningsrapport, utgiven av Studieförbundet Näringsliv och Samhälle. Den gav vetenskaplig legitimitet åt de debattörer och politiker som ville förändra relationerna mellan könen. Inte minst bidrog introduktionen av begreppet könsroller att förskjuta perspektivet i debatten. Det man diskuterade var inte längre ”kvinnofrågan” utan ett samhällsproblem där både problem och lösning berörde såväl män som kvinnor. Könsrollsfrågan kom att bli ett av de kommande årens viktigaste debattämnen. Flera debattböcker, som *Könsroller*⁷⁰ (1965) och *Kynne eller kön? Om könsrollerna i det moderna samhället* (1966)⁷¹, publicerades. Det revolutionerande med

⁶⁶ Hirdman, Yvonne ”Kvinnorna i välfärdsstaten” i Hirdman, Y. 1992, *Kvinnohistoria* s. 209 ff.

⁶⁷ Hirdman, Yvonne 1998, *Med klaven tunga*.

⁶⁸ Drangel, Louise 1984, ”Folkpartiet och jämställdhetsfrågan” i J. 1984, *Liberal ideologi och politik 1934-1984* s.359 ff.

⁶⁹ *Unga liberaler* 1961.

⁷⁰ Fredriksson, I. och Mellbin, S.-I. 1966, *Könsroller*.

⁷¹ Holmberg, P. 1966, *Kynne eller kön? Om könsrollerna i det moderna samhället: en debattskrift*.

begreppet var att det hävdade att förändring var möjlig. ”Könsrollerna har åtnjutit ett slags historisk och moralisk legitimitet som hindrat människor från att ifrågasätta dem”, skrev en av tidens ledande debattörer, Rita Liljeström. Genom att ifrågasätta ”konsekvenserna av att människobarn uppdelas efter könsorgan” kan man också ifrågasätta hinder som hittills ansetts som givna av naturen. Samtidigt underströk Liljeström att jämställdhet inte innebär någon likriktning eller något utplånande av olikheter, utan ”en jämnare fördelning av moderlighet på män, alkoholism på mödrar, vetenskapskvinnor och flinka och tålmodiga herrhänder. Det är förvisso frågan om en enorm revolution, löftesrik och skrämmande, jämförbar med arbetarklassens inträde på den historiska scenen.”⁷²

Kraven på jämställdhet gled också snart över till den intima sfären. I *Jungfrutro och dubbel-moral* krävde Kristina Ahlmark-Michanek att ”mannens och kvinnans sexuella beteende bör bedömas efter samma ... moraliska normer”.⁷³ Och i en uppmärksammat artikel i *Dagens Nyheter* på själva julaftonen 1965 angrep Barbro Backberger ”den heliga familjen”. Äktenskapet var enligt Backberger främst ett ”sexuellt ägandeförhållande och familjen vår mest riskabla samhällsinstitution.”

Kännetecknande för den nya tidsandan var att debattörerna inte nöjde sig med att diskutera. De organiserade sig för att försöka uppnå förändring. Christina Florin och Bengt Nilsson har i sin uppmärksammat studie ”*Något som liknar en oblodig revolution*” kartlagt hur en grupp radikala liberaler och socialister slöt sig samman i ett välorganiserat nätverk, Grupp 222, för att driva på utvecklingen i jämställdhetsfrågan. Där samlades unga forskare, arkitekter och ekonomer tillsammans med journalister och politiker i början av sin karriär. Vid regelbundna möten diskuterades frågor med anslutning till jämställdheten, men man nöjde sig inte med det. Efter varje möte utformades en strategi, berättar Maj-Britt Sandlund, en av nyckelpersonerna i gruppen. ”Du skriver det och det brevet, du tar kontakt med den och den, du skriver en artikel, du ringer den personen. Vi jobbade – även i riksdagen – och vi arbetade tillsammans både män och kvinnor.”⁷⁴ Och arbetet gav resultat. ”Frågan sattes på dagordningen med en kraft som inte gick att negligera”, skrev en annan av deltagarna.⁷⁵

Grupp 222 var tidstypisk, inte bara genom sitt arbete i könsrollsfrågan. Det var också medvetenheten om vilka kanaler man skulle använda sig av för att nå resultat: politiska uppvaktningar, påtryckningar på nyckelpersoner i den statliga byråkratin och inte minst massmedia. ”Sverige är inte så stort – det går ganska snabbt att samla ihop formella och informella beslutsfattare för de viktigaste områdena”, skriver en av aktörerna.⁷⁶ Men det fanns ett annat drag som också var typiskt för denna tidiga fas av radikaliseringsprocessen. Dessa personer stod på tröskeln till att själva göra karriär inom vetenskap, förvaltning, medier och politik, och de tog med sig sina värderingar på sin långa marsch genom institutionerna. Denna koppling mellan radikalt samhällsengagemang och reformer av välfärdsstaten komplicerades snart.⁷⁷

Socialdemokratins inställning var betydligt mer kluven under hemmafruidealets blomstrings-tid. Till och med Alva Myrdal tog ett steg tillbaka från 1930-talets positioner. I sin uppmärksammat bok *Kvinnans två roller* från 1957 var utgångspunkten kvinnors ”naturliga livsrytm”, som innebar att kvinnans plats var i hemmet under barnens uppväxt. Därefter skulle hon ges möjlighet att återinträda på arbetsmarknaden.⁷⁸ Inte minst inom fackföreningsrörelsen var en patriarkal inställning framträdande; kvinnornas plats var i hemmet. Också inom

⁷² Liljeström, R. ”Om könsroller”, i Fredriksson, I. red. *Könsroller* 1965 s. 9,22.

⁷³ Lennerhed 1984 s. 116.

⁷⁴ Florin, Christina och Nilsson, Bengt 2000, ”*Något som liknar en oblodig revolution*”. s. 51.

⁷⁵ aa.

⁷⁶ Citerad i Florin och Nilsson 2000 s. 51.

⁷⁷ Se avsnittet om de intellektuella nedan.

⁷⁸ Myrdal, Alva och Klein, Viola 1957, *Kvinnans två roller*.

kvinnoförbundet fanns en stark gruppering som försvarade hemmafruarnas intressen. Nancy Erikssons debattskrift *Bara en hemmafru* från 1964 blev en viktig symbol för denna strömning. Radikalare strömningar inom kvinnoförbundet drev på för att försöka få partiet mer i takt med tiden. När partikongressen 1964 samlade sig till sitt första mer genomarbetade program i jämställdhetsfrågan, *Kvinnors jämställdhet*, var dess huvudsakliga budskap att kvinnor skulle ges valfrihet att välja mellan hem och arbete, en inställning som vid denna tid var passerad i den radikala debatten.⁷⁹

Den växande opinionen för kvinnors rättigheter i samhället och på arbetsmarknaden var bara en del i det som skapade förutsättningar för ett jämställdhetskontrakt, för att låna Yvonne Hirdmans term. Samtidigt som *Kvinnors liv och arbete* var en bok som gav vetenskapliga belägg för kvinnors systematiska underordning i samhället och kraftigt drev jämställdhetskraven, är det klart vari lösningen på frågan ligger: kvinnoemancipation genom lönearbete. Och här skedde en kraftfull allians mellan aktör och struktur. Långtidsutredningar och AMS-statistik slog larm om konsekvenserna av arbetskraftsbristen. Under 1960-talets första hälft organiserades veritabla kampanjer för att få ut kvinnorna på arbetsmarknaden i samarbete mellan arbetsmarknadens parter och de statliga myndigheterna, med AMS som spindeln i nätet. Sveriges Radio producerade en uppmärksammas programserie, "Hemmafru byter yrke", i dags- och veckopress planterades artiklar om kvinnor på arbetsmarknaden.⁸⁰ Men kampanjen krävde också, som Yvonne Hirdman övertygande visat, en gradvis förskjutning av den allmänna samhällsdiskursen kring kvinnor och arbete. Från "kvinnor som arbetskrafts-reserv" över synen att "kvinnor också kan" till "Pojke, flicka, spelar det någon roll", som ett kurspaket från Arbetsmarknadens kvinnonämnd talande nog döptes till.⁸¹

Kulturen i rörelse

Kulturen i vid mening under det tidiga 1960-talet kännetecknas av två rörelser: en resa utåt, mot det omgivande samhället och mot världen och en annan inåt, mot konsten, för att utforska dess innehåll och ramar. Den dynamik som uppstod när dessa rörelser mot mitten av decenniet tenderade att sammanfalla kan knappast överskattas. Vi har ovan sett den betydelse svenska författares resor till länder i Afrika, Asien och Latinamerika fick för såväl deras eget engagemang som opinionen i Sverige.

Annars är det inledningsvis diskussionen om de estetiska uttrycken, och tolkningsformerna, som stod i centrum. 1960 publicerades två texter som kom att anslå tonen. I *Dagens Nyheter* publicerades i augusti 1960 manifestet "Front mot formens tyranni", undertecknat av Sonja Åkesson, Kai Henmark, R. C. Jersild och Bo Holmberg. Engagemang är det centrala begreppet i manifestet, menar Eva Lilja, men det handlar inte enbart om det sociala engagemanget.⁸² I stället handlar det i betydande utsträckning just om relationerna mellan författarens engagemang – politiskt, moraliskt, socialt – och dess konstnärliga uttryck. Att innehållet ska avgöra gestaltningen – det får inte döljas av barriärer av tillkrånglade former – är ett centralt tema.⁸³ Den litterära modernismen, som så dominerat 40- och 50-talen, stod alltför ofta i vägen för budskapet, den hade blivit obegriplig för många läsare. Ur detta synsätt uppstod i början av 1960-talet nya litterära riktningar. En sådan var nyenkelheten, med Göran Palm som ledande gestalt. Hur man ska kunna möta och göra sig förstådd av läsarna, utan att dagtinga med sitt konstnärliga samvete, är också Palms utgångspunkt.⁸⁴ En kombination av enkla

⁷⁹ Karlsson, G. 1996 s. 248.

⁸⁰ Hirdman 1998, Florin och Nilson 2000 s. 60 ff.

⁸¹ Hirdman 1998 s. 282.

⁸² Lilja 1991 s. 53

⁸³ aa s. 55.

⁸⁴ Lilja 1991 s. 60 ff.

uttrycksformer, språklig experimentlusta och kritik av förkonstlade former kännetecknar nyenkelheten, som i Göran Palms klassiska dikt ”Havet”:

Jag står framför havet
Där är det
Där är havet
Jag tittar på det.
Havet. Jaha
Det är som på Louvren⁸⁵

En annan experimenterande litterär och konstnärlig riktning under det tidiga 60-talet var den konkreta poesin, med Öyvind Fahlström och Bengt Emil Johnson som centrala företrädare. Dess neodadaistiskt inspirerade ord- och bildkollage kan på ett sätt, i sin skenbara obegriplighet, ses som nyenkelhetens motsats. Så här kan det t.ex. låta hos Bengt Emil Johnson:

duande sjunger ihop till en munparkering
dunkar ihop under ljuvliga skjutsar
munvåta slumkvarter framsidan samlande vals

Samtidigt uttrycker också många konkretister ett klart samhällsengagemang, inte minst är de pacifistiska dragen framträdande hos t.ex. Jarl Hammarberg och Åke Hodell. Den senares bok *I Gevär* bestod bara av detta ord över alla sidor. Än viktigare är kanske den strävan som finns att låta läsaren, mottagaren, spela en central roll. Det är läsaren som ska ge mening åt konstverket.⁸⁶

Detta är samma centrala tanke som kommer till uttryck i det andra kulturpolitiska manifest som publicerades 1960, Ulf Lindes bok *Spejare*. Även om boken behandlar en rad olika estetiska frågor har den av samtid och eftervärld sammanfattats i två paroller: ”Det är betraktaren som gör konstverket” och ”allt kan vara eller bli konst”.⁸⁷ Denna inställning öppnade för en relativistisk konstsyn, ett konstverk har i sig inga inneboende, fasta värden. Detta gav en viktig teoretisk utgångspunkt för den våg av nyskapande, gränsöverskridande konst som kännetecknar 60-talet. Lindes bok kan kompletteras med, och samtidigt kontrasteras till, Bengt Nermans *Demokratins kultursyn* (1962), som ville vidga och relativisera kulturbegreppet, och därmed också öppnade för en debatt om finkultur och populärkultur. Nerman argumenterade mot en auktoritär och moraliserande kultursyn, som han bland annat menar finns inom den traditionella folkbildningen och pläderade för en syn som ”bygger på tillit till människans egna resurser”.⁸⁸

I den s.k. trolöshetsdebatten som med början 1963 fördes i olika etapper och med olika tyngdpunkt kom de traditionella västerländska värderingarna att ifrågasättas, i stor utsträckning av en ny generation intellektuella, i huvudsak författare. I artikeln ”Till trolöshetens lov” efterlyste den unge Björn Håkanson ”föränderlighet, trolöshet, förmåga till kompromiss och avståndstagande från överspända absoluthetskrav”.⁸⁹ Reaktionen mot kalla krigets tidsanda är tydlig.

Men denna utveckling var inte begränsad till det skrivna ordet. 1961 visade Moderna museet sin banbrytande utställning med det betecknande namnet ”Rörelse i konsten”. Den samlade verk av ett 80-tal konstnärer från ett 20-tal länder och innehöll en historisk exposé över 1900-

⁸⁵ Palm, Göran 1976, *Dikter på vers och prosa*.

⁸⁶ Nylén, Leif 1998, *Den öppna konsten*, s. 93-95, Lilja 1991 s. 64.

⁸⁷ Linde, Ulf 1960, *Spejare*, Nylén 1998 s. 111.

⁸⁸ Nerman, Bengt 1962, *Demokratins kultursyn*.

⁸⁹ Frenander 1999 s. 126 ff.

talets avantgardekonst. Men framför allt presenterades en rad nygjorda konstverk i en rad olika utföranden. Några av dem framställdes på plats av internationellt ryktbara konstnärer som Robert Rauschenberg, Jean Tinguely, Niki de Saint-Phalle och Allan Kaprow och svenskar som P.O. Ultvedt och Ulf Linde. Flera av konstverken var resultatet av samarbete konstnärerna emellan. Och konstverken presenterades i en rad olika former med tavlor och skulpturer i alla slags kombinationer.

Utställningens titel kunde också tolkas bokstavligt, mobiler och rörlig konst var en central del i utställningen. Alexander Calders mäktiga mobil *De fyra elementen*, som sedan dess anslagit tonen vid museets entré, byggdes upp för utställningen. Till utställningen hörde också en rad andra kulturella evenemang: filmer, bildvisningar, javanesisk skuggspelsteater, happenings och konserter. Utställningen öppnade med ett omvänt fyrverkeri, där Jean Tinguely från en roddbåt på Strömmen fyrade av raketer i vattnet. Mer etablerade än så var inte dessa uttrycksformer vid 60-talets ingång än att de orsakade en kritikerstorm av mindre ofta skådat slag. Andra konstnärer ansåg utställningen förnedrande för konsten och konstnärerna. Nationalmuseums chef – under vilken museet formellt lydde – ville stänga utställningen, men nöjde sig så småningom med att censurera Robert Müllers skulptur *Cyklistens änka*.

Inte desto mindre, eller kanske just därför, blev utställningen en av de största publikframgångarna någonsin för modern konst, med 70 000 besökare. Moderna museet hade anslagit tonen för sin, och i stor utsträckning det konstnärliga 60-talets, kommande utveckling.⁹⁰ Och efter den hetsiga diskussionen om Rauschenbergs däckprydda get året därpå, under utställningen ”4 amerikanare”, upphörde också de upprörda diskussionerna om konstens uttrycksformer, åtminstone bland konstkritiken.⁹¹

Moderna museets roll för denna process var alltså central. Museet, som grundades 1958, utvecklades snabbt till en mötespunkt för de senaste internationella trenderna i kulturlivet. Under ledning av Pontus Hultén och Carlo Derkert, tillsammans med aktiva konstnärer och kritiker som Ulf Linde och Carl Fredrik Reuterswärd blev museet under 1960-talet en legendarisk smältdegel.

De amerikanska influenserna var betydande. Medan det revolutionära 60-talets politiska inflytande åter skulle komma från Paris, var det från USA den revolutionära konsten kom. Från början var det i huvudsak fråga om en estetisk revolution. Inom musiken var John Cage den store inspiratören, både för sina avantgardistiska kompositioner, han var bl.a. en tidig utvecklare av elektronisk musik, och för sina gränsöverskridande experiment med musik, konst och rörelse. Cage besökte Sverige och Moderna museet flera gånger under 1960- och 1970-talen. Inom bildkonsten kom de amerikanska pop-konstnärerna som Robert Rauschenberg och Andy Warhol.

Men även andra konstformer bereddes utrymme. Moderna museets filmklubb blev en viktig förmedlare av den nya filmvågen. En stor del av den avantgardistiska musikföreningen Fylkingens verksamhet för att introducera den nya konstmusiken var förlagd till Moderna museet. Det blev också en viktig arena för modern jazz.

I denna miljö introducerades i det tidiga 60-talet det sceniska uttrycket för tidens gränsöverskridande konst, happeningen. Det var ett slags mångkonstnärlig och improvisationsbaserad föreställning, ofta med större eller mindre deltagande av publiken. På Moderna museet utvecklades dessa dels ur de konstutställningar som importerats eller inspirerats från USA, dels ur Fylkingens experimentfyllda konserter.

⁹⁰ Uppgifterna i huvudsak från Nylén 1998 och *Moderna museet 1958-1983*, 1983 s. 36 ff, 143 ff.

⁹¹ Sauter, Willmar 1996 i Hammergren, L., Helander, K. och Sauter, W. 1996, *Svenska teaterhändelser 1946-1996* s. 180.

Teatervetaren Willmar Sauter har visat hur just happening-föreställningarna medvetet utvecklade former för en nära samverkan mellan aktörer och publik, där publikens roll successivt gavs en ökad betydelse. Publiken blev medskapande, dels genom att vara en del av föreställningen, dels genom att vara tvungen att själv omedelbart tolka vad som sker, genom att det inte fanns några färdiga tolkningsnycklar till en föreställning som ändrar karaktär vid varje tillfälle eller kanske bara ges en gång. Föreställningarnas lekfullhet och breda tolkningsmöjligheter innebar också en utveckling bort från den realistiska teatertraditionen.⁹²

En höjdpunkt, och samtidigt ett slags slutpunkt, för denna fas av 60-talskonsten, var jätteskulpturen *Hon* – en katedral, kollektivt skapad av tre av periodens förgrundsgestalter, Jean Tinguely, Niki de Saint-Phalle och P.O. Ultvedt 1966. Skulpturen, som samtidigt var utställningen, var en 27 meter lång kvinnokropp, där åskådarna gjorde sin entré genom skötet. Där inne fanns bio, restaurang, konstupställningar, rutschbana, planetarium och kärlekstunnel.⁹³

Även om det är tacksamt att fokusera på Moderna museet, där så mycket av denna utveckling rymdes, var denna rörelse avläsbar i allt vidare ringar runt om i landet.

Pistolteatern blev under några år centrum för den improviserade happeningteatern, där inte minst de tekniska audiovisuella lösningarna var avancerade. Föreställningen *Utflykt*, t.ex., utspelade sig på tre olika scener. Fem ljudband och fyra filmer ingick också i föreställningen, och repliker och händelser vandrade mellan dessa och aktörerna.⁹⁴ Även filmen påverkades av de nya kulturella strömningarna. Bo Widerbergs *Barnvagnen* och *Kvarteret Korpen* kan ses som en pendang till litteraturens strävan efter att experimentera med nya former för att uppnå en mer direkt dialog med publiken.⁹⁵

Leif Nylén sammanfattade programmatiskt, mitt under den mest expansiva utvecklingsfasen, allkonstverkets innehåll och syfte i tidskriften *Rondo*.

Avsikten är helt enkelt att du skall utsättas för så många impulser som möjligt samtidigt eller efter vartannat och det överläts till dig att avgöra om de har någonting med varandra att göra och i så fall hur ... Du har fem sinnen att motta och kanalisera impulserna med och det kan hända att din kapacitet som mottagare utnyttjas bäst om ett och samma verk bearbetar en mycket bred sektor av ditt medvetande, det kan åstadkomma flera och livligare rörelser, kontaktytan mellan konstverk och mottagare blir större och det kan uppstå ett fruktbart tumult i kommunikationen mellan sinnena ... Gränsöverskridningen ger det svängrummet; den visuella dikten, ljuddikten, deg instrumentala teatern, den konkreta musiken, assemblagekonsten, popkonsten, happening och besläktade teaterformer breddar operationsradien.

Etermedier

För en ung person idag, uppvuxen med 5-10 TV-kanaler som standard och ytterligare ett hundratal till lätt uppkopplingsbara genom kabel och satellit, kan det vara svårt att föreställa sig mediesituationen när 40-talisterna befann sig i samma ålder i början av 1960-talet. Sveriges Radio hade under andra hälften av 1950-talet byggt ut sin andra radiokanal, den seriösa P2. Från 1961 fick den klassiska musiken dela plats med melodiradion, en omdiskuterad nymodighet som gav plats åt såväl ”Det ska vi fira” som ”Tio i topp”. Den direkta orsaken var konkurrensen från den kommersiella radiostationen Radio Nord, som sände från en båt i Ålands hav. Hotet bemöttes på två sätt: genom lagstiftning mot

⁹² Sauter 1996 s. 180 ff.

⁹³ Nylén 1998 s. 143.

⁹⁴ Nylén 1998 s. 110. Nylén ger många ingående beskrivningar av Pistolteaterns föreställningar. Om Pistolteatern, se också Ringby P. 1995.

⁹⁵ Widerberg, Bo 1962, *Visionen i svensk film*.

rundradiosändningar från internationellt vatten och genom en kraftig upprustning av den lätta musikunderhållningen i radion.⁹⁶

TV var ett ännu mindre utvecklat medium. De första reguljära sändningarna startade i mitten av 1950-talet, till fotbolls-VM 1958 hade 150 000 svenskar löst TV-licens.

I början av 1960-talet var TV:s sändningstid begränsad till ett par, tre timmar per dag med TV-fria onsdagar. Under 1960-talet steg sändningstiden sakta, men fram till 1969 fanns endast en svensk TV-kanal, och utländsk TV var detsamma som nordisk, om man råkade bo nära gränsen.

TV:s genomslagskraft under denna tid är omvittnad. En mycket stor del av befolkningen såg de program som sändes, möjligheten att zappa över till något annat var obefintlig, alternativet var att stänga av. Upp till 80 procent av TV-tittarna kunde se "Hylands hörna" eller "Kvitt eller dubbelt" en lördagskväll, 50 procent såg "Helgonet" en vanlig onsdag. Men även betydligt smalare TV-program kunde ha flera miljoner tittare. Också radions lyssnarsiffror översteg många gånger vad enskilda radiokanaler idag kan uppnå.

Bredden på utbudet var imponerande, även om den naturligtvis för TV måste relateras till den begränsade sändningstiden. Etermedia ska ge "underhållning och förströelse, men också vägledning och fostran", sammanfattade ansvariga statsrådet Olof Palme radio- och TV-propositionen 1966, och till dessa ambitioner försökte radio och TV-ledningen noggrant leva upp. Folkbildande program, gudstjänster och kulturprogram blandades med underhållning och importerade engelska och amerikanska serier. TV-teatern visade egna produktioner minst varannan vecka under andra hälften av 60-takt.⁹⁷

Den radikaliserings som kännetecknar det svenska samhället under 1960-talet kom att få sin tydliga återspeglings i radions och TV:s utbud. Den kom också att påverka etermedierna själva – och etermedia kom antagligen att spela en inte obetydlig roll för att sprida radikaliseringsen. Fram till 1960 hade dessa, och det gällde ju då framför allt radion, undvikit att överhuvudtaget behandla kontroversiella ämnen. Ludvig Nordströms reportage om Lort-Sverige på 1930-talet och Ivar Lo-Johanssons om Ålderdomssverige tio år senare var uppmärksammande undantag som bekräftade regeln.⁹⁸ Nyhetssändningarnas uppgift var länge att förmedla makthavarnas uppfattningar.

Kraven på att journalisterna skulle kunna bedriva en mer aktiv nyhetsverksamhet ökade emellertid, och 1960 introducerades symboliskt nog begreppet skjutjärnsjournalistik. 1960 års radioutredning gav sitt godkännande: "Bevakning av samhällsfrågor och anordnande av debatter kan i vissa fall bli till 'samhällskritik', skrev man utan invändningar.⁹⁹ När Lis Ask Lund 1959 gjorde sitt uppmärksammande program om Eugeniahemmet och de psykiska övergrepp som handikappade barn där blev utsatta för kritiserades det av myndigheter och politiker, men friades i radionämnden. Det var uppenbart att radio och TV var beredda att ta strid för att utvidga sitt uppdrag.

Kanske gick radion i spetsen. Pär Rådströms och Lars Forssells kabaré *Två åsnor* från våren 1956 innehöll en för radio ovanligt frän politisk satir.¹⁰⁰ Lars Forssells sånger, som bl.a. återspeglade protesterna mot Algerietkriget, kom också att fungera som viktig inspiration för 1960-talets politiska visor. I programserien "Utfrågningen", som startade 1961 kunde Åke Ortmark och Herbert Söderström utveckla sin skjutjärnsjournalistik. "OBS! Kulturkvarten"

⁹⁶ Hadenius, Stig 1998, *Kampen om monopolet: Sveriges radio och TV under 1900-talet* s. 184-188.

⁹⁷ Nordmark, Dag 1999, *Finrummet och lekstugan: kultur- och underhållningsprogram i svensk radio och TV*

⁹⁸ Thurffi, Torsten 1997, *Medier i blåsväder* s. 15.

⁹⁹ Thurén 1997 s. 141.

¹⁰⁰ Nordmark 1999 s.132 ff.

blev ett program som från 1963 gav stort utrymme åt att spegla den allt mer radikala tiden i form av polemik och debattinlägg.

I TV hade Karl-Axel Sjöbloms och Roland Hjeltes reportageserie ”Strövtåg” fungerat banbrytande genom att redan från 1958 ha uppmärksammat sociala frågor och myndighetsövergrepp. Att skildra en människa i kläm och myndigheter i låsta positioner var ofta centrala ingredienser i programmen.¹⁰¹ Från 1963 urskildes en särskild samhällsredaktion från TV-kulturen med program som ”Fokus” och ”Panorama”. I alla dessa program kunde tidsandan få sitt massmediala uttryck.

Kulturprogram som ”Prisma” och framför allt ”Horisont” vidgade kulturbegreppet mot samhället och granskade tillståndet i tredje världen, veckopressens roll eller utbildningspolitiken.¹⁰² 1962 introducerade Öyvind Fahlström happeningkulturen för landets TV-tittare i ”Hylands hörna”.

Ett legendariskt uttryck för det tidiga 1960-talets estetiska och politiska förskjutningar var de uppmärksammade s.k. Skäggprogrammen (som egentligen hette ”Fasad”, ”Segment”, ”Modul”, ”Relief” och ”Fundament”) från 1963. De formulerade på ett kongenialt sätt tidens ifrågasättande av etablerade värderingar inom kultur och samhälle. Misshagliga idéer och uppfattningar spolades bokstavligt i en toalett. Militären, ordensväsendet, hovet, storsvenskheten avfärdades med ljudliga rapningar. Att Gustav II Adolf med tiden blev tämligen fet sägs vara ett missförstånd; det var feg han blev. Han drunknade i en matvagn fylld med värmeländsk blodkorv i ett försök att hålla sig borta från slaget vid Lützen. ”Bluffen Branting” avslöjas, de snuskigaste avsnitten i böcker som 491, *Decamerone* och *Bibeln* pekats ut osv.

Innehållet kan med dagens ögon synas harmlöst, men i det tidiga 1960-talets TV, i ett underhållningsprogram på bästa sändningstid, väckte det en våldsam uppståndelse. Det är uppenbart att de som anklagade programmet för att sprida värdenihilism och moralupplösning hade helt rätt. Skäggen uttryckte bättre än det mesta det liberala 1960-talets normförändrade ambitioner.

Några andra uppmärksammade underhållnings- och kulturprogram verkade i samma riktning. I TV:s direktsändning från vernissagen på Nationalmuseum av den stora satsningen ”Multikonst” 1967 tränades svenska folket av deltagande kulturpersoner i att använda ordet knulla, vilket också visar genomslaget för den sexuella revolutionen, för att inte tala om när Per Oscarsson på annandag jul året innan bedrev sexualupplysning inför mångmiljonpublik i ”Hylands hörna”.

¹⁰¹ Furhammar, Leif 1995, *Med TV i verkligheten: Sveriges television och de dokumentära genrerna*. s. 33 f.

¹⁰² Nordmark 1999 s. 202.

Det röda 60-talet

Vietnam är nära, utanför ditt fönster
så blåser vinden rök ifrån Haiphong
Vietnam är nära, nära som ett löfte:
om att förtryckarna skall störtas från sin tron en gång

Carsten Palmaer, *Vietnam är nära*

60-talet blir rött

Jag har valt att beskriva 60-talsradikaliseringens första fas som det liberala -68. Tiden kännetecknades fortfarande av en socialliberal konsensus. Många av de ideologiska och politiska frågor som det tidiga 60-talet aktualiserade var ursprungligen liberalismens. Sökandet efter nya estetiska uttrycksformer och den gränsöverskridande konsten rymms också inom samma paradigm av ifrågasättande och sökande efter nya former för engagemang.

Politiskt hade liberalismen ingalunda monopol på radikalismen, men liberalt engagerade debattörer, ungdomar och kvinnor spelade en viktig roll i såväl opinionsbildning som aktionsgrupper, ofta i nära samarbete med socialdemokrater och socialister. Ändå var det inte liberalerna som fick skörda frukterna av 60-talsradikaliseringen. Det liberala 60-talet gled mot mitten av decenniet över i ett rött.

Sommaren 1965 skrev den trendkänslige författaren Lars Gustafsson en artikel i *Expressen* under rubriken Min generations politiska engagemang. Han identifierar där en bred intellektuell vänster med tankegångar hämtade allt ifrån Liberala studentklubbens radikalism i sexualfrågor till Jan Myrdals marxism. Men han konstaterar att det sker en gradvis radikalisering också inom denna rörelse. Även om Gustafsson inte ville gå så långt som att hävda att den liberala kulturradikalismen var överspelad var det uppenbart att den var otillräcklig. ”Det är någonting mer och något annat som krävs. Den statiska bilden av demokratin förverkligad, men hotad av en kvardröjande reaktion täcker inte verkligheten?” Det är uppenbart att socialismen i olika skepnader håller på att ersätta liberalismen bland de unga intellektuella och kulturarbetarna. Och andra författare talade klarspråk. Lars Forssell publicerade samtidigt sin uppmärksammade artikel om Vietnamkriget, som blev startskottet till en omfattande diskussion på de stora tidningarnas kultursidor, där skribenter som Sven Lindqvist, Folke Isaksson, Sara Lidman och Jan Myrdal kom att ange tonen.

Åren kring 1965 är onekligen strömkantringens år, för att låna Karl Erik Lagerlöfs uttryck. Det var då vänstern skaffade sig problemformuleringsprivilegiet. Tendenslitteratur, -teater och -film, sedan länge negativt färgade begrepp, blev självklara företeelser.¹

Även politiskt var 1965 en vattendelare. Göran Therborn har hävdade att 1965 var ett viktigare år än 1968 för den politiska utvecklingen.² Det var då ”den nya vänstern” etablerades som svenskt begrepp. Då formerades Zenit-gruppen i Lund, som 1966 publicerade boken *En ny vänster*, Sven-Erik Liedman gav ut Marx ungdomsskrifter, Unga filosofer började sin verksamhet, Vietnamdemonstrationerna och det som snart skulle bli De förenade FNL-grupperna, DFFG, utvecklades, liksom embryot till den maoistiska rörelsen i Sverige. Också socialdemokratin påverkades. Olof Palme höll sitt Vietnamtal på Broderskapsrörelsens kongress och låginkomstutredningen tillsattes.

1965 var också det år när den nya ungdomskulturen fick sitt synliga genombrott. Mellanöl och modskravaller var där inledningsvis mer påtagliga inslag än Vietnamdemonstrationer.

¹ Lagerlöf, Karl-Erik 1975, *Strömkantringens år och andra essäer om den nya litteraturen*.

² Therborn 1983.

Socialismen blev en självklar referensram för de radikaliserade grupperna och marxismen ett redskap för att förklara och förändra världen. Den nya vänstern blev handling.

Den nya vänstern

Begreppet den nya vänstern är som teoretisk bestämning långt ifrån kristallklar eller entydig, och innebörden av det varierar mellan olika länder och kontinenter. Dessutom kan man som vi snart ska se diskutera det nya i sammanhanget. Det är uppenbart att det tidiga 1960-talet kunde se ett ökat intresse för ett kritiskt, marxistiskt influerat, politiskt tänkande. Detta skedde i medveten opposition till den dogmatiska och förstenade marxism som ansågs prägla Sovjetregimen och de kommunistpartier som stödde den. Samtidigt innebar utvecklingen en återknytning till den klassiska marxismen.

Förmedlare i denna process var den strömning som den engelske marxisten Perry Anderson definierat som ”västmarxismen”. Den ryska revolutionens isolering efter de uteblivna revolutionerna i Västeuropa och stalinismens seger skapade under mellankrigstiden en klyfta mellan den revolutionära praktiken och den marxistiska teorin, är hans tes. Det var inte analyser av imperialismen, revolutionära processer eller statens klasskaraktär som stod i förgrunden för de marxistiskt influerade tänkarna. Det var i stället vad Marx skulle kalla överbyggnadsfenomen. Detta är slående hos den ledande filosofen Georg Lukács och i synnerhet hos den mest uppmärksammade och inflytelserika riktningen, den s.k. Frankfurt-skolan, som med förkärlek analyserade konst, litteratur, musik och psykologi.³

Det är uppenbart att detta kom att underlätta den marxistiska renässansen under 1960-talet. De frågor som dessa tänkare behandlade knöt direkt an till de etiska och ideologiska problem som studenter i radikaliserade miljöer brottades med. Samtidigt är det slående hur de två marxister som mer än några andra påverkade den nya vänstern under dess formativa skede – Antonio Gramsci och Herbert Marcuse – var och en på sitt sätt gjorde den kulturella överbyggnadens problem till en politisk fråga, och därmed bidrog till att politisera rörelsen.⁴

Framför allt gav såväl Gramsci som Marcuse teoretiska bidrag till en av de frågor som sysselsatte den unga vänstern allra mest: Hur kommer det sig att de stora massorna, och framför allt arbetarklassen, nöjer sig med sin underordnade roll? Varför har det inte blivit någon revolution?

Genom den successiva publiceringen av Gramscis fängelsedagböcker spreds hans analyser av den borgerliga hegemonin, och hegemonibegreppet kom att bli ett av de mest använda teoretiska verktygen inom den nya vänstern, som vi ska se också i Sverige.⁵ I centrum stod Gramscis analys av den betydelse de kulturella institutionerna inom överbyggnaden spelade för makten över tanken. I Sverige var dessa resonemang centrala för såväl den marxistiska nya vänstern⁶ som för t.ex. Göran Palm, i *Indoktrineringen i Sverige*.

Minst lika inflytelserik i ett internationellt perspektiv blev antagligen Herbert Marcuses *Den endimensionella människan*. Marcuse, som sedan 1930-talet levde i USA, hade redan i mitten av 1950-talet i *Eros and Civilization* [sv. *Eros och civilisation: en Freudtolkning*] försökt utveckla en freudianskt inspirerad psykologi inom marxistiska ramar. I *Den endimensionella människan* är utgångspunkten den roll den tekniska rationaliteten kommit att utöva över människors medvetande. Varför är det så svårt att utveckla alternativa sätt att tänka på, undrade Marcuse, och drog exempel från tidningar till akademiska läroböcker. Svaret sökte

³ Anderson, Perry 1984, *Om den västerländska marxismen*.

⁴ Se Anderson 1984 samt Anderson, Perry 1976, ”The Antinomies of Antonio Gramsci”, *New Left Review* 100/1976.

⁵ *En kollektiv intellektuell* publicerades på svenska 1967.

⁶ Se Therborn, Göran och Borglid, Lars-Ola 1966, *En ny vänster: en debattbok* passim.

Marcuse i den moderna massproduktionen, där tidigare generationers nöd ersatts av överflöd. Massproduktionen förutsatte en styrning av konsumenternas behov, inriktad på materiella ting. TV och bil var en kompensation för ett samhälle, där individen saknar inflytande. Samtidigt försvårades protester mot de rådande förhållandena eftersom de riskerade att avskaffa de fördelar som ändå fanns. Även för Marcuse hade den brutala maktutövningen övergått i vad han betecknar som skicklig manipulation.⁷

Vad som gjorde Marcuse särskilt intressant för den unga studentgenerationen var den roll han gav studenterna i den politiska kampen. Genom sin ställning i systemets utkanter och sin kritiska inställning hade studenter och andra grupper med liknande positioner, här nämndes till och med hippies och beatniks, till skillnad från andra grupper förutsättningar att genomskåda förhållandena. Marcuse blev därmed också viktig när det gällde att relativisera arbetarklassens betydelse för den revolutionära processen, en av den ryska revolutionens hörnpelare.

Såväl Gramsci som Marcuse representerade för 1960-talets ungdomsgeneration en odogmatisk marxism, skild från den som förknippades med Sovjetunionen och de stalinistiska kommunistpartierna. I olika europeiska länder uppstod grupper, ofta kring tidskrifter, som blev betydelsefulla stödjepunkter för den nya vänstern. I England blev *New Left Review* ett viktigt forum för den marxistiska pånyttfödelsen. Inte minst dess bidrag till Gramsci-renässansen fick ett kraftigt internationellt genomslag.⁸ I Frankrike spelade tidskriften *Socialisme ou Barbarie*, med rötter i trotskismen, en liknande roll.⁹ Här var också Sartres arbete på att förena existentialism och marxism av stor betydelse. Dessutom fanns i Frankrike en radikal strömning som med anarkistiska snarare än marxistiska rötter, situationisterna, bidrog till att föra in såväl odogmatiskt tänkande som okonventionella kampformer i den nya vänstern.

Den nya vänstern skapade också egna teoretiker. Perry Anderson, ledande i *New Left Reviews* redaktion, var en sådan. Den franske filosofen Louis Althusser skulle snart förnya den marxistiska ideologikritiken. Den fransk-österrikiske sociologen Andre Gorz diskuterade i *Arbetarrörelsen i överflödets samhälle*¹⁰ de avhumaniserade följderna av arbetarklassens avsaknad av inflytande över produktionen. Tillsammans med t.ex. den belgiske ekonomen Ernest Mandel, som analyserade senkapitalismen¹¹, bidrog Gorz till diskussionen om hur arbetarrörelsens kamp skulle kunna utvecklas utöver den rena lönekampen. Begreppet strukturreformer, alltså långtgående krav på reformer som allt mer naggade den kapitalistiska makten i kanten, blev under en period ett viktigt tillskott till den radikala arbetarrörelsens arsenal.

När det gäller den breda floden av litteratur som kom att analysera tredje världens situation och kolonialismens ödesdigra konsekvenser, finns en bok som intar en särställning som pionjärverk och inspirationskälla, Franz Fanons *Jordens fördömda*. Fanon, själv svart, var född i den franska kolonin Martinique, utbildades till läkare i Frankrike och tillbringade de sista åren fram till sin död 1961 i Algeriet, som aktiv medlem i befrielseströrelsen FLN. I två inflytelserika böcker, *Svart hud, svarta masker*, 1952 och framför allt *Jordens fördömda*, 1961 analyserade Fanon de koloniala strukturerna ur ett marxistiskt och kolonialt perspektiv. Han avvisade varje tanke på någon fredlig samexistens mellan kolonisatörer och de koloniserade, eftersom de vita representerar ett kapitalistiskt samhälle som "exploaterar,

⁷ Marcuse, H. 1968, *Den endimensionella människan: studier i det avancerade industrisamhällets ideologi*.

⁸ Anderson, P. 1976.

⁹ Gottraux, Philippe 1997, *Socialisme ou Barbarie*.

¹⁰ Gorz, André 1965, *Arbetarrörelsen i överflödets samhälle*.

¹¹ Hans *Introduktion till den marxistiska ekonomin* lär ha sålts i 30 000 exemplar bara i Sverige, Östberg, Kjell 2000, "Det är nått visst med en trotskist", i *Människan i historien och samtiden. Festskrift till Alf W Johansson*.

förslavar och föraktar de svarta”.¹² För att bryta med den servilitet och de mindervärdes-känslor som kolonialismen skapar krävdes att de förtryckta med alla medel tog upp kampen. ”Den koloniserade människan når sin befrielse genom och tack vare våldet. Det är en fackla för den som brukar det, därför att det inte bara visar målet, utan också medlen.”¹³

Den nya marxismen skulle snart stimulera intresset för de klassiska marxisterna. Publiceringen och spridandet av Marx ungdomsskrifter ledde till en ny läsning av Marx, där ljuset sattes på individens fria utveckling och den alienation som förhindrar denna.¹⁴ *Kommunistiska manifestets* ”Envars fria utveckling är en förutsättning för allas fria utveckling” blev ett tidens älsklingscitat.

Men också andra kommunistiska teoretiker påverkade den ideologiska utvecklingen. Lenin lästes som aldrig tidigare. Trotskijs kombination av den ryska revolutionens främsta för-svarare och uttolkare och den stalinistiska byråkrats hätskaste kritiker blev för många en viktig inspirationskälla. Samtidens revolutionära praktiker var eller blev nästan alla marxister. Det är också slående hur den intellektuella oppositionen i Östeuropa vid denna tid kom från vänster med klara marxistiska förtecken.¹⁵

Samtidigt var alltså handlingen central. I tredje världen växte befrielseströrelserna i styrka och antal. Nya rörelser formerade i de industrialiserade länderna kring tidens brännande politiska frågor dyker upp redan i slutet av 1950-talet: proteströrelser mot Algerietkriget, kärnvapen, apartheid. I USA utvecklades den svarta medborgarrörelsen och 1962 bildades SDS, Student for a Democratic Society; studentrörelsen börjar formera sig. Den nya vänsterns marxistiskt orienterade program blev mot slutet av decenniet allt klarare rörelsens ideologiska plattform.

Den tyska statsvetaren Ingrid Gilcher-Holtey har pekat på det gemensamma budskap som är möjligt att konstruera med utgångspunkt från några av tidens ledande opinionsskapare: Fanon, med det koloniala perspektivet i *Jordens fördömda*, Che Guevara, som med parollen Skapa två, tre, många Vietnam uttryckte nödvändigheten av internationalism och Marcuse som bidrog till att skapa en internationell kollektiv identitet med utgångspunkt i studentrörelsen. Vad som förenar, menar Gilcher-Holtey, är tre element i en kollektiv *Sinnkonstruktion*: sambandet mellan befrielsekampen i tredje världen och de sociala rörelserna i de industrialiserade länderna; nödvändigheten av handling, ibland väpnad kamp, för att nå förändring och slutligen nödvändigheten att skapa en ny människa som förutsättning för att uppnå frigörelse.¹⁶

Med Vietnamrörelsens uppkomst blev denna rörelse internationell också i organisatorisk mening. I februari 1968 samlades en internationell Vietnamkongress i Berlin. ”Alla” i den nya vänstern var där. Rudi Dutschke, Cohn-Bendit och Krivine, vilka snart skulle leda student-revolten i Paris, Tariq Ali och Robin Blackburn från Vietnamrörelsen och *New Left Review* i England, representanter från SDS i USA och en rad andra länder. Också de internationella Russelltribunalerna med uppgift att undersöka USA:s krigsförbrytelser i Vietnam fungerade som internationella mötesplatser. På så sätt skapades fora för att sprida såväl ideologiska som organisatoriska erfarenheter mellan tidens ledande uttryck för den pågående radikaliseringsen.

¹² Uppgifterna om Fanon är hämtade från Michael Azars studie *Frihet, jämlikhet, brodermord*, 2001. Citatet s. 221.

¹³ Fanon, F. 1969, *Jordens fördömda* s. 69.

¹⁴ Marx, Karl och Liedman, Sven-Eric 1965, *Människans frigörelse*.

¹⁵ Kuron, J. och Modzelewski, K. 1969, *Brev till polska arbetarpartiet*, Dilas, M. 1969, *Den nya klassen: en analys av det kommunistiska systemet*.

¹⁶ Gilcher-Holtey, Ingrid 2000, *Der Transfer zwischen den Studentbewegung von 1968*.

Sprickorna i folkhemmet

Den nya vänstern kom att ge 60-talsradikaliseringen teoretiska verktyg för att bättre kunna förstå världen – och för att kunna förändra den. Men för att en radikaliserings ska kunna fördjupas krävs också politiska möjligheter och öppningar att tillämpa de nya idéerna. Betydelsen av de omvälvande internationella händelser och förskjutningar som utgör ena basen för denna utveckling har vi redan diskuterat: den koloniala revolutionen och utvecklingen av revolutionära rörelser, den internationella solidariteten med Vietnamrörelsen som samlande symbol, ungdomskulturen och studentrörelsens angrepp på det gamla samhällets auktoritära strukturer. När det gäller den svenska utvecklingen står inte förvånande landets centrala politiska maktcentrum, socialdemokratien, i centrum för denna process.

Även här spelade författarna inledningsvis en viktig roll. Folke Fridell kritiserade i flera uppmärksammade romaner arbetets tvång och arbetarnas maktlöshet. ”Vår gud heter inte Effektivitet. Den heter trivsel”, är Rivar-Bohms budskap i *Död mans hand*.¹⁷ Kurt Salomonson framträdde under 1950-talet som en obekväm kritiker inte bara av missförhållandena på arbetsplatserna utan också av arbetarrörelsens passivitet och förstening, i t.ex. *Mannen utanför*.

1962 engagerade SSU:s tidning Frihet Salomonson för en artikelserie med det oroande temat ”Är allting bra?”. Han mötte på sin reportageresa en änka som vräkts från sin tjänstebostad efter 43 år, en barnfamilj utan bostad, handikappade med mycket låga löner, isolerade invandrare och en ensamstående mamma utan barnpassning. Hans slutsats blev att ”det finns åtskilligt av äkta och berättigad indignation mot brister i ‘välfärdsstaten’”.¹⁸

Uppfattningen fick stöd i forskningen. Redan 1960 hade socialläkaren Gunnar Inghe i *Fattiga i folkhemmet* avslöjat betydande brister, och i den mycket uppmärksammade studien *Den ofärdiga välfärden*, skriven 1966 av Maj-Britt och Gunnar Inghe, fördjupades bilden ytterligare. Där redovisas omfattande inkomstklyftor, ett grovmaskigt skyddsnät som bl.a. hårt drabbade utsatta barn, brist på barntillsyn, bostadsbrist, trångboddhet med nästan hälften av lägenheterna utan badrum och ett kraftigt ökat alkoholmissbruk i den avskaffade motbokens spår. ”På liknande sätt kan man gå igenom område efter område och finna att klassamhället finns kvar överallt”, sammanfattar makarna Inghe. ”Olikheterna i levnadsförhållandena är enorma och privilegierna består. Man finner olikheter i ekonomisk standard, i utbildning, inom kulturlivet, inom rättsväsendet, i sjukdomspanoramat, vid behandlingen av sjuka och vanlottade ... Klassamhället präglar alltjämt individens värderingar och sociala attityder.”¹⁹

När den 1965 tillsatta Låginkomstutredningen började publicera sina resultat förstärktes bilden ytterligare. I ett klassiskt radiouttalande vägrade finansminister Sträng godta resultat som visade att ”normalt funtade å huvudets å kroppens vägnar” hade timlöner som var mindre än fem kronor.²⁰ LO och SAP:s jämlikhetsgrupp under Alva Myrdals ledning gav ytterligare ammunition till dem som krävde reformer.²¹

Också den övre delen av samhällspyramiden uppmärksammades. Kommunistledaren C.H. Hermanssons bok *Monopol och storfinans* visade på en ökande maktkoncentration inom näringslivet och myntade begreppet *de femton familjerna*, som länge kom att beteckna det smala ägandet i svenskt näringsliv. Den statliga koncentrationsutredningen bekräftade i stort denna bild.

¹⁷ Ekdahl, Lars och Olsson, Lars 2002, *Klass i rörelse. Arbetarrörelsen i svensk samhällsomvandling* s. 113.

¹⁸ *Frihets* förstamajnummer 1962.

¹⁹ Inghe, G. och Inghe, M.-B. 1967, *Den ofärdiga välfärden* s. 258. Se också Inghe, G. 1960, *Fattiga i folkhemmet*.

²⁰ Elmbrant, Björn 1989, Palme s. 109.

²¹ Jämlikhet, se vidare nedan.

Men även andra områden drogs snart in. Det var under 1960-talet som miljöfrågan i vid mening blev en prioriterad politisk fråga. Rachel Carsons bok *Tyst vår*, som kom ut på svenska första gången 1963, fungerade som en internationell väckarklocka. I Sverige fick kemisten och miljödebattören Hans Palmstiernas *Plundring, svält, förgiftning*, som utkom några år senare ett liknande inflytande. DDT- och kvicksilverhoten fick stor uppmärksamhet.²² Med debatten om Vindelälvens utbyggnad accentuerades ett socialdemokratiskt dilemma med stora konsekvenser för framtiden: avvägningen mellan miljö och sysselsättning.²³ Också arbetsmiljön hamnade i skottgluggen. Silikosens förbannelse uppmärksammades på allvar i början av 1960-talet och gruvstrejken 1969-1970 blev startskottet till en intensiv diskussion om arbetsmiljö och medbestämmande.²⁴

Urbanisering och glesbygdsproblematik var två tätt sammankopplade fenomen som allt mer intensivt kom att diskuteras i skuggan av 1950- och 1960-talens rekordår. Mellan 1950 och 1970 ökade antalet innevånare i tätorterna med 2 miljoner, medan glesbygderna förlorade 900 000. Lokaliserings- eller regionalpolitik hörde till de många frågor som politiserades under det sena 1960-talets och tidiga 1970-talet.²⁵

Den andra sidan av myntet var urbaniseringen och dess konsekvenser för städernas utveckling. I centrum för diskussionen stod bostadsbristen, vart skulle alla nyinflyttade ta vägen? Lösningen blev miljonprogrammet, som riksdagen fastställde 1965. En miljon lägenheter skulle byggas under en tioårsperiod, något som också uppnåddes. Snart uppmärksammades emellertid de problem som var förknippade med programmet: tendenserna till social segregering i stora nybyggda områden med sterila miljöer. Debatten om Skärholmen, som invigdes 1968, kom att ange tonen. Tensta utanför Stockholm, Hammarkullen i Göteborg och Rosengård i Malmö följde snart efter. Kritiken hade två måltavlor: politikernas och experternas tendens att planera ovanför medborgarnas huvuden, och de kommersiella intressena, som fick för stort utrymme.²⁶ Också utvecklingen i städernas gamla innerkärnor blev häftigt diskuterade. Två sammankopplade frågor stod i centrum: bilismens ökade utrymme i innerstäderna i form av motorleder och parkeringshus och massrivningar av äldre hus, som Klara i Stockholm, Haga och Olskroken i Göteborg osv.

Inte förvånande var det socialdemokratin som hamnade i skottgluggen i den debatt som allt mer intensivt fördes kring sprickorna i folkhemmet. Partiet hade ju innehaft regeringsmakten i ett tredjedels sekel. Från såväl höger som vänster ökade kritiken mot byråkrati och maktmissbruk. Flera andra frågor drev på denna kritik. I kommunerna, som gärna framställts som den svenska demokratins vagga, skedde en process av centralisering. Till en del berodde detta på den roll kommunerna hade i välfärdsbygget: de centrala delarna av välfärdsstaten, och de delar som växte snabbast: skolor, daghem, social omsorg och inte minst bostadsbyggande var i huvudsak kommunala angelägenheter. Detta hade drivit fram en centralisering av den kommunala verksamheten och en omfattande kommunsammanslagning. Över 2 000 kommuner 1952 hade i början av 1970-talet reducerats till 278. Bilden av kommunalpampen växte fram.²⁷

Det förekom också en intensiv diskussion om byråkratisering och ombudsmannavälde i folkrörelserna. Genom införandet av storavdelningar i LO minskade antalet lokalavdelningar

²² Palmstierna, Hans och Palmstierna, Lena 1967, *Plundring svält, förgiftning* s. 132.

²³ Anshelm, Jonas 1995, *Socialdemokraterna och miljöfrågan* s. 28 ff.

²⁴ Johansson, Anders L. och Magnusson, Lars 1998, *LO andra halvseket* s. 141 ff.

²⁵ Se Elander, Ingemar 1978, *Det nödvändiga och det önskvärda*.

²⁶ Holmberg, Carl 1998, *Längtan till landet: civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt* s. 53 f.

²⁷ Strömberg, Thord 1994, *Mannen som alla litar på: media och den socialdemokratiska kommunalpampen*. Se också filmerna *Rekordåren* och *Badjävlar* för intressanta tidsdokument.

från 8 800 till 1900 mellan 1950 och 1974, och skapade därmed en känsla av avstånd mellan medlemmar och ledning.²⁸

En kraftig larmsignal för socialdemokratin blev valresultatet i kommunalvalet 1966; 42,2 procent var det sämsta resultatet partiet fått sedan 1934. Som en bidragande orsak till bakslaget angavs ofta statsminister Tage Erlanders oförmåga att i TV svara på frågan vad ett ungt bostadslöst par skulle göra för att hitta någonstans att bo. Att, som Erlander gjorde, bara hänvisa till bostadsförmedlingen, där väntetiderna var många år, godtogs inte. Socialdemokraterna hade misslyckats inom ett av sina hjärteområden, bostadspolitik, och att sätta sin tillit till en kommunal institution var inget väljarna lät nöja sig med.

Samtidigt blev valnederlaget 1966 startskottet till en socialdemokratisk motoffensiv. Erlander sökte orsakerna till tillbakagången i den oro och osäkerhet som de kraftiga strukturomvandlingarna i samhället skapat.²⁹ Vid en extra partikongress 1967 dominerade två frågor som kom att spela en central roll för partiet under de kommande åren: jämlikhet och aktiv näringspolitik. Bägge frågorna drevs i nära allians med LO. Just begreppet jämlikhet kom att bli en symbol för tidens samlade strävan att motverka och avskaffa klass- och könsskillnader. Historikern Bengt Lundberg har i en doktorsavhandling om jämlikhetsdiskursens utveckling bl.a. räknat förekomsten av ordet jämlikhet i socialdemokratins kongresshandlingar under efterkrigstiden, och kommit till följande resultat:

1948	173
1952	263
1956	301
1960	513
1964	577
1967	1 270
1968	2 103
1969	4 682, vilket motsvarar 3,2 noteringar per protokollsida. ³⁰

Valet av Olof Palme som partiledare 1969 måste också ses i ljuset av partiets behov av att komma i samklang med den pågående radikaliserings. Inte minst den roll Palme gav det internationella engagemanget, och den frenesi och uthållighet med vilken han talade om tredje världens situation i allmänhet och Vietnamkriget i synnerhet var här av stor betydelse.

Det är således viktigt att se den svenska radikaliserings vittförgrenade rötter. Det har funnits en naturlig tendens att lyfta fram de frågor som i första hand förknippas med student- och ungdomsradikalisering. Samtidigt hör flera av 60-talets frågor också hemma i en betydligt bredare miljö och inte minst arbetarrörelsen och den fackliga rörelsen: arbetsmiljön, utjämning av ekonomiska och sociala klyftor, medbestämmandefrågor och regionalpolitik.

Nedan ska nu göras ett försök att teckna en bild av den utveckling som kännetecknar 1960-talets andra hälft. Hur de nya idéerna utvecklas och sprids; de nya bäarna; de nya rörelserna och deras former. Utvecklingen är både mångfasetterad och enhetlig. Det är å ena sidan en sammansatt rörelse, som engagerar sig i allt från världssvält till barns lekplatser, från koloniala revolutioner till alternativa julfiranden och som agerar genom myriader av aktionsgrupper. Samtidigt kan myllret och mångsidigheten ses som olika uttryck för en och samma sak: en kollektiv social rörelse med en i stora delar gemensam världsbild och med syfte att förändra världen.

²⁸ Hadenius, Axel 1976, *Facklig organisationsutveckling* s. 161 ff.

²⁹ Pierre, Jon 1986, *Partikongresser och regeringspolitik* s. 133.

³⁰ Lundberg, Bengt 1979, *Jämlikhet?: socialdemokratin och jämlikhetsbegreppet* s. 49.

Ett kännetecknande drag i 60-talsvänstern är kopplingen mellan kritik och handling. Ett uttryck för rörelsernas strävanden är försöken att hitta nya, mer antiauktoritära, organisations- och kampformer. Men allt var inte nytt. Att söka efter nedslag från tidigare sociala rörelser erfarenheter är en viktig del av undersökningen. Och jag vill upprepa temat från inledningen: Det är i mötet mellan dessa olika strömningar, mellan gammalt och nytt, mellan rörelse och stat som den sociala rörelsen gör sina erfarenheter, drar sina slutsatser, producerar kunskap och får sin specifika utformning.

Inledningsvis diskuteras emellertid i ett lite längre perspektiv två fenomen som kom att bli av avgörande betydelse för idéernas spridning: de intellektuella och de nya medierna. De hänger ihop.

De intellektuella

Om det är någon gång de intellektuella spelat en avgörande roll för att påverka samhällsutveckling och tidsanda är det under 1960-talsradikaliseringen. Författare, konstnärer och unga akademiker intog plötsligt en central roll inte bara i det offentliga samtalet, utan många gånger också som aktivister och agitatorer. Samtidigt är det påtagligt att de svenska intellektuellas roll är ett fält som fortfarande är relativt utforskat.³¹

Den internationella forskningen kring de intellektuella tar med förkärlek sin utgångspunkt i Frankrike vid förra sekelskiftet och med Dreyfusaffären i centrum. Dreyfusaffären, skriver sociologen Ron Eyerman, förenade politisk och konstnärlig radikalism på ett sätt som blev en nyckel till formerandet av en ny kollektiv identitet, de intellektuella, inom moral och politik. De intellektuellas handlingar syftar till att få andra (och sig själva) i rörelse mot nytt medvetande och existens.³²

En annan viktig referenspunkt är Antonio Gramsci, vars kollektive intellektuell blivit en viktig symbol för 1900-talets radikala samhällsomvandlare. En bärande del i Gramscis analys av de intellektuella är uppdelningen mellan historiskt och organiskt intellektuella. De förra är de som representerar en historisk kontinuitet, och därmed ofta den härskande klassen: kyrkan, statsbyråkratin, de konservativa utbildningsstrukturerna osv. De organiskt intellektuella däremot är produkter av de sociala rörelser som ständigt utvecklas och som söker sina företrädare, och kan ibland benämnas rörelseintellektuella.³³ På Gramscis tid hade partier och organisationer vanligtvis en klar klassmässig förankring. Kännetecknande för 60-talets sociala rörelser var ju ofta att deras sociala bas var mer sammansatt, där studenter och en ny medelklass spelade en framträdande roll.

De i Gramscis mening historiskt intellektuellas ställning i Sverige hade försvagats under hela 1900-talet. Den kraftiga sekulariseringen kombinerad med den roll folkrörelserna spelade för demokratiseringen torde ha bidragit till detta. Det tingstenska paradigmet under 1950-talet med dess kraftiga kritik mot konservatismens symboler: kyrka och kungamakt, mot anti-demokratiska drag och rasfördomar, påskyndade denna process. Det var inte ärkebiskop Hultgren, överståthållare Hagander eller Svenska Akademiens ständige sekreterare Anders Österling som dominerade det offentliga samtalet vid 1960-talets ingång.

Några försök gjordes att med hjälp av sin samhällseliga ställning hävda de traditionella värdena. Ett uppmärksammat exempel är de 140 läkarnas försök att använda sin auktoritet mot vad man betraktade som översexualisering och samhällelig promiskuitet under sexliberalismens glansdagar. I ett brev till ecklesiastikministern 1964 krävde man att skolans

³¹ Se dock Eyerman, Ron 1994, *Between culture and politics* och Skoglund, Crister 1991, *Vita mössor under röda fanor*.

³² Eyerman 1994.

³³ Gramsci, A. 1967, *En kollektiv intellektuell* s. 143 ff. Eyerman, R.1994.

karaktärsfostrande verksamhet kraftigt skulle förstärkas. Samtidigt är det påtagligt att regeringens reaktion uteblev och att läkarnas initiativ avvisades kraftfullt av de tongivande liberala och socialdemokratiska tidningarna.³⁴

Ett sista uppmärksammat försök att höja den kulturkonservativa fanan gjorde högerriksdagsmannen och konungens livmedikus Gunnar Björck. I en intervju i *Svenska Dagbladet* i januari 1966 gick han till angrepp mot det hot mot de traditionella värdena som han, inte utan grund, ansåg komma från de professionella kulturskribenterna, framför allt de liberala kulturradikalerna. Man kan inte, menade Björck under den betecknande rubriken ”Den tiggande opinionen tar till orda”, ”undgå att fundera över den bristande kongruensen mellan det utrymme som de professionella kulturskribenterna – ett relativt isolerat skikt med huvudsakligen litterära intressen – tillåts ägna sig själva och varandra”.³⁵ Björcks uttalade syfte var att ”bryta den nuvarande dominansen” i kulturdebatten”. Det kan nog konstateras att han var för sent ute.

Lars Gustafssons svar i *Expressen* sammanfattade väl uppfattningarna hos dem som dominerade debatten: ”Om han menar att kulturskribenterna skall avstå från att föra en kvalificerad och meningsfull debatt baserad på kunskaper och i stället övergå till att smickra en halvbildad konservativ publik genom att servera den dess vanligaste fördomar i en tilltalande form, är åtminstone jag en varm anhängare av klyftan.”³⁶

Olof Lagercrantz replikerade under rubriken ”En okunnig professor” att ”Björck redovisar på ett stereotypt sätt alla konservativa värderingar. Han smickrar sig med att vara en man som går mot strömmen, men befinner sig i själva verket mitt inne i en stor fårahjord.” Människor av professor Björcks art är farliga ”därför att den floskelvärld de representerar fortfarande har makt och kan få större”.³⁷

De organiskt intellektuella har spelat en viktig roll vid tidigare radikaliseringsvågor: de (18)89-talsradikala,³⁸ i ledningen för sekelskiftets stora ungdomsrörelser,³⁹ och under 1930-talet. När det gäller rörelseintellektuellas ställning i Sverige finns det anledning att uppmärksamma den speciella roll dessa spelat för arbetarrörelsen. Under socialdemokratins tidiga fas var det tidningsredaktörerna som stod i främsta rummet för att utveckla partiets och klassens politiska och kulturella förutsättningar.⁴⁰ Efter partiets makttillträde på 1930-talet var det framför allt till kanslihus och ämbetsverk partiet hade stort behov att rekrytera sympatiserande intellektuella. Detta var antagligen särskilt framgångsrikt under 1930-talet. Gruppen kring makarna Myrdal t.ex. lyckades på ett effektivt sätt kombinera rollerna som vetenskapsmän, agitatorer, politiska aktörer, utredare och statliga ämbetsmän.⁴¹ På samma sätt attraherades en grupp radikala unga akademiker från Lund, med Tage Erlander och Per Nyström som framträdande namn.⁴²

Men detta fenomen var inte begränsat till ett smalt skikt akademisk elit. Under framför allt efterkrigstiden växte en bred socialdemokratiskt dominerad välfärdsbyråkrati fram, där de rörelse-intellektuella kom att spela en central roll på alla nivåer: inom kommunal och statlig förvaltning, folkrörelseorganisationer och tidningar. Detta förändrade samtidigt de rörelse-

³⁴ Lennerhed 1994 s. 212 f.

³⁵ *Svenska Dagbladet* 8.1.66.

³⁶ *Expressen* 8.2.66.

³⁷ *Dagens Nyheter* 7.1.66.

³⁸ Se Skoglund 1991 s. 53 ff.

³⁹ aa s. 91 ff, Berggren, Henrik 1995, *Seklets ungdom*.

⁴⁰ Östberg, Kjell 1990, *Byråkrati och reformism*, Eyerman 1994.

⁴¹ Eyerman 1994 s. 150-161.

⁴² Skoglund 1991 s. 129 ff, Forser i Vikström 1983.

intellektuellas roll. De blev i högre grad knutna till det statliga välfärdsprojektet, och samtidigt beroende av detta för sin egen karriär och framtid.⁴³

Det betyder i sin tur att förutsättningarna för formandet av en ny generation intellektuella i väsentlig grad förändrades under 1960-talet. Under första hälften av decenniet finns fortfarande klara tendenser till den koppling mellan radikalism, intellektuellas samhälls-reformatoriska ambitioner, politisk aktivitet och uppdrag i välfärdsstaten som kännetecknar 1930-talet. Om vi tar som exempel Grupp 222, som alltså var en pådrivande grupp i det tidiga jämställdhetsarbetet, knöts åtskilliga av dessa till bygget av välfärdssamhället; vissa på ledande poster inom politik, förvaltning eller fackliga organisationer och andra folkrörelser. En annan grupp var journalister.⁴⁴

En generation ledande student- och ungdomspolitiker rekryterades också till en framtida karriär inom politik och statsförvaltning vid denna tid, radikaliserade kring frågor som jämlikhet, jämställdhet och internationell solidaritet: Anna-Greta Leijon och Birgitta Dahl från socialdemokratin eller Carl Tham, Per Ahlmark och Ola Ullsten från folkpartiet, för att nämna några.

Denna koppling bröts när radikaliseringsen mot mitten av decenniet gick in i en mer vänster-politiserad fas. Till skillnad från 1930-talet, då det fanns en viss förståelse från ledande socialdemokrater för en bredare vänster, som inte bara innehöll ”rättänkande partigångare”⁴⁵, valde partiet nu att snabbt avbryta alla kontakter vänsterut, utesluta clartéister och lägga ner sitt eget studentförbund. Det måste samtidigt understrykas att misstroendet var ömsesidigt. Den socialdemokratiska maktapparaten blev en av vänsterns främsta måltavlor och under en period var det till betydligt mer renlärigt marxistiska partier ungdomen sökte sig. Men till skillnad från t.ex. Västtyskland återupprättades bara i mindre utsträckning relationerna mellan de radikaliserade intellektuella och socialdemokratin under 1970-talet. Även liberalerna förlorade som vi sett sitt studentförbund vid denna tid. Man kan spekulera i vad detta har betytt för rekryteringen till politik och statlig förvaltning när 1960- och 1970-talets akademiker sökt sig andra banor i sin långa väg genom institutionerna än välfärdsstatens inre maktkorridorer.

Frågan uppmärksammades inte minst inom socialdemokratin under 1960- och 1970-talen. Tage Erlander uttryckte upprepade gånger sin oro över att partiet höll på att förlora den akademiska ungdomen,⁴⁶ och när Gunnar Fredriksson 1976 skrev en artikel om socialdemokratin och de intellektuella resulterade det i den mest omfattande debatt tidningen någonsin haft, med ett hundratal insända inlägg. Fredriksson inledde med att hävda att ”förhållandet mellan de intellektuella och socialdemokratin är sämre än någonsin. Författare och andra kulturarbetare liksom studenter och forskare står i stor utsträckning utanför socialdemokratin.” Bland vänsterintellektuella uppfattas partiet som ett stöd åt det borgerliga etablissemangen.⁴⁷ Han, och den efterföljande debatten, ger åtskilliga exempel på orsakerna till misstroendet, alltifrån UKAS och PUKAS och IB-affären till partiets ansvar för miljö- och regionalpolitik och ovilja att föra en dialog med de nya rörelserna.

Akademien

Den svenska akademiska miljön var inledningsvis ingen kreativ grogrund för 60-tals-radikalismen. Den var i betydande utsträckning konservativ och kännetecknades sällan av nytänkande eller samhällsengagemang. Det var ingen tillfällighet att det sena 60-talets

⁴³ Östberg 1996.

⁴⁴ Se ovan och Florin Nilsson 2000.

⁴⁵ Skoglund 1991.

⁴⁶ Erlander, Tage och Lagercrantz, Arvid 1982, *Tage Erlander* s. 212.

⁴⁷ Fredriksson, Gunnar och Andersson, Gunder 1976, *Socialdemokratin och de intellektuella* s. 9.

studentkamp i stor utsträckning vände sig mot vad som uppfattades som en inskränkt och världsfrånvänd universitetsmiljö.

De undantag som bjöds återfinns framför allt inom vissa delar av samhällsvetenskaperna. Den reformistiskt socialdemokratiska traditionen inom nationalekonomin hade levt vidare genom Rehn-Meidner och i början av 1960-talet kunde en grupp unga ekonomer med förankring inom socialdemokratiska studentförbundet och tidskriften *Tidens* redaktion höras förespråka kraftfulla statliga ingripanden i samhällsekonomin och ökad planekonomi: Bo Södersten, Kjell-Olof Feldt, Villy Bergström.⁴⁸ I den mån dessa personer kom att fortsätta sina politiska eller vetenskapliga karriärer var det inte genom att utveckla dessa idéer. Inom socialmedicinen fanns en progressiv tradition, med rötter bl.a. i Clarté, representerade av makarna Inghe och Gustav Jonsson med sitt Skå-projekt.⁴⁹

Annars var det framför allt inom den nya disciplinen sociologi som samhällsradikaliseringens inledande fas återspeglades. Edmund Dahlström och Rita Liljeström gav viktiga bidrag till den tidiga jämlikhets- och jämställdhetsdebatten, Joachim Israel till den sexualpolitiska och diskussionen om alienationen.⁵⁰

Inom humaniora var situationen än mer präglad av 1950-talets avpolitisering. När studenterna i historia eller litteraturvetenskap i slutet av 1960-talet skulle spåra radikala traditioner inom sitt ämne fick de söka sig tillbaka till 1930-talet – eller utomlands.⁵¹

Detta betydde att studenter och unga akademiker i stor utsträckning var tvungna att själva skapa en radikal, kritisk vetenskaplig miljö. Den intellektuella inspirationen kom i huvudsak utifrån, där marxistiska och andra radikala tanketraditioner levt vidare.

En rad teoretiska tidskrifter och andra kritiskt vetenskapliga sammanslutningar med rötter i 60-talet avspeglar bredden och djupet i denna miljö. *Zenit* i Lund, ursprungligen syndikalistisk, som 1967 omvandlades till en oberoende nordisk socialistisk tidskrift, var den främsta introduktören av den nya vänstern i bred mening.⁵² Unga filosofer bildades av en grupp unga filosofistuderande i Stockholm hösten 1965. I centrum stod från början internationella frågor, uttryckt i ett missnöje med mediernas information om vad som hände i tredje världen. Från 1968 gav föreningen också ut en egen tidskrift, *Kommentar*, vars tyngdpunkt låg i analys av och information om utvecklingen i tredje världen.

Men Unga filosofer kom snart att utveckla en mer allmän kritik av tillståndet inom samhällsvetenskaperna, från nationalekonomins handfallenhet inför de ökande klyftorna i världen till ”bristen på systematisk begreppsapparat och teoretiska perspektiv” inom litteraturvetenskapen. Föreningen startade ytterligare en tidskrift 1968, *Häften för kritiska studier*, med inriktning inte minst på att utveckla och diskutera radikala, kritiska vetenskapliga teorier inom en rad discipliner, gärna på tvärvetenskaplig grund.⁵³ Under det sena 60-talet spred sig dessa initiativ i de akademiska miljöerna och en rad ämnesgrupper bildades över hela landet.⁵⁴

Dessa fora för en kritisk vetenskap var på samma gång ett politiskt projekt av politiska aktivister. Många tillhörde olika vänsterpartier, med få undantag identifierade de sig med en kritisk, marxistiskt färgad vetenskaplig tradition, även om man markerade vikten av att utveckla en bred obunden debatt.

⁴⁸ *Tiden*, t.ex. 3/60 och 5/61.

⁴⁹ Israel, Joachim 1998, *Ett upproriskt liv*, Therborn 1984 s. 112 f.

⁵⁰ Bengtsson, J. m.fl. 1998, *Den svenska sociologins födelse*, Dahlström, Edmund m.fl. 1963, *Kvinnors liv och arbete*.

⁵¹ Bergom-Larsson, Maria (red.) 1972, *Svensk socialistisk litteraturkritik*.

⁵² Therborn 1984.

⁵³ Fjaestad 2000, *Unga filosofer*.

⁵⁴ *Häften för kritiska studier* 1/1968.

Att denna rörelse var en del av den vidare studentradikaliseringen bekräftas också av dess aktivistiska arbetsformer. Institutionsgrupperna kombinerade egna studier med krav på långtgående förändringar i institutionernas undervisning och litteraturlistor och det anordnades teach ins, som tidens radikala offentliga seminarier ofta kallades, och studiegrupper. Också själva tidskriftsframställningen präglades av tiden, med hårt arbetande redaktionsgrupper som skötte det mesta i framställningsprocessen från att skriva artiklarna till försäljningen och städning av redaktionslokalerna.

Aktivisternas intressen kom också att avspeglas i de kommande årtiondenas nya forskning: historikernas socialhistoria och historia underifrån, sociologers arbetslivsforskning, litteraturvetares forskning kring proletärförfattare, så småningom kvinno- och genusforskning osv. Och det är dessa akademiker som i betydande utsträckning idag sitter på universitetens och högskolornas professurer och lärartjänster. Vid den senaste professorsinstallationen på Södertörns högskola, för att ta ett för författaren näraliggande exempel, hade samtliga utom en inom området humaniora och samhällsvetenskap sin bakgrund i dessa miljöer. Här fanns tidigare redaktörer från tidens viktiga kultur- och kritiskt vetenskapliga publikationer, för Tribunserien, Dialog, Zenit, och Häftet för kritiska studier, sådana som byggt upp den alternativa arbetslivsforskningen, arbetarrörelseforskning, kvinnoforskning och genusvetenskap och för den delen tidiga aktivister i Grupp 8 och politiska vänstergrupper.

Kulturarbetarna

Men ändå är det nog de kulturellt skapande intellektuella som är den grupp som betydde mest för 60-talsradikaliseringen. Det var Per Wästberg och Sara Lidman som upptäckte Afrika och rasfrågan åt de flesta svenskar. Det var Lars Forssell som på allvar startade Vietnamdebatten genom sitt inlägg i *Dagens Nyheter* 1965, och Göran Sonnevi som samma år skrev in Vietnamkriget i samtidslyriken. Jan Myrdals söndagsbetraktelser i *Aftonbladet* satte läsarna i förbindelse med en europeisk marxistisk och vänster-intellektuell tradition som länge varit osynliggjord. Vi har mött den tidiga bildkonstens och teaterns gränsöverskridande tendenseri Under andra delen av decenniet ges den en allt klarare politisk innebörd, med stort genomslag på den unga generationen. Tiden skapade som vi sett en påtaglig sammanhållning och gemensam identitet. Visst var spännvidden stor mellan Lars Gustafsson och Jan Myrdal, men inte större än att de kunde föra en dialog som också publicerades i bokform.⁵⁵

Det finns viktiga strukturella och materiella faktorer som förklarar varför dessa grupper kunde få ett så starkt genomslag just då.

Författare och konstnärer, och de som konsumerade kultur, var fler än någonsin tidigare och växte, liksom studenterna, kraftigt i antal. Förutsättningen för att livnära sig på sitt konstnärliga arbete hade aldrig varit så gynnsamma som då. Bl.a. genom pocketboksexplosionen kunde författare lättare bli publicerade.⁵⁶ Kultur- och tidskriftsartiklar honorerades jämförelsevis väl, och förskott för t.ex. resor var inte ovanliga.

Under 1960-talet byggdes successivt det statliga stödet och stipendieverksamheten ut, bl.a. genom arbetsstipendier och ökade resurser till Sveriges Författarfond och Konstnärstipendienämnden. 1966 infördes presstödet till kulturtidskrifter.⁵⁷ Fria teatergrupper kunde inte sällan räkna med kommunala och statliga bidrag.

De konstnärliga utbildningarna växte kraftigt. Studiemedelsreformen möjliggjorde inte bara studier, utan kunde också antagligen utnyttjas för att subventionera konstnärligt arbete. 1960-

⁵⁵ Gustafsson Lars och Myrdal, Jan 1974, *Den onödiga samtiden*.

⁵⁶ Se nedan.

⁵⁷ För en översikt, se SOU 1972:66 s. 130 ff.

talet var också konstgalleriernas första stora expansionsfas, och dessa, liksom det stora offentliga byggandet, gav konstnärer bättre möjligheter än tidigare till försörjning.

Det skapades också många nya plattformar där de kulturarbetande intellektuella kunde göra sig hörda. Tidningarnas roll förändrades, och särskilt kultursidorna. De öppnades för debatt på ett helt annat sätt än tidigare, och de radikala författarna kunde ange tonen. Här spelade *Dagens Nyheter*s kultursidor under Olof Lagercrantz ledning en central roll.⁵⁸ Kulturtidskrifternas betydelse var också av utomordentlig vikt, och de var många och breda.⁵⁹ Radions och televisionens roll förändrades drastiskt. Det stora genomslag som även kulturprogram kunde få i Enkanalsverige, och många programs beredvillighet att spegla de radikala strömningarna gav författare och konstnärer stora möjligheter att komma ut med sina budskap och till och med bli kändisar.⁶⁰ Den betydelse museer och andra statliga kulturinstitutioner fick, hör också hit. En ökad statlig satsning på folkbildning gav studieförbund och folkrörelser ökade möjligheter att engagera författare och trubadurer till kulturarrangemang runt om i landet, och dessa var i allt högre grad vänsterradikala.

Och de radikala rörelserna skapade sina egna fora. Massmöten, Vietnamdemonstrationer, utställningar, teach ins, tidningar, tidskrifter, och bulletiner blommade som aldrig tidigare, och behovet av de rörelseintellektuellas pennor, ritstift, röster och gitarrer var större än någonsin.

Leif Nylén har pekat på 60-talets förändrade konstnärsroll, då det inte längre var eftersträvan att sitta på krogen och supa. Det fanns en strävan att bryta med synen på konstnären som bohem och outsider, det fanns också "en dragning mot det gemensamma, kollektiva i själva skapandet".⁶¹ Det förhållandet att många ansåg sig utöva ett politiskt viktigt arbete bidrog säkert till detta, för några fungerade medlemskapet i en politisk vänstergrupp ytterligare disciplinerande.

Kulturarbetarna på 1960-talet, för att använda tidens ord, författarna, konstnärerna, skådespelare, vissångare, hörde onekligen till 60-talsradikalismens viktigaste avantgarde. Varken förr eller senare har denna grupp spelat en så central roll i en radikaliseringsprocess. Ett näraliggande, delvis överlappande, och i vissa avseenden betydande skikt var de som sökte sig till massmedia. Flera har fortsatt som viktiga opinionsbildare på kultursidorna ända fram till idag. Andra har tagit med sig sina erfarenheter från Gnistan och Arbetarkamp och gjort karriär inom journalistiken.

En viktig slutsats blir alltså att socialdemokratin förlorade stora delar av den generation som radikaliserades under det sena 60-talet och tidiga 70-talet. I stället för att rekryteras till politik och ledande uppgifter i byggandet av välfärdsstaten sökte sig dessa i stor utsträckning till andra verksamhetsfält. Konsekvenserna av detta för det sena 1900-talets politiska landskap, och inte minst för socialdemokratins förutsättningar torde vara betydande.

60-talets nya medier: Pocketboken

Pocketboken i revolutionens tjänst

Den billiga pocketboken kom att bli en av vänsterradikaliseringens viktigaste bärare och idégivare. De bägge fenomenen beskriver dessutom utvecklingskurvor som är slående parallella. De första exemplaren av pocketboken dyker upp i slutet av 1950-talet. I början av 1960-talet

⁵⁸ Vittnesseminarium Södertörns högskola maj 2001, Näsander, Niclas 1999, "Olof Lagercrantz väg till frihet", *Ordfront Magasin* 3/1999.

⁵⁹ *Ord och Bild*, *BLM* och för det tidiga 1960-talet *Rondo* för litteraturen, *Paljetten* och *Konstrevy* för bildkonsten, *Dialog* för teatern.

⁶⁰ Se avsnitt nedan.

⁶¹ Nylén 1998 s. 18.

spred sig fenomenet och en viss samhällstillvändhet kan spåras, med klara liberala förtecken. Omkring 1965 är det uppenbart att det rörde sig om ett fenomen med stor genomslagskraft, titlarna avspeglar en tilltagande radikaliserings, och samhällskritiska böcker, ofta med socialistisk grundsyn blev allt vanligare. Under åren efter 1968 stod utgivningen av pocketböcker i zenit, och den dominerades kraftigt av vänsterns dagordning. Under 1970-talet skedde en påtaglig tillbakagång i utgivning och försäljning och samtidigt diversifierades marknaden dels genom att bokutgivningen avspeglade radikaliseringsens mer uppsplittrade karaktär, dels genom att vänsterns egna förlag tog hand om en stor del av den socialistiskt orienterade bokproduktionen.

Idén med pocketböcker föddes i England med Penguin i mitten av 1930-talet, och spreds efter kriget till de stora bokmarknaderna. I Sverige dröjde det till slutet av 1950-talet innan de första böckerna dök upp. Efter ett misslyckat försök med Zebra-böckerna, som ansågs för oseriösa, lanserade Bonniers Aldusserien 1957 och strax därefter också Delfinserien, speciellt för skönlitteratur. Ett litet standardformat, i regel 10,5 x 18,5 cm, mjuka pärmar men gärna genomtänkta omslag, mycket text på varje sida och ett lågt pris var några bärande idéer. De små produktionskostnaderna gjorde att en bok gick ihop med en upplaga på 5 000 exemplar, även om 8 000-10 000 var vad förlagen eftersträvade.⁶² Omkring femman eller lägre var ett vanligt pris i början av 1960-talet, i mitten hade det klättrat till 10-12 kronor.

Ett annat kännetecknande drag för pocketböckerna var att de i regel gavs ut i speciella serier, några specialiserade på facklitteratur andra med en blandad utgivning. Bonniers var alltså först, mer snart kom de andra efter: Tema, med bl.a. Rabén & Sjögren som ägare från 1962, Wahlström och Widstrand startade W&W-serier 1963 och Norstedts Panserien 1967. En av de största, Prisma, startade 1960 som ett självständigt pocketbokförlag, men köptes snart av Tidens förlag. Vissa pocketböcker var omtryck av tidigare utgivna standardböcker, men ett stort antal var originalpocket.

Fackböckerna, som är det som i första hand intresserar här utgjorde alltså en betydande del av den tidiga pocketboksutgivningen. Fotoböcker, litterära biografier, historia och reseskildringar var vanliga genrer. Bland de få titlar med politiska förtecken som skymtar i Bonniers Aldusseries första årgångar finns några med liberal touch: Tingstens *Demokratins problem* och *Ska kungamakten stärkas*, Hedenius *Tro och livsåskådning* och ett par böcker av J.F. Kennedy. Men de förlag som framför allt politiserade pocketboksmarknaden var Cavefors i Lund och den också Bonnierägda, liberala studentförbundet närstående, Tribunserien. Tribunseriens första bok är betecknande nog Eva Mobergs *Kvinnor och människor* 1962, och sedan kommer 3-4 titlar per år som påtagligt ingrep i, och ofta skapade tidens debatt: Bengt Nermans *Demokratins kultursyn*, Harry Scheins *Har vi råd med kultur?* Per Ahlmarks *Vår fattiga politik*, Henning Pallesens *De avvikande* och Barbro Backbergers *Det förkrympta kvinnoidealet*.

Mot mitten av 1960-talet exploderar pocketboksutgivningen till flera hundra bara inom de serier som i huvudsak publicerar fackböcker. 1965 ger Aldus, W&W och Tema ut runt 40 titlar var, Prisma 100. Fortfarande är en majoritet präktigt opolitiska. Men åtminstone ett 50-tal av böckerna är redan detta år, tre år före 1968, vad man skulle kunna kalla vänsterorienterade, och 60-talets centrala teman är klart urskiljbara. Tredje världen i *Afrika berättar* och *Sydamerika på revolutionens rand*. Vietnam i *Vietnam i svensk pressdebatt* sommaren 1965 och *Vietnam – ockupanterna och folket*. Den sexuella revolutionen i *Kärlekens ABZ*. Sprickorna i välfärdssamhället i *Bättre bostäder* och Jörgen Erikssons *Svenska botten*. Andra tidstypiska titlar är *Fred* och *Könsroller*.

⁶² Gedin, Per I. 1966, *Den nya boken: en presentation och analys av pocketboken*.

Pocketbokmarknaden gav redan detta år också ammunition till den nya vänsterns teoretiska arsenal. Tema publicerar C.H. Hermanssons *Vänsterns väg* och Gorz *Arbetarrörelsen i överflödets samhälle*, Bonniers ger ut den inflytelserika Marxskriften, *Människans frigörelse*, W&W Lenin och Cavefors, vars BOC-serie tidigt spelade en viktig roll för att introducera den nya vänsterns teoretiska arbeten, Maos *Militärpolitiska skrifter*.

Åren därefter kommer hela störtfloder av vänsterlitteratur. De nya teoretikerna: Marcuse, Chomsky, Mandel, Althusser. Praktikerna Fidel, Che Guevara, Stokely Carmichael, Hugo Blanco. Och de gamla, i massor: Marx, Engels, Lenin, Luxemburg, Lukács, Gramsci. Coeckelberghs Partisanförlag gav på kort tid ut dussintals av Trotskijs verk.

Snart kan man också läsa pocketböcker om tidens stora händelser och rörelser. Och snabbt gick det. Redan hösten 1968 kom de första ögonvittnesskildringarna och analyserna av maj-revolten samma år, från Paris till Båstad. Pragvåren, Têt-offensiven i Vietnam och Ches död resulterar omedelbart i nya pocketböcker. De flesta av dessa böcker är översättningar av utländsk litteratur. Särskilt många skildrar utvecklingen av den radikala rörelsen i USA, framför allt Black Power. Dussintals böcker på detta tema, i huvudsak översatta, gavs ut på några år.

Snart kom emellertid de svenska verk som under beteckningen rapportböcker mer än det mesta kommit att symbolisera 60-talets politiska litteratur. Att flera av dem först publicerades som bunden bok innan de kom ut i pocketformat ändrar inte deras funktion. En viktig föregångare var det tidiga 60-talets reseskildringar. Men det som skiljer dessa tidiga från de böcker som Sven Lindqvist skrev från Latinamerika eller Sara Lidman från Kiruna är att det sena sextitalets böcker i betydligt större utsträckning tar ställning för och ingriper i pågående sociala rörelser, här hemma och ute i världen, och de försöker ofta placera sina böcker i ett vidare, övergripande skeende. Sara Lidmans *Gruva* har ett motto hämtat från Fanons *Jordens fördömda*.⁶³ De eftersträvar att förmedla såväl kunskap som engagemang och är därmed en del i ett politiskt skede som de både speglar och påverkar.

I inträngande studier eller reportage, som ofta blandar egna upplevelser med intervjuer och fakta, skildras världen och Sverige. Att sprida kunskap är en viktig målsättning, och många böcker har fotnoter och långa litteraturlistor. Samtidigt är närhetskänslan viktig, inte bara som litterär fiktion utan också för att konkret kunna förmedla närhet mellan läsaren och det som skildras. I reportagets eller intervjuernas form får läsaren lära känna politiska aktörer, sociala miljöer och radikala rörelser och deras företrädare.

De allra flesta av dessa böcker var under 1960-talet inte skrivna av forskare eller ämnesspecialister, utan av journalister och författare. Att åtskilliga dessutom var både och underlättade säkert skrivandet av slagkraftig litteratur. Många har alltså ett internationellt tema: svenska författare skriver om sina erfarenheter från Sydafrika, Angola, Kina, Tjeckoslovakien, Indonesien, Kuba. Staffan Beckmans böcker om Palestina eller Gunnar Fredrikssons *Indien, tragedi eller revolution* kan nämnas som två i en lång rad. Bägge ger fylliga bakgrundsskildringar, orienterar om det aktuella politiska läget, och tar själva tydlig ställning.

Rapportboken är samtidigt ingen enhetlig benämning. De innefattar, som litteraturvetaren Annika Olsson visat, allt ifrån Jan Myrdals ambition att genom närmast vetenskapliga observationer skildra det dagliga livet i en kinesisk by till Maja Ekelöfs mycket personliga *Rapport från en skurhink*. Den kan genremässigt kategoriseras ifrån skönlitteratur och självbiografi till sociologi eller reseskildring.⁶⁴

⁶³ Lidman, Sara och Uhrbom, Odd 1968, *Gruva* s. 61 f.

⁶⁴ Olsson, Annika "Att skriva andras liv eller sitt eget", lic. avhandling Uppsala universitet 1999.

Pocketbokmarknaden, och kanske också vänstervågen, kulminerade vid decennieskiftet. 1970 utkom uppskattningsvis 400 nya fackböcker i de stora kommersiella förlagens pocketserier. Åtminstone 150 av dessa var en direkt avspeglning av vänstervågen. Cirka 50 av böckerna behandlar relationer i eller till tredje världen. Närmare 20 av dessa hör till kategorin *Utsugningen av tredje världen* eller *Världssvälten kan hejdas*. Andra handlar om enskilda länder, där åtta berör Mellanösternkonflikten och ungefär lika många den revolutionära kampen i Latinamerika. Tio handlar om USA, där typiska titlar är *Svart vrede* eller *Samtal med Eldridge Cleaver*. Ett 30-tal böcker rör marxism och marxistisk teori. Drygt 20 böcker behandlar problem i den svenska välfärdsstaten. *Inkomstfördelningen i Sverige*, *I stället för fängelse*, *Sjukhusdemokrati* och *Samemakt* är några titlar från detta år. Också åldringsfrågan, de handikappades situation och daghemsfrågan uppmärksammas. Intressant nog berör enbart några få böcker kvinno- och miljöfrågor, det kommande decenniets stora teman i den radikala rörelsen.

Efter 1970 skedde en kraftig nedgång i pocketboksutgivningen. De stora förlagen halverade sin utgivning under första hälften av 1970-talet, Bonniers lade ner såväl Aldus som Tribunserien. Orsakerna var flera. Priserna steg kraftigt, 20-kronorsvallen passerades och detta skapade säkert köpmotstånd. Man kan också tänka sig att en viss överproduktion hade rått. Marknaden kunde måhända inte riktigt svälja tio nya böcker per år om marxistisk ekonomi eller Black Power-rörelsen. Men utgivningen fortsatte, om än på en lägre nivå. Visst kan en ny tidsanda skönjas. Coeckelberghs, vars Partisanförlag stått den trotskistiska rörelsen nära, blir Tuppen på berget, och en viktig introduktör av modern poesi. 1974 gav W&W ut *Primalskriket* och *Gestaltterapi*, två böcker som pekar fram mot ett av det sena 1970-talets stora teman: psykologi och relationsfrågor.

Andelen vänsterlitteratur är emellertid fortfarande betydande, om än inte lika dominerande. Nu kom böckerna om kärnkraften och den nya kvinnorörelsen. På olika sätt kan man se att vänstergenerationen blivit äldre, och inte längre i första hand är studenter. Många böcker handlar om frågor som berör lärare, socialarbetare, vårdpersonal, och det radikala perspektivet är fortfarande framträdande: *Stoppa det psykiatriska våldet*, *Radikalt socialt arbete*, *Utbildning för anpassade*, *Psykologi och marxism*, *Dagisfröken – barnvakt eller pedagog?* är några tidstypiska titlar utgivna på de stora kommersiella förlagen under andra hälften av 1970-talet. Också författarna är andra nu. Det är inte längre de skönlitterära författarna och journalisterna som dominerar. I stället är allt fler böcker skrivna av 60-talsstudenterna själva, som hunnit en bit på sin akademiska bana eller yrkeskarriär.

De renodlat marxistiska böckerna minskade kraftigt hos de stora förlagen, men upphörde inte. PAN gav ut Castro, W&W Gramsci och Tema Mao också efter 1975. Samtidigt startade de olika vänsterorganisationerna sina egna bokförlag, och gav ut fler av marxismens klassiker än någonsin tidigare: kfml:s Oktoberförlaget, kfml(r)s Proletärkultur, RMF:s Röda rummet, Förbundet Kommunist Barrikad osv.

Pocketböckerna blev en av vänsterradikaliseringens viktigaste idéspridare. Kommersiella bokförlag, med Bonniers i spetsen, försåg den radikala rörelsen med tung ammunition för att skjuta kapitalismen i sank. Många böcker blev naturligtvis osålda och många sålda olästa. Men 60-talsvänstern var en läsande och studerande generation. Den bästa bekräftelsen på pocketböckernas genomslagskraft får man genom att studera de litteraturlistor som finns bifogade till tidens otaliga studiecirkel i allt från marxism till kvinnofrigörelse.

Pocketboksrevolutionen bidrog på ett avgörande sätt till att skapa den kollektiva identitet, den *Sinnkonstruktion* som spelade en så viktig roll för radikaliseringsrörelsens fortplantning och genomslag.

Radio och TV

Om den i huvudsak kommersiella pocketboksmarknaden var ett viktigt redskap för de nya idéerna var statliga Radio och TV ett annat. Under andra hälften av 1960-talet blev TV:s samhällsprogram i hög grad fora för den tilltagande radikaliseringsen såväl i Sverige som internationellt.

Hösten 1965 startade Studio 65 med Lars Ulvenstam som programledare, som kom att följas av Studio 66, Forum, Storforum osv. Inledningsprogrammet ägnades betecknande nog åt tidens revolutionsrörelser. Sven Lindqvist presenterade Maos militärpolitiska skrifter, Artur Lundkvist talade om Kuba, Per Wästberg om Sydafrika. Programmet inleddes med ett reportage från en Vietnamutställning och avslutades med att Elsa-Marianne von Rosen dansade ett stycke ur en balett om Karl Marx och hans hustru. Försvaret, åldringsvården, reklamen och konsumtionssamhället är andra teman som flitigt kom att diskuteras och kritiserats i TV under resten av 1960-talet.⁶⁵

Samtidigt klev världen in i TV-rutorna. Här har forskningen ofta med rätta framhållit nyhetsbevakningen, där Vietnamkriget, och protesterna mot det, kunde följas dag för dag i Aktuellt i ohyggliga och suggestiva bilder. Men av stor betydelse torde, som Leif Furhammar visat, också TV:s dokumentärfilmare ha varit. En viktig bakgrund är den tekniska revolution som dokumentärfilmsgenren genomgick. Mindre och rörligare kameror, bättre ljudupptagningsmöjligheter, ljuskänsligare och framför allt billigare svartvit film gav helt nya förutsättningar för mindre kostnadskrävande produktioner utförda av team på ner till ett par personer. Möjligheterna utnyttjades flitigt i inhemska reportage, t.ex. Sjöblom–Hjeltes uppmärksammade program om Maranata 1963 eller deras narkotikareportage 1965. Ja, även kårhusockupationen 1968 filmades nästan i sin helhet av TV:s dokumentärfilmare.⁶⁶

Kanske var det ändå de reportage som gjordes från tredje världen som fick störst genomslagskraft. Svenska företags agerande i tredje världen utsattes för avslöjande reportage. I *Svart vecka i Nimba* skildrades missförhållanden i samband med en strejk vid Grängesbergsägda Lamco, i Inte en siffra rätt kritiserades Atlas Copcos inblandning i Cabora Bassa-projektet i Mozambique. Men svenska dokumentärfilmare gjorde också inträngande reportage från alla kontinenter: Mellanöstern, Indien, Latinamerika. Black Power i USA ägnades stor uppmärksamhet. I de flesta filmer fanns ett mer eller mindre klart uttalat politiskt budskap: tredje världen svälter, de rika länderna utnyttjar de fattiga, motståndet växer.

TV-teatern sände under andra hälften av 1960-talet 10-12 nyproducerade svenska föreställningar per år, med mångmiljonpublik. I åtskilliga av de nyskrivna pjäserna speglades tydligt 1960-talsradikaliseringsen olika teman. P.C. Jersild skrev kritiskt om bostadsbristen, Clas Engström om abortfrågan, Eva Moberg om skilsmässor, Bengt Bratt om arbetslöshet, mentalvård och värnpliktsvägran.

Man får naturligtvis akta sig för att överdriva djupet och omfattningen av radikalismen i 1960-talets radio och TV. Det gick fortfarande åtskilliga "Forsytesagan" och "Bröderna Cartwright" på varje "Storforum", och antalet USA-positiva inslag i Aktuellt eller Dagens eko var länge betydligt fler än de kritiska. 1967 protesterade 21 medarbetare på Sverige radio mot den amerikavänliga utrikesbevakningen.⁶⁷ Ett av de centrala kapitlen i Göran Palms *Indoktrineringen i Sverige* var ett angrepp på det amerikanska inflytandet i TV, från Aktuellt till spionserier.⁶⁸ Radioledningen drog sig inte heller för att ingripa och klippa i program som

⁶⁵ Nordmark 1999 s. 204.

⁶⁶ Furhammar 1995 s. 64 ff.

⁶⁷ Hadenius 1998 s. 247

⁶⁸ Palm, Göran 1968, *Indoktrineringen i Sverige* s. 52 ff.

ansågs för vänstervridna. Samtidigt finns det under 1960-talet en klar vilja från såväl ledningen som Radionämnden att i större utsträckning försvara den ökade förekomsten av samhällskritik. Resultatet blev att radio och TV blev en av de viktigaste spridarna av 60-talets radikala tidsanda.

Modsen kommer

”I morse såg city ut som ett slagfält. Sönderslagna fönsterrutor, omkringslängda stolar och bord, omkullvräkt och förstörda kiosker, nedtrampade planteringar, rester efter anlagd eld, omkringslängda gatstenar och flaskor och sönderslagna bilar. 622 ungdomar gripna.⁶⁹ Nej, tidningsartiklar och polisrapporter handlar inte om Göteborg 2001 utan om Hötorgskravallerna i Stockholm 1965.

När man idag talar om Hötorgskravallerna är risken stor att många associerar till de tidiga Vietnamdemonstrationerna, som från detta år regelbundet hölls på Hötorget i Stockholm.⁷⁰ Men i stället var dessa dramatiska händelser uttryck för en annan av 1960-talets rörelser, den del av ungdomskulturen som framför allt kommit att förknippas med begreppet mods.

Varken begreppet eller fenomenet är klart och entydigt. Som så mycket annat av den tidiga ungdomskulturen kom influenserna från England, varifrån begreppet också hämtades.⁷¹ När modsen hamnade på löpsedlarna i Sverige i mitten av 1960-talet kom de mer än något annat att symbolisera den nya ungdomsgenerationen. Upploppen kring Hötorget och Kungsträdgården i Stockholm, och på Götaplatsen i Göteborg sommaren 1965 blev en bekräftelse på deras existens.

Själva händelserna var nu inte så unika. Både vid Götgatskravallerna påskan 1948 och vid nyårskravallerna 1957 hade ungdomar och poliser drabbat samman i centrala Stockholm och skapat oro för bråkiga och oförutsägbara ungdomsgång. Men till skillnad från tidigare händelser försvann inte modsen som samhällsfenomen samtidigt med att upploppen upplöstes. De kom att ses som bärare av den nya ungdomskultur som fick sitt genombrott vid denna tid, även om fenomenet i sig är betydligt bredare än bara mods.

De nya yttre attributen – de långhåriga pojkarna, de hårt sminkade flickorna och kläderna – var lätt urskiljbara. Den nya popmusiken kunde höras överallt. 1965 var året när Beatles gav ut *Help* och *Yesterday*, Stones släppte *Satisfaction*, the Who *My Generation* och Bob Dylan *Like a Rolling Stone*, konstaterar modsens historieskrivare Urban Nilmander och Kenneth Ahlborn.⁷² Samtidigt revolutionerades distributionsformerna. EP- och LP-skivan hade slagit igenom några år tidigare, och genom jukeboxar, bärbara transistorapparater och skivspelare spreds den nya musiken snabbt. I Sveriges radios nya kanal Melodiradion dök den nya musiken snabbt upp i program som ”Tio i topp” och ”Kvällstoppen” och i TV:s ”Drop in” medverkade till och med Beatles live, strax före genombrottet.⁷³ Snart hördes också 10 000-tals elgitarrer och basar i vågen av källarband.

Tiden hade också sina dofter, ofta förknippade med de nya drogerna. Haschpiporna började bli vanliga kring 1965. Tyngre droger fick också sitt uppsving vid denna tid, framför allt genom etablering av amfetaminmissbruket. En relativt omfattande legal förskrivning av amfetamin ansågs i debatten ha bidragit till spridandet av sprutnarkomanin.⁷⁴ Men 1960-talets stora ungdomsdrog infördes av riksdagen och langades av Konsum och ICA. Mellanöls-

⁶⁹ Nilmander, U., Ahlborn, K. 1998, *Mods* s. 15, 27 f.

⁷⁰ Se t.ex. Stråth 1998.

⁷¹ Bjurström, Erling 1980, *Generationsupproret* s. 64 ff.

⁷² Nilmander och Ahlborn, 1998.

⁷³ Om popen i Sveriges Radio/TV, se Forsman, Michael 2000, *Från klubbbrum till medielabyrint*.

⁷⁴ Bejerot, N. 1969, *Narkotikafrågan och samhället*.

revolutionen i oktober 1965 förändrade i grunden svenska ungdomars alkoholvanor och skapade en generation unga missbrukare utan tidigare motsvarighet. Vilken 15-åring som helst kunde gå in i livsmedelsbutiken och köpa berusningsmedel till sig och sina kompisar.

Det fanns en tydlig tendens att kommersialisera den nya tidsströmningen. Exploateringen av popmusiken är kanske det främsta exemplet, men det innefattade allt från popaffischer till Fender-gitarrer. Till och med det ovårdade modsmålet kunde säljas, i IMPO och de nya ungdomsboutiquerna. Utvecklingen skedde i nära symbios med massmedia. Bildjournalen blev popkulturens främsta återspeglare och pådrivare, *Dagens Nyheter* gav ut en särskild bok, *P som i Pop*, som byggde på en publicerad artikelserie och *Ord och Bild* publicerade ett särskilt tonårsnummer.⁷⁵ Det skedde också en viss sammankoppling mellan ungdomskulturen och pop-konsten, som ju till en del var inspirerad av samma tidsfenomen.

Modskulturen introducerades möjligtvis av ungdomar med medelklassbakgrund, men spreds snart till bredare lager.⁷⁶ Efter kravallerna 1965 gjorde de kommunala myndigheterna i Stockholm en undersökning av de omhändertagnas bakgrund. Det visade sig att de allra flesta varken var professionella demonstranter eller kriminellt belastade personer. Bara en av över 200 medicinskt undersökta (jo, fortfarande kunde man underställa gripna ungdomar kollektiv läkarundersökning i kartläggnings- och forskningssyfte utan att det ansågs upprörande) hade t.ex. tecken på sprutstick i armvecken.⁷⁷ De var i stället vanliga ungdomar med arbetarbakgrund som tagit tunnelbanan från förorten till city för att träffa kompisar och hitta på något mer spännande än ungdomsgården kunde bjuda på.⁷⁸

Efter några år hade media hittat andra beteckningar för att försöka göra ungdomskulturen gripbar och Bildjournalen gick i graven 1969. En betydande del av modsgenerationen radikaliserades, skrev "*Make love, not war*" på basketdojorna, satte ett FNL-märke på sina US-army-jackor och gick vidare mot politiskt engagemang. Andra fastnade i asociala subkulturer och slogs ut av droger, kongenialt skildrat i Jarl/Lindqvists *Dom kallar oss mods*. De allra flesta blev säkert efter några år alldeles vanliga päron och Svenssons, för att låna de uttryck ungdomarna själva skapade. Men den för vuxenvärlden obegripliga, utagerande, allt ifrågasättande modskulturen blev i de turbulenta åren i mitten av 1960-talet en perfekt egen miljö för en ungdomsgeneration på väg mellan barndom och vuxenliv.

De nya rörelserna Provies

Hösten 1966 spred några ungdomar ett flygblad med följande ingress:

PROVOkativa anarkister och kommunister, beatniks, mods, studenter, konstnärer, fredsaktivister, raggare, bråkmakare, tattare, fängelsekunder, helgon, trollkarlar, marsmänniskor, charlataner, filosofer, pestsmittade, knarkare, hovmästare, happeners, vegetarianer, syndikalister, sängvätare, uppviglare, marionetter, småskolelärare, säkerhetspolis, alla som vägrar att klättra på socialstegen, och som tror på ett samhälle byggt på inbördes hjälp. Låt oss organisera happenings ...⁷⁹

Resultatet av uppropet blev att ett 50-tal ungdomar bildade Provierörelsen, en grupp som med stort medialt genomslag bidrog till att föra ut den politiska opinionsbildningen på gatorna. Den verkade under ett knappt år innan den stilenligt gick ur tiden med ett värdigt begravningsståg genom Stockholm hösten 1967, för att inte riskera att själv förstenas. En viktig inspirationskälla var de holländska Provos, som verkade vid samma tid. Initiativtagarna kom från den anarkosyndikalistiska miljön, som försökte hitta former för en förnyelse av den allt

⁷⁵ *Ord & Bild* 1/1967.

⁷⁶ Bjurström 1980.

⁷⁷ Bejerot, Nils 1970, *Inlägg i narkotikadebatten*.

⁷⁸ Nilmander och Ahlborn, 1998.

⁷⁹ Vestin, Susanna, Provie för livet, i *Ungdomsåret 66/67*. En årsbok om ungdom 1967 s. 47.

mer ålderstigna syndikalismen, och det första mötet hölls också i SAC:s lokaler. Nu visade det sig att den grupp som samlats var betydligt mer heterogen, och med en av grundarnas egna ord, var alltför anarkistisk för att kalla sig för något, till och med anarkister. Bl.a. fanns ett inflytande från teosofin, flera av de ledande aktivisterna var samtidigt med i Teosofiska ungdomsgruppen, TUG.⁸⁰ Provies verksamhet reflekterar väl det som utgjorde ungdomsradikaliseringens kärnfrågor: solidariteten med tredje världen, protesten mot konsumtions-samhället, miljöförstörelsen osv. På Provies program stod allt från avskaffande av engångsglas och förbud mot boxning och värnplikt till fria 25-öringar för toalettbesökare, obligatorisk upptagning av liftare och slottets omvandling till ungdomshärbärge.⁸¹

Störst betydelse fick provierörelsen dock genom sina spektakulära och okonventionella aktionsformer, som innefattade happenings, gatuteater, manifestationer utanför inskrivningskontor och aktioner mot tobaks- och alkoholreklam och för 0-taxa i kollektivtrafiken. Vid riksdagens högtidliga öppnande klädde man ut sig till fattiga tiggare från u-länderna och sträckte, utan framgång, fram sina bössor mot de högtidsklädda riksdagsledamöterna. Under julhandeln genomfördes drastiska happenings riktade mot frosseri och krigsleksaker. Mötesformerna var utpräglade stormötesbaserade. På långa söndagsmöten, som ofta sträckte sig långt in på natten, försökte aktivisterna uppnå enighet om vad som skulle göras, vilket ibland lyckades, ibland inte. Inga omröstningar verkställdes, inga protokoll fördes. Verksamheten byggde på att ingen skulle behöva ta ansvar för sådant man inte trodde på. ”det är ju rörelsen som är till för individen, och inte tvärt om”, som en av Provies medlemmar uttryckte saken.⁸²

Provierörelsen kom på så sätt att influera många av de nya aktionsgrupper som växte fram vid denna tid. Men intressant nog kom flera ledande provies snart att återfinnas i ledande positioner inom mindre anarkistiska och ibland betydligt mer strukturerade organiseringar: som aktiva inom kfml:s militärpolitiska utskott, chefer för vänsterförslag, redaktörer för maoistiska tidningar eller byggare av nya politiska partier.

Värnpliktsvägrarna

En av de mest livaktiga nya rörelserna under 60-talets sista år var värnpliktsvägrarrörelsen. Dess utveckling uttrycker väl tidens radikalisering. Den hade i betydande grad sitt ursprung i pacifistiska strömningar inom fredsrörelsen. Antalet värnpliktsvägrare uppgick länge till ett par hundra per år, och många av dessa hade religiösa skäl för sin vägran. Fredsrörelsens tillväxt i samband med kampanjen mot atomvapen och det ökade engagemanget för en rättvisare fördelning av jordens resurser skapade en debatt om försvarets roll och kostnader. Enskilda aktioner för värnpliktsvägran väckte stor uppmärksamhet. Konstnären Jarl Hammarberg-Åkesson och flera andra dömdes för uppvigling när de propagerat för värnpliktsvägran, och författare som Jan Myrdal och Lars Gustafsson framträdde till deras försvar.⁸³ Såväl Provies i Stockholm som radikala studenter i Lund genomförde demonstrationer och protestaktioner utanför inskrivningskontor.

Våren 1968 bildades VCO, Värnpliktsvägrarnas centralorganisation, som snabbt fick flera tusen medlemmar. Organisationen hade som syfte att informera om och skapa opinion för värnpliktsvägran, och hade också ambitionen att fungera som fackförening. Föreningens formella uppbyggnad var formad efter den traditionella folkrörelsemodellen, med förbundsstyrelse, arbetsutskott, revisorer och stadgar som reglerade allt från kongressens dagordning till uteslutning av medlemmar. En ”Handbok för värnpliktsvägrare” spreds gratis i flera tiotusentals exemplar. Antalet värnpliktsvägrare ökade kraftigt, och 1970 ansökte närmare 3

⁸⁰ Kasamatsu, Riota 2000, Provie. *För livet eller döden? Provies människo- och samhällssyn* s. 3 ff.

⁸¹ Vestin aa.

⁸² Vestin s. 50.

⁸³ Hammarberg, Jarl 1965, *Att vägra döda, att vägra värnplikt*.

000 unga män om vapenfri tjänst.⁸⁴ Till rörelsens framgångar bidrog säkert också att ett betydande antal kulturpersonligheter deltog i dess aktiviteter. VCO:s ordförande var t.ex. författaren Sonja Åkesson, konstnärer som Carl Johan de Geer och Öyvind Fahlström gjorde affischer och filmer med värnpliktsvägrarteman och skådespelare från ASTA, socialistiska teaterarbetare, framförde pjäsen *Du ljuger, militär*.

Efter några år komplicerades emellertid frågan om värnpliktsvägran. Att fullgöra vapenfri tjänst, som var det legala alternativet till militärtjänstgöring, innebar att man ändå ingick i totalförsvaret, vilket var oacceptabelt för många, och totalvägrarnas andel ökade därför. I takt med att stödet till befrielseströrelser i tredje världen ökade, i synnerhet för FNL i Vietnam, minskade också stödet för pacifismen. När så delar av vänstern politiserades i kommunistisk riktning valde många i stället att göra lumpen med ”infiltration” som taktiskt medel.⁸⁵ Som ett tidens tecken omvandlades VCO 1971 till Socialistiska antimilitarister, för att strax därefter upphöra.⁸⁶

Internationell solidaritet. Vietnam!

Många av 60-talets nya rörelser var internationellt orienterade. En hastig blick på tidskriftsfloran i slutet av 1960-talet visar att det fanns solidaritetsgrupper som arbetade till stöd för frihetsrörelser i Sydafrika, Angola-MPLA, Mozambique, Biafra, Indonesien, Spanien, Grekland och Latinamerika. Särskild uppmärksamhet fick under några år Svarta pantrar och Black Power-rörelsen. Det hade till en del att göra med dess stora massmediala genomslagskraft, som inte minst understöddes av att den förfogade över utomordentligt kraftfulla företrädare, som Stokley Carmichael, Angela Davis och Eldridge Cleaver. Det ökade antalet amerikanska Vietnamdesertörer gjorde också att Black Power fanns direkt representerat i Sverige. En rad u-landsgrupper arbetade för att sprida information om situationen i tredje världen och med praktisk solidaritet. U-aktionen i Stockholm, Uinform i Göteborg och Unudu i Lund är bara några exempel. Men i centrum för solidariteten med tredje världen stod utan tvekan Vietnam.

FNL-rörelsen, eller som den formellt hette, De förenade FNL-grupperna, DFFG, är den mest välkända, största och enskilt viktigaste organisation som 60-talsradikaliseringen frambringade, även om påståendet att ”FNL-rörelsen kan sägas ha inlett en ny epok i Sveriges moderna politiska historia”⁸⁷ kraftigt är att övervärdera en enskild organisations betydelse och bortse från bredden och djupet i svensk radikal opinion under sextiotalets andra hälft.

Vietnam blev en stor fråga i svensk politik redan sommaren 1965, och den fördes upp på dagordningen genom samtida, men inte samordnade, initiativ från en rad olika håll. Den viktigaste orsaken till detta var krigsutvecklingen i Vietnam. Våren 1965 skedde en kraftig upptrappning av de amerikanska insatserna i Vietnam. President Johnson deklarerade öppet att stridande amerikanska förband skulle skickas till Vietnam och godkände samtidigt amerikanska bombningar av Nordvietnam. Reaktionerna i USA lät inte vänta på sig. En våg av protester svepte över de amerikanska universiteten och grunden till den amerikanska anti-krigsrörelsen var lagd. Och Vietnam blev omedelbart en internationell fråga.

Från februari 1965 demonstrerade enskilda clartéister utanför USA:s ambassad på Gärdet i Stockholm. När demonstrationerna sommaren 1965 flyttade in till Hötorget, och där under handgripliga former upplöstes av polis hade Vietnamdemonstrationerna också placerats på tidningarnas löpsedlar.⁸⁸ Vid svenska Kampanjen mot atomvapens traditionella pingstmarsch

⁸⁴ Kågeson, Per 1969, *Värnpliktsvägran — en mänsklig rättighet*, Verksamhetsberättelse för VCO 1968, 1969.

⁸⁵ Se skriften *Infiltrera, totalvägra* för ett tidigt exempel på dessa resonemang.

⁸⁶ Körlof, Björn, Ungdomsopinion och vapenfrilagstiftning, *Försvaret i nutid* nr 4 1978.

⁸⁷ Salomon 1996 s. 10.

⁸⁸ Salomon 1996 s.95.

var en av årets huvudparoller ”Fred i Vietnam”. Några månader senare tog en av förgrundsgestalterna i Kampanjen initiativet till Svenska Vietnamkommittén, dit också en del folk-rörelseorganisationer från t.ex. fredsrorelsen och de socialdemokratiska och kommunistiska ungdomsförbunden anslöt sig.⁸⁹

I början av juni angrep Lars Forssell i ”Brev till en svensk tidning” häftigt USA:s krig i Vietnam, och jämförde det med Sovjetunionens invasion av Ungern 1956.⁹⁰ Andra författare instämde och i den omfattande diskussionen gjordes många referenser till den pågående diskussionen om utsugningen av u-länderna och behovet av grundläggande sociala revolutioner, åtminstone i tredje världen.⁹¹

Samma sommar höll Olof Palme sitt uppmärksammade tal vid Broderskapsrörelsens kongress i Gävle. Han ägnade en betydande del av sitt tal åt Vietnam. Med formuleringar som: ”Det är en illusion att tro att man kan möta krav på social rättvisa med våld och militära maktmedel”, kritiserade han USA och försvarade Vietnams rätt till nationell självständighet.⁹²

Under de kommande åren utvecklades en tidvis häftig diskussion om kring vilken plattform Vietnamarbetet skulle utvecklas. Med Clarté som drivande kraft bildades lokala FNL-grupper, med början på universitets- och högskoleorterna, som under de kommande åren sammanslöt i De förenade FNL-grupperna, DFFG. Clartéisterna kritiserade kraftigt Vietnamkommitténs pacifistiskt inspirerade plattform kring parollen *Fred i Vietnam*, och menade att Vietnamrörelsen måste ta ställning för att USA villkorslöst lämnar Vietnam. 1968 hade Clarté vunnit majoritet för sin linje inom DFFG, uttryckt i de tre parollerna ”USA ut ur Vietnam”, ”Stöd Vietnams folk på dess egna villkor” och ”Bekämpa USA-imperialismen”.

Vid denna tid hade FNL-rörelsen vuxit till en nationell organisation med ett 70-tal lokalgrupper.⁹³ Organisatoriskt var DFFG uppbyggt på traditionellt folkrörelsevis, med lokalgrupper, regioner, förbundsstyrelse och arbetsutskott och årliga kongresser. I tidens anda var Vietnamrörelsen en utpräglad aktivistorganisation. Medlemmarna samlades till lokalgruppsmöten en gång i veckan och sålde dessemellan Vietnambulletinen och samlade in pengar till FNL utanför Systembolaget. Två gånger om året hölls speciella Vietnamveckor, där man höll opinionsmöten, ordnade utställningar och demonstrerade. Också 20 december, årsdagen av FNL:s grundande, och 4 juli hölls ofta demonstrationer. FNL-rörelsen blev snabbt större än de flesta andra rörelser, och hade en imponerande geografisk utbredning. Genom Vietnamfrågans centrala roll i opinionsbildningen samlade Vietnamdemonstrationerna också stora skaror som inte deltog i det dagliga solidaritetsarbetet bakom sina banderoller. Dessutom var DFFG en ovanligt välorganiserad rörelse i den meningen att organisationen lade stor vikt vid lednings- och skolningsfunktioner.

På ett sätt skiljer sig DFFG från de flesta andra 60-talsrörelser. Den stod redan från början under starkt inflytande från en politisk strömning, den maoistiska i kfml/Clarté. För dessa var DFFG en enhetsfrontsorganisation, som det gällde att ställa under korrekt politisk ledning. Maoisterna utnyttjade skickligt sin ställning inom FNL-rörelsen, och inte minst var man mån om att ha ”politiskt säkra” personer på de ledande posterna. I de skolningspaket som var obligatoriska för alla medlemmar – man hade elementärcirklar för nybörjare och aktivist-cirklar för mer erfarna medlemmar – strävade man efter att sprida en världsbild som stod i

⁸⁹ Salomon 1996 s. 97.

⁹⁰ Tidningsdebatten sommaren 1965 finns samlad i boken *Vietnam i svensk pressdebatt sommaren 1965*.

⁹¹ *Vietnam i svensk pressdebatt*, 1965 passim.

⁹² Palme, Olof 1968, *Politik är att vilja* s. 176 f.

⁹³ Salomon 1996 kap. 4.

överensstämmelse med maoismens.⁹⁴ Och mot andra uppfattningar bedrev man intensiv ideologisk kamp.

I början handlade det alltså om att kritisera Svenska kommittén för Vietnam, som inte tillräckligt klart tog avstånd från USA-imperialismen och för FNL, och från socialdemokraterna, som ansågs som allt för eftergivna mot USA. Senare bekämpades politiska riktningar inom vänstern som inte delade DFFG:s syn på hur enhetsarbete skulle bedrivas.

I maj 1967 hölls den första internationella Russelltribunalen om Vietnam just i Folkets hus i Stockholm. Initiativet kom från den då 95-årige filosofen och fredskämpen Bertrand Russell och syftet var att undersöka huruvida USA begick krigsförbrytelser i Vietnam. Läkare, jurister, historiker och andra forskare vittnade, tillsammans med barn och vuxna från Vietnam som blivit utsatta för amerikansk skadegörelse och tortyr. I den internationella tribunalen satt vetenskapsmän och kulturpersonligheter från hela världen. Jean-Paul Sartre var ordförande, och bland medlemmarna märktes historikerna Isaac Deutscher, Wolfgang Abendroth, författare som Simone de Beauvoir, James Baldwin och Peter Weiss och framstående amerikanska oppositionella. Tribunalen kom att betyda mycket för den svenska och internationella Vietnamopinionen.⁹⁵

Svenska kommittén för Vietnam, som ombildades 1968 och snart fick Birgitta Dahl som ordförande samlade en stor del av det officiella Folkrörelsesverige, framför allt inom arbetarrörelsen, i ett allt mer USA-kritiskt opinionsarbete. Enskilda författare som Sara Lidman och Peter Weiss fortsatte oförtrutet att publicera artiklar och böcker. Men tveklöst var de förenade FNL-grupperna med dess många tusen aktivister som bas den svenska Vietnamopinionens centrala beståndsdel.

Miljö och antikommersialism

Om solidaritet med tredje världen var en del av ungdomsupprorets ideologiska sida var antikommersialismen och protesten mot överflödssamhället en annan. Även här skapade den febriga perioden kring 1968 uppmärksammade aktioner, ibland tätt sammankopplade med solidariteten med tredje världen. Dessa kom sedan i sin tur att fungera som inspirationskälla för en av de på sikt viktigaste uttrycken för nya sociala rörelser, miljörörelsen.

En startpunkt var aktionen mot tonårsmässan hösten 1968. Företagsamma affärsmän hade sett möjligheterna att exploatera tonårskulturen kommersiellt och anordnade en särskild mässa i Stockholm, Teen Age Fair. ”Idag finns det närmare 1,25 miljoner människor i Sverige som är mellan 15 och 25 år” hette det i en inbjudan till arrangemanget. ”De uppvisar ett konsumtionsbeteende och ett socioekonomiskt mönster som till stor del avviker från genomsnittet. Denna grupp ... har en disponibel inkomst på ca 12 miljarder kronor om året ... Vi vet att en ung svensk flicka spenderar omkring 300:- i månaden på kläder. Vi vet att gruppen 15-25 år köper 200 000 bilar per år och svarar för ungefär hälften av radio- och grammfonbranschens omsättning.”⁹⁶

Det är inte förvånande att det uppstod häftiga reaktioner när affärsmännens planer blev kända. En aktionsgrupp med representanter för ett 25-tal olika vänstergrupper bildades för att försöka stoppa projektet. Dels genomfördes olika former av protestaktioner mot själva mässan, bl.a. tryckte aktionsgruppen upp falska inträdesbiljetter och demonstrerade inne på själva utställningsområdet. Dels genomfördes också motmässor på olika håll i staden, där ungdomar samlades kring icke-kommersiella kulturella och skapande aktiviteter. En särskild Röd buss hämtade ungdomar utanför mässan för vidare transport till de alternativa aktiviteterna – film

⁹⁴ Salomon 1996 s. 114 ff.

⁹⁵ Weiss, Peter 1968, *Russelltribunalen*.

⁹⁶ Ur informationsblad för tonårsmässan 1968.

teater, konserter debatter. FNL-grupperna visade Vietnamfilmer, Dramaten spelade subventionerade extraföreställningar och affischverkstäder för tillverkning av motivformation sattes upp. Aktionen blev en framgång också så till vida att Teen Age Fair blev ett ekonomiskt fiasko och planer på att exportera idén till andra håll fick ställas in.

Vintern 1968 fördes en intensiv debatt om planerna på att riva en gasklocka vid Sabbatsberg, nära Stockholms centrum. Ur protesterna växte ett förslag att omvandla gasklockan till ett allaktivitetshus. Begreppet lär ha myntats av Stadsmuseets dåvarande chef, Bo Lagercrantz, som för övrigt spelade en viktig roll i formerandet av den arbetsgrupp som bildades. Under hösten 1968 bildades en ny organisation, Aktion samtal, som bl.a. inspirerad av en liknande grupp i Köpenhamn byggde en lekplats som, efter överenskommelse med staden, permanentades och sköttes av de boende. Staden ställde emellertid ett villkor, att en förening skulle stå för driften, och detta ledde till bildandet av Vasastans byalag, det första i en rad sådana som kom att växa fram under de kommande åren.⁹⁷ Flera andra aktioner för att förbättra barns miljö och trafiksituationen genomfördes också.

En direkt fortsättning på dessa aktioner blev det alternativa julfirande som 1968 med stor uppslutning genomfördes på ett flertal platser i Stockholm, både i city och i vissa förorter. Alternativt julfirande hade flera år tidigare genomförts i freds rörelsens regi, ibland i form av julfasta, i solidaritet med tredje världen.⁹⁸ Nu kopplades detta firande till solidaritet med ensamma och utslagna och nya former av gemenskap. Flera nya, mer eller mindre långlivade sammanslutningar växte ur denna miljö: Alternativt samhälle, Aktion kvarterslokaler, allhusrörelsen osv.⁹⁹ Ur dessa strömningar växte också den nya stadsmiljörörelsen fram.¹⁰⁰

Till detta mönster av rörelser engagerade i sociala frågor och missförhållanden hör också de s.k. r-förbunden, där de mest uppmärksammade är RFHL (Riksförbundet för hjälp åt läkemedelsmissbrukare), KRUM (Riksförbundet för kriminalvårdens humanisering) och RSMH (Riksförbundet social och mental hälsa). De flesta av dessa organisationer är produkter av 1960-talsradikaliseringen och påverkades klart av dess utveckling. Att se missbruk och kriminalitet som symtom på underliggande missförhållanden i samhället är en bärande axel i deras ideologi. Gemensamt för dessa är att de också är klientorganisationer, där fångar eller narkomaner tillsammans med socialarbetare och andra engagerade arbetar för förändringar. De har i sin tidiga fas klara liberala rötter, såväl ideologiskt som organisatoriskt. Det gäller i synnerhet KRUM som bildades 1966 efter en uppmärksammas ”tjyvricksdag” som samlade såväl före detta fångar som social- och kulturarbetare.¹⁰¹

KRUM fäste snart uppmärksamheten på missförhållanden inom fångvården, både genom artiklar, böcker och intervjuer och genom fångarnas egna aktioner. Särskilt efter grundandet av Pockettidningen R 1970/71 kom fångars och andra socialt stigmatiserade gruppers förhållanden att inta en framträdande roll i samhällsdebatten. Från 1968 organiserades förtroenderåd på en rad fängelser, och 1970 genomfördes den första stora fångstrejken på Österåkersanstalten. Den övergripande målsättningen för KRUM var varken mer eller mindre än att avskaffa fängelsestraffet, och i väntan på det att förbättra fångarnas förhållanden och ge dem inflytande. Under några år förändrades verkligen samhällets syn på fångvården. På socialdemokraternas partikongress 1975 kunde justitieminister Geijer sammanfatta partiets linje i uppfattningen att fängelsestraffet inte leder till något gott och är en dålig affär för

⁹⁷ Stahre, Ulf 1999, *Den alternativa staden. Stockholms stadsomvandling och byalagsrörelsen* s. 72, Nelhans, B. 1971, *Allaktivitet — ja, men hur?* s. 12.

⁹⁸ Fogelström 1983.

⁹⁹ Se också Nelhans 1971.

¹⁰⁰ Stahre 1999.

¹⁰¹ För KRUM:s utveckling, se Henrik Thams inledning vid vittnesseminarium om r-förbunden Södertörns högskola 2001 samt Edin, Anna *KRUM och debatten om humanisering av fångvården*, seminarieuppsats 2000.

samhället. Det borde ersättas av andra mer konstruktiva åtgärder för att bekämpa brottslighet. Detta är som synes en uppfattning som ligger långt från dagens diskurs.¹⁰²

RFHL förespråkade, vid sidan av en humanare narkomanvård, en liberalisering av narkotikalagstiftningen och var också anhängare av legal förskrivning av narkotika till missbrukare. Denna uppfattning mötte mot 1970-talet ett växande motstånd i grupper influerade av RFHL:s främste kritiker Nils Bejerot, där Hasselakollektivet kom att framstå som en motbild.¹⁰³

1968

Även om en huvudtes i denna bok är att ”1968” är en process som börjar i slutet av 1950-talet och pågår till långt in på 70-talet är det onekligen så att just året 1968 är ett alldeles speciellt år, när ur ett radikaliseringsperspektiv allt tycktes hända, överallt och samtidigt.

Redan hösten 1967 mördades Che Guevara i Bolivia, och revolutionen fick ett ansikte, för att låna en 90-talsklyscha. I januari 1968 inledde FNL Tet-offensiven. I en rad samordnade attacker lyckades FNL inta flera viktiga städer i södra Vietnam, bl.a. den gamla kejsarstaden Huk och man lyckades till och med ockupera den amerikanska ambassaden mitt inne i Saigon. USA kunde återta mycket av erövringarna, men för världen var budskapet klart: ett litet land i Asien kunde skaka världens mäktigaste militärmakt, USA var inte oövervinnerligt.

De internationella reaktionerna blev omedelbara. I USA skedde en kraftig ökning av protesterna mot kriget, särskilt bland studenterna. Bl.a. ockuperades Columbiauniversitetet och en av dekanerna togs som gisslan. De svartas kamp gick in i ett radikalare skede, framför allt symboliserat av Black Power-rörelsens tillväxt. Mordet på Martin Luther King samma vår spädde på rasspänningarna. De turbulenta demonstrationerna i samband med det demokratiska valkonventet i Chicago i augusti representerade ytterligare en upptrappning. Studentprotesterna blev nu en världsrörelse. I Latinamerika blev demonstrationerna i samband med Mexico-OS en kulmen. 100-tals demonstranter tros ha blivit ihjälskjutna i de våldsamma konfrontationerna med polis och militär. I Japan ockuperades den medicinska fakulteten under flera månader, i Berlin och London demonstrerade 100 000-tals människor mot Vietnamkriget.¹⁰⁴

Höjdpunkten både i storlek och i genomslag var ändå maj 1968 i Paris. Den tändande gnistan var protester mot förbud för manliga studenter att besöka kvinnliga studenthem i Nanterre-universitetet. I den överhettade studentmiljön våren 1968 spred sig snabbt demonstrationerna över hela Frankrike och följdes av ockupationer, bl.a. av stora delar av Sorbonne i Paris. Den internationella solidariteten, framför allt med Vietnam, var en bärande del i protesterna. Men det som skilde det franska maj -68 från många andra studentuppror var att ockupationerna och demonstrationerna spred sig till arbetarklassen. Också fabriker ockuperades i ökad omfattning och i slutet av maj utlyste den kommunistledda fackföreningsrörelsen en generalstrejk, som plötsligt ställde den politiska makten på dagordningen. President de Gaulle tvingades hastigt försäkra sig om den militära ledningens stöd och sedan gå till kraftfull motattack för att inte förlora makten.

Också i Östeuropa fick tidsandan sina kraftiga genomslag. I januari 1968 tillträdde den reforminriktade kommunisten Dubcek ledningen i Tjeckoslovakien, och snart kom kraven på ”Socialism med mänskligt ansikte” att bäras fram av studentopinioner i Tjeckoslovakien och Polen. Sovjetunionens krossande av Prag-våren i augusti 1968 kom antagligen att väcka större vrede bland vänsterstudenter än i någon annan grupp.

¹⁰² SAP partikongress 1975

¹⁰³ Bejerot 1969 och 1970.

¹⁰⁴ Se Katsiaficas 1987 kap. 2.

Kulturrevolutionen i Kina sågs samtidigt av miljontals unga i väst som ett löfte om en annan socialism än den ryska.

Den radikala svenska opinionen låg vidöppen för intryck från dessa händelser. Ett stort antal svenska studenter reste varje år till amerikanska college och universitet och kom hem med färska rapporter om Vietnamdemonstrationer och svart kamp. Den första gruppen amerikanska desertörer dök också upp vid denna tid, och många drogs snabbt in i den svenska opinionsbildningen. Svenskar deltog i februari 1968 i den internationella studentkonferensen i Berlin, där den internationella Vietnamsolidariteten diskuterades och organiserades, och många hundra fanns i Paris i maj.

Våren 1968 besökte såväl den tyske studentledaren Rudi Dutschke som den amerikanske svarta panter-ledaren Stokely Carmichael, bägge karismatiska talare, flera universitetsorter i Sverige. Massmedia, både vänsterns tidningar, som Tidsignal, och de stora dagstidningarna, liksom radio och TV var tidvis överfulla av rapporter från de dramatiska händelserna.

Det är möjligt att spåra en långsam upptrappning när det gäller demonstrationernas former, intensitet och omfattning under decenniet, från SSU-kongressen 1958, som inte kunde tänka sig "en så enastående aktion" som en demonstration till franska ambassaden över kärnvapenmotståndarnas sittdemonstrationer utanför Sovjetunionens ambassad i början av 1960-talet och de första polisingripandena mot Vietnamdemonstranter 1965. Proxies happening-påverkade aktioner utvecklade ytterligare protestformerna. 1967 skedde en tydlig utveckling också när det gäller mer traditionella former av demonstrationer. FNL-rörelsen var en av de pådrivande grupperna. Våren 1967 anordnades återkommande demonstrationer utanför US Trade Center i Stockholm med uppmärksammasse massgripanden som följd, och ett 80-tal demonstranter ställdes inför rätta.¹⁰⁵ Hösten 1967 förekom en ökad tendens till våldsamma konfrontationer mellan demonstranter och polis, bl.a. vid en demonstration mot den grekiska ambassaden i protest mot militärjuntans kupp tidigare samma år.

Den mest betydelsefulla demonstrationen i detta avseende var Vietnamdemonstrationen 20 december. Polisen hade, under den vid denna tid inte särskilt taktiska hänvisningen till den pågående julhandeln, vägrat tillstånd för en demonstration mot USA:s ambassad. När ett stort antal personer ändå tågade mot ambassaden ingrep polisen med vad demonstranterna uppfattade som stor brutalitet, och ett antal personer tvingades uppsöka sjukhus. Demonstranterna anordnade för övrigt en egen tribunal, säkert inspirerade av den Vietnamtribunal som samma år gästade Stockholm, "om polisbrutaliteten 20 december 1967".¹⁰⁶ Dessa konfrontationer mellan demonstrationer och ordningsmakt kom därefter att höra till undantagen. Framför allt Vietnamdemonstrationerna genomfördes med en uttalad målsättning att undvika våld och våldsinslag.

Men 1968 innebar ytterligare ett steg i utvecklingen av massrörelser på gator och torg. I början av maj inträffade en av 60-talets mest omfattande demonstrationer i Båstad. Sverige skulle spela en Davis Cup-match i tennis mot Rhodesia, som i strid med internationell opinion och rätt brutit sig ur det brittiska samväldet och bildat en vit minoritetsstat. En bättre symbol för vad den svenska 60-talsradikalismen vände sig mot än Ian Smiths rasistregim var svår att tänka sig, och tusentals demonstranter från hela Sverige samlades för att genom demonstrationer försöka stoppa matchen. Försöket lyckades trots en massiv polisinsats och för första gången kunde den svenska 60-talsvänstern framträda i en nationell manifestation. Den stora samlingen av vänsteraktivister från hela landet torde också ha varit viktig för att knyta kontakter och befästa känslan av enighet.

¹⁰⁵ Salomon 1997 s. 212.

¹⁰⁶ Om polisbrutaliteten 20 december 1967, Zenit 1968.

Strax därpå bröt majrevolten ut i Frankrike, och den fick omedelbart genomslag i Sverige. Under en kort period under sommaren och hösten 1968 var 60-talsradikaliseringen i viss utsträckning en studentrevolt i snäv mening, där själva universiteten blev en arena för studentkampen.

Den mest spektakulära händelsen var kårhusockupationen i Stockholm i slutet av maj. Ett möte hade sammankallats för att diskutera den utbildningsreform som gick under namnet UKAS. Den innebar att s.k. fasta studiegångar skulle genomföras, vilket skulle minska studenternas valfrihet. Mötesdeltagarna beslöt, uppenbarligen inspirerade av sina franska kamrater, att ockupera sitt kårhus, och samtidigt kräva att den ansvarige politikern, utbildningsminister Olof Palme, skulle infinna sig. Han dök också med kort varsel upp och kastade sig med stor intensitet in i diskussionen med de upprörda studenterna. Samtalet med ockupanternas ledare Anders Carlberg är ett av de mest belysande vittnesbörden vi har från en konfrontation mellan 68-generationen och den svenska modellens förespråkare.

Palme försvarar inledningsvis förslaget till fasta studiegångar Carlberg: Vi har ett samhälle som dirigeras av 15 familjer. Vi har låglönegrupper som idag är större än vad de var 1948. Vi har ett samhälle där inkomstolikheterna växer. Vi har ett samhälle, där de stora förmögenheterna på grund av kapitalackumulationen växer. Då är det intressant ... att diskutera genomströmningshastigheten.

Palme: Den högre utbildningens målsättning, det är inte en exklusivitet för akademiker – det är en gemensam angelägenhet för alla samhällets medborgare. Därav följer att ett väsentligt mål för den högre undervisningen måste vara att tillgodose samhällets i vidaste mening behov av utbildat folk av olika kategorier ...

Carlberg: Samhället kräver ... vilket jävla samhälle? Är det dom samhällen som sammanträder på Harpsund? Är det Wallenberg och Tage Erlander som då sammanträder? Sedan var det anpassningen. Det är svårt att anpassa sig. Ja, vem fan vill bli anpassad till det här samhället alltså? Det frågar man sig.

Palme: UKAS ska vi resonera om, men det har framstått en väsentlig skiljelinje här. Min grundläggande övertygelse är att detta samhälle har nått en utvecklingsnivå och har, trots alla brister, uppnått sådana konkreta resultat i människornas sociala verklighet, att den fredliga samhällsordningens metod har visat sin slagkraft /rop från publiken/ och när det gäller demokrati /någon: sluta/ som förutsätter en ... Det står en kille här och skriker sluta. Jag har varit i den situationen förr /rop: fatta dig kort/ En gång när jag försökte ta till orda på studentkongressen i Prag skrek dom ner mig och ropade ”Stalin” i stället, därför att dom inte ville att jag skulle få framföra dom synpunkter, som jag hade att göra på dom svenska studenternas vägnar. Men på den punkten alltså kommer ni aldrig att få mig att ändra mig en millimeter, och jag är övertygad om att jag på den punkten, ni må tala om makt och sånt hur mycket som helst, när det gäller vakthållningen om ett demokratiskt styrelseskick, så företräder jag det svenska folkets överväldigande majoritet.¹⁰⁷

Den internationella studentrörelsen hade definitivt kommit till Sverige. I en spektakulär demonstration försökte för övrigt studenterna att hitta nya lokaler att ockupera, bl.a. inspirerade av händelserna i Paris, Operan. Aktionen ledde emellertid ingenstans, och demonstrationståget återvände efter några timmar till kårhuset, som övergavs efter ett par dagars intensiva diskussioner.

Även i Lund skedde en politisering av studentrörelsen under samma tid. Den svenska nya vänstern hade som bekant sin ideologiska bas kring Zenitgruppen där, och inte minst representanter för engelska *New Left Review* besökte Lund. Clarté i Lund var länge en politiskt ovanligt bred organisation med allt från rebeller till presumtiva trotskister. Samarbetet med freds- och antiimperialistiska organisationer var nära. Lundensiska studenter spelade en viktig roll i mobiliseringen mot Davis Cup-matchen i Båstad. Under det

¹⁰⁷ Josefsson 1996 s. 139 ff, återgivet efter Rainer Hartlebs TV-dokumentär *Året var 1968*, del 2, 1986.

kommande halvåret genomfördes i Lund en rad uppmärksammade aktioner med universitetet och dess studenter som bas. Ett par veckor efter kårhusockupationen i Stockholm firade Lunds universitet sitt 300-årsjubileum. Polis och myndigheter fruktade uppenbarligen en upprepning av händelserna i Paris och Stockholm och hade mobiliserat tre hundra poliser och ett antal helikoptrar.¹⁰⁸ Demonstrationerna blev omfattande men inte våldsamma. I centrum stod frågor kring universitetens roll och protesterna mot UKAS. Närvaron av USA:s ambassadör gav en självklar koppling till Vietnamkriget.

I Lund, liksom i Göteborg och Uppsala, bildades, inspirerade av västtyska och nord-amerikanska exempel, SDS-grupper. Deras aktiviteter var betydligt bredare än snävt student-politiska, och i Lund samarbetade SDS nära med freds- och u-landsgrupper. SDS i Lund genomförde en rad uppmärksammade utomparlamentariska aktioner som ockupationer av värnpliktskontor och demonstrationer i domkyrkan mot sydafrikanska diplomater i Lund. Särskild uppmärksamhet väckte SDS agerande vid ett möte mellan universitet och näringsliv våren 1969, när SDS högljudda ingripanden ledde till att konferensen avbröts.¹⁰⁹ I Umeå fanns det rödaste av alla universitet, om man tittar på resultaten i kårvalen. Att denna röda kår sedan valde en liberal kårordförande visar i första hand på hur djupt det liberala student-förbundet radikaliserats.¹¹⁰

Studentkamp med begränsningar

Studentkampen, inriktad på studenternas egna frågor, var av begränsad och kortvarig utsträckning under den svenska 60-talsradikaliseringen. Vid kårhusockupationen och mobiliseringarna i Lund stod i och för sig kampen mot UKAS och i vidare mening universitetens uppgift i samhället i centrum. Och visst förekom det såväl före som efter dessa händelser många exempel på hur studenter agerar kraftfullt för att påverka sin egen situation, framför allt när det gällde undervisningens innehåll och studenternas möjlighet att påverka den. I Stockholm föregicks kårhusockupationen av en revolt på den statsvetenskapliga institutionen, där studenter krävde att en lärare som de uppfattade som auktoritär och reaktionär skulle avsättas. Kårhusockupationen avslutades med proklamerandet av 27 maj-rörelsen, som under parollerna Stoppa UKAS och Bekämpa byråkratin ville föra kampen vidare. Under den följande hösten bildades också ett antal grupper, framför allt på de olika institutionerna. På några av de mer radikala genomfördes mer eller mindre omfattande förändringar i kurslitteraturen, på vissa håll fick också studenterna möjlighet till större formellt inflytande på sina institutioner.¹¹¹

En viktig orsak till den snäva studentkampens avklingande var inbördes strider om den studentfackliga kampens roll och form. Maoisterna i Clarté var inriktade på att göra 27-majrörelsen till en bred enhetsfrontsorganisation, på samma sätt som FNL-rörelsen fungerade, och motsatte sig aktioner som skulle kunna skrämja bort mindre radikala UKAS-motståndare.¹¹² Nyvänstern, framför allt anförd av vänsterns studentklubb, förespråkade mer militanta aktioner och organiserade bl.a. en ockupation av Universitetskanslersämbetet i december 1968.

Samtidigt blev världen runt omkring snart åter viktigare än den snävare studentkampen för de flesta studenter. Detta går också väl att avläsa i studentkårernas verksamhet. De traditionella studentfackligt inriktade kårpartierna fick under 1960-talets andra hälft allt större konkurrens

¹⁰⁸ Salomon, Kim och Blomqvist, Göran 1998, *Det röda Lund: berättelser om 1968 och studentrevolten* s. 17.

¹⁰⁹ aa.

¹¹⁰ VITNESSEMINARIUM Södertörns högskola maj 2000.

¹¹¹ Josefsson 1996 s. 132 ff.

¹¹² För en bra beskrivning av Clartés linje, se Emsheimer, Peter ”Kårhus-ockupationen och kampen mot UKAS”, *Clarté* 8/73, återtrycket i *Axplock* 1988 s. 104 ff.

av partier knutna till politiska organisationer. Diskussioner om stöd och anslag till ändamål som man inte traditionellt kopplat till studentkårsverksamhet, framför allt Vietnam, men också svarta pantrar och strejkande gruvarbetare, tog en allt större del av kårfullmäktiges sammanträdestid.

Man ska inte underskatta dessa aktioners betydelse för de reformer som kom att genomföras. UKAS-reformen modifierades något genom att de bundna studiegångarna mjukades upp. Dessutom genomfördes genom den s.k. FNYS-reformen en viss försöksverksamhet med studentdeltagande i universitetens beslutande organ.¹¹³ Men studentkampen var bara en begränsad del av det som kommit att kallas studentrevolution.

Det var ingen tillfällighet att vänsteruppsvingets mest spektakulära uttryck, den så kallade rebellrörelsen, kulminerade våren och sommaren 1968. Rebellrörelsen var inledningsvis en oppositionsgrupp inom kfml, Clarté och vissa FNL-grupper som tog den maoistiska retoriken på större allvar än majoriteten. Teoretiskt knöt de an till dansken Appels uppfattning att den västerländska arbetarklassen var mutad av företagens profiler från tredje världen. Framför allt var det den kinesiska kulturrevolutionen som var den stora inspirationskällan. Huvuduppgiften för revolutionärerna i Sverige var, förutom att ”beväpna massorna med vår stora ordförande Mao Tse-tungs tänkande, att utveckla kulturrevolutionen i Sverige både på djupet och på bredden”.¹¹⁴ När majrevolten bröt ut steg också intensiteten i oppositionens kritik mot majoritetens passivitet. ”Den stora proletära kulturrevolutionen sveper fram som en mäktig flodvåg över hela världen”, hette det i ett uttalande.

Under våren 1968 var Rebellernas inflytande inom kfml/Clarté betydande, särskilt på universitetsorterna. Från maj bildade man en egen sluten cellorganisation, och förlorade därmed merparten av sina sympatisörer.

Rebellrörelsen slöt sig under sin mer extrema fas under sommaren 1968 samman i sektliknande kollektiv, där det psykiska trycket blev betydande, och där också under korta perioder vissa medlemmar utsattes för hot och hölls inlåsta. Däremot utvecklades inga terroraktiviteter riktade mot utomstående.

Kulturens politisering

Kanske var det i visan man kunde märka de första uttrycken för kulturens politisering. Det är i så fall inget märkligt i det. Sånger och visor har alltid varit brukstexter för sociala rörelser. Inte minst i Sverige finns en djupt rotad tradition inom folkrörelserna att sjunga i alla sammanhang, alltifrån kongresser och demonstrationer till samkväm, utflykter och lägerbål. Många av de mest sjungna visorna skrevs av skaldar med nära anknytning till arbetar- och nykterhetsrörelsen: Dan Andersson, Joe Hill, Ture Nerman eller för att ta ett exempel från frikyrkorörelsen, Lewi Pethrus. En kombination av ändrad alkohollagstiftning, som möjliggjorde alkoholförtäring i samband med musikunderhållning, och LP-skivornas genombrott medverkade till en visrenässans under 1960-talets första hälft.¹¹⁵ Den gällde såväl etablerade visdiktare som nya. Samtidigt kom inspirationen till den politiska visan i stor utsträckning utifrån, som en avspiegling av tidens radikaliserings.

Lars Forssell introducerade den franska chansen, och på samma gång kritiken mot Algerietkriget, som i Boris Vians ”Le Déserteur”, ”Jag står här på ett torg”. Från USA kom medborgarrättsrörelsens och fredsrörelsens sånger ”We shall overcome” och ”Where have all the flowers gone” sjöngs varhelst unga människor samlades i förening. Genom ett uppmärk-

¹¹³ Josefsson 1996 s. 87 f.

¹¹⁴ Om rebellrörelsen, Säfve, Torbjörn 1971, *Rebellerna i Sverige*. Citatet s. 55 f.

¹¹⁵ Jansson, Sid ”En kort tillbakablick på visutvecklingen” i *60 visor från 60-talet* 1973.

sammat TV-program om förtrycket i Spanien, "En sång, ett vapen", spreds spanska motståndssånger, och "Svarta tupp" blev ett vänsterörhänge.

Men den politiska visan fick snart sin svenska ton. Fredsvisorna kom först, som Beppe Wolgers och Olle Adolphsons "Mitt eget land". 1964 gjorde några unga vissångare, Cornelis Vreeswijk och Fred Åkerström tillsammans med Ann-Louise Hanson en uppmärksamman turné och gav ut skivan Visor och oförsämdheter. Snart återfanns "I natt jag drömde ..." på svensktoppen. Fred Åkerström var kanske den främste representanten för den tidens politiska trubadurer, och den mest mångsidige och uthållige. Han sjöng in politiska och agitatoriska visor, som t.ex. Joe Hills och Dagsedlar av Stig Dagerman, som han själv tonsatte. Men han gjorde också finstämda tolkningar av Birger Sjöberg eller Fritz Sjöström och återupptäckte Ruben Nilson. Snart följdes pionjärerna av en ny generation vissångare som på samma självklara sätt kombinerade den svenska vistraditionen med politisk agitation, och vissångare blev en lika viktig ingrediens vid demonstrationer och politiska möten som banderoller och röda fanor. FNL-grupperna och andra rörelser skaffade sig snart egna sånggrupper, och egna sångböcker, vilket gjorde att visorna spreds ytterligare, och att behovet av nya sånger ökade. För de politiska grupperna blev det naturligt att söka sig bakåt i tiden och utåt i världen. "Bandiera Rossa" och "Warszawianka" blandades med Brechts "Enhetsfrontssång" och "Befria Södern": "Så svär soldat med dessa ord/i våra döda hjältars namn/att hämnas den förödda jord/där fienden drog fram/Det stundar tider för oss med/när vi ska få en evig fred", lydde en av de mest sjungna stroforna under dessa år.

Den tvekan författarna i Författare tar ståndpunkt sju år tidigare känt över vad de skulle göra med sitt engagemang, och hur de skulle uttrycka det, var som bortblåst när ett antal svenska författare 1967 intervjuades om sitt samhällsengagemang i en motsvarande antologi, 29 röster. Fem frågor ställdes till författare som i huvudsak debuterat under 1960-talet, merparten av frågorna var uppenbarligen formulerade för att avläsa deras engagemang. På frågan "Vilken är din uppgift i samhället som författare" finns en bedövande samstämmighet om att den generationen författare verkligen ville påverka sin samtid, eller som Sven Delblanc uttryckte det: "Något slags påverkan på samtiden måste man postulera, annars förlamas man." Det är också klart i vilken riktning engagemanget går. På frågan vilka politiska eller sociala reformer författarna anser vara mest angelägna i Sverige ligger tyngdpunkten "i en plågsam upplevelse av bristande jämlikhet: inom Sverige, mellan Sverige och de fattiga länderna". Inkomst-utjämning, företagsdemokrati, minskade försvarsutgifter och ökad u-hjälp är centrala teman i författarnas program. Solidariteten nedåt upplevs av många som den viktigaste lojaliteten. Kommersialism, nationalism, imperialism, kapprustning och indoktrinering är de krafter som utpekas som mest hotande.

Hur ser då författarna på sin egen verksamhet; räcker de traditionella litterära uttrycksformerna till för de vidgade uppgifterna och det ökade samhällsengagemanget? Visst fanns en strävan efter nya kanaler. En sådan var den mer riktade opinionsbildningen i form av artiklar i pressen. "Den traditionella – och dyra – diktsamlingen tror jag blir ett olämpligt medium för dikt. Som konstnärlig handling är den just nu inte särskilt meningsfull – den når för få människor", säger Göran Sonnevi. Han tror ändå på dikter i tidningar, tidskrifter, flygblad, på offentliga uppläsningar, under förutsättning att de förändrar karaktär. Och detta blir trots allt det sammanfattande intrycket som bokens redaktörer förmedlar: En fortsatt stark förtröstan på diktens möjligheter som redskap för engagemanget.

Nu utvecklades också en politiskt medveten teater. Detta blir tydligt i såväl innehåll som form. En central grupp i denna övergång var Narrenteatern, som tog sin utgångspunkt i happening-traditionen. Det sena 60-talets politiska radikaliseringskom att avspeglas i såväl ämnesval som arbetssätt. Den politiska handlingen blev en central ingrediens. Bland annat

åkte gruppen under gruvstrejken 1969-1970 upp till Kiruna för att på plats, och tillsammans med gruvarbetarna och deras familjer, skriva pjäsen *Solidaritet–Arbetarmakt*.¹¹⁶

Men Narren var också ett tidigt exempel på de fria teatergruppernas mer kollektiva arbetsformer. En rad fria teatergrupper växte fram i slutet av 1960-talet. Detta bekräftades när Teatercentrum bildades 1969, de fria teatergruppernas intresse- och förmedlingsorganisation. Det första krav som ställdes på de grupper som ville ansluta sig var att det skulle vara en demokratiskt arbetande, fri teatergrupp, som inte hade någon utomstående styrelse över sig. Gruppen själv skulle kunna fatta sina egna beslut.¹¹⁷ Teatervetaren Willmar Sauter har väl sammanfattat de fria gruppernas ideal:

En ny skådespelare skulle träda fram, väl övad i improvisation och med en stark vilja att kommunicera direkt med sin publik; en ny publik söktes också, helst bland arbetarklassen eller hos folket, vilket på byråkratspråk översattes till eftersatta grupper; dessa möten ... skulle försiggå i en ny teaterlokal, långt borta från tittskåpet, utan ridå, utan ramp, så nära varandra som möjligt; en ny dramatik skulle skapas, helst av gruppmedlemmarna själva i kollektiva improvisationer, med en tydlig förankring i samhällsrelevanta frågor.¹¹⁸

Både den estetiska och institutionella utvecklingen fick snart också återverkningar inom institutionsteatern. Här var Göteborgs stadsteater föregångare. Föreställningar som *Flotten*, *Hemmet* och *Sandlådan* var framtagna i en kollektiv arbetsprocess, där såväl politisk profil som estetiskt formspråk låg nära de fria gruppernas. Även på Stockholms stadsteater och Dramaten förekom liknande experiment. De institutionella ramarna var emellertid inte hur tøjbara som helst. Den grupp som på Dramaten skapade den uppmärksammade pjäsen *N.J.A.* tvingades lämna Dramaten, och omvandlades till Fria Pro-teatern, en av de mest uppmärksammade fria grupperna under 1970-talet.

Under 1970-talet stärktes de fria gruppernas ställning ytterligare. Till detta bidrog den ökade efterfrågan på politiskt medveten teater som den radikala tidsandan skapade och de förbättrade materiella förhållanden som följde av ett utökat offentligt kulturstöd. Det skedde samtidigt en tydlig utveckling mot ökad professionalisering av de fria grupperna, ibland kombinerad med krav på ett klarare uttryck för det politiska ställningstagandet.

Teater blev på så sätt en av de centrala konstformerna under 60-talet, sammanfattar Willmar Sauter. Teatern ”dominerade det offentliga samtalet om kultur ... En sådan ställning har teatern inte haft sedan Gustav III:s dagar.”¹¹⁹

Den politiserade konsten fick också ett ökat utrymme i såväl det fysiska som kulturella rummet. Antalet gallerier i Stockholm växte till närmare hundra i slutet av 1960-talet, och på många av dem fylldes golv och väggar av vad som med ett samlingsnamn kom att kallas popkonst, hela tiden tangerande och överskridande gränser till andra konstformer.¹²⁰

Den konstnär som mer än någon annan inkarnerar 60-talets politiserande esteticism är utan tvekan Öyvind Fahlström. Hans register är även för denna tid sällsynt brett. Redan tidigt kombinerade han sitt konstnärskap med poesi i den konkretistiska skolan. Han var också under 50-talet verksam som kritiker och kulturjournalist, ivrigt nyfiken på nya internationella signaler. Han var drivande i flera av de mest uppmärksammade happening-föreställningarna. På Pistolteatern spelades hans pjäser, bl.a. *En svensk neger* och *Hammarkjöld om Gud*. Radion sände hans ljudspel *Den helige Torsten Nilsson*. Han gjorde vidare en långfilm, *Du gamla du fria* (1972). Fahlström blev också en viktig inspiratör för seriekonstens uppsving.

¹¹⁶ Sauter 1996 s. 187 f.

¹¹⁷ aa s. 169.

¹¹⁸ aa s. 170.

¹¹⁹ aa s. 195.

¹²⁰ Karlsson, Bo A. 1998, *Hjärtat sitter till vänster* s. 16 f.

Även Öyvind Fahlström radikaliserades politiskt i slutet av 1960-talet. Hans konstverk blev allt mer inlägg i den aktuella samhällsdebatten. Han deltog aktivt i t.ex. värnpliktsvägrar-rörelsen.¹²¹

Politiseringen blev allt klarare i slutet av 1960-talet. Konstnären skulle också vara agitator. Det betydde samtidigt att konsten ändrade såväl form som språk. I sin mer radikala form fördes konsten bokstavligen ut på gatorna, i form av affischer. ”Vad skall arbetarklassen med konst som är gjord för borgarna och som verkar för borgarnas syften”, undrade bl.a. Channa Bankier och Helga Henschen i *Clarté* 1968. ”Det enda sättet för konstnärer att bryta sin isolering är att avsvärja sig den ‘fria konstens’ ok och att verkligen ställa sig på de förtrycktas sida – oljemåleriet är dött, leve affischen!”¹²² Och åtskilliga konstnärer bidrog till opinionsbildning för Vietnam, Kuba, gruvarbetare och värnpliktsvägrare, mot USA-imperialismen, apartheid, UKAS och Wallenberg. Folkets ateljé var beredd att, ofta med kort varsel, framställa affischer som kallade till demonstrationer och opinionsmöten. Sigvard Olsson, Carl Johan de Geer, Håkan Nyberg, Torsten Bergmark och Channa Bankier hörde till dem som bidrog. Affischerna var brukskonst, men de kom också att aktivt medverka till att utveckla de estetiska uttrycksformerna med bäring långt in i våra dagar.¹²³

Tidningen Puss, den mest rabulistiska av alla 60-talets publikationer, blev ett viktigt forum för den politiska konsten: bilder, kollage, fotomontage och serier av några av tidens ledande unga konstnärer: Lena Svedberg, Ulf Rahmberg, Marie-Louise och Carl Johan De Geer, Christer Themptander och tidningens primus motor, Lars Hillersberg.¹²⁴

Den politiska konsten fyllde snart museer och institutioner. Moderna museet försökte i slutet av 1960-talet få flytta in till Kulturhuset i centrala Stockholm och där förverkliga en kombination av avantgardistiskt konstmuseum och folkligt allaktivitetshus. Planerna gick om intet, men en drivande person från allaktivitetsrörelsen knöts till museet, och fick bl.a. möjlighet att under några år i början av 1970-talet pröva dessa idéer i museets nyöppnade filial. Filialen blev ännu ett försök att sammansmälta det budskap, de sociala rörelser, som utvecklades under denna period med nya estetiska uttryck. Ofta fick rörelserna själva aktivt vara med i utställningarnas utformning. Svensk-Albanska föreningen, Grupp 8, byalagen, FNL-grupper, Musikfront, Konstnärscentrum och Stockholms finska zigenarcentrum fick möjlighet att i samarbete med museet arbeta fram utställningar kring sina frågor. 68-rörelsen hade en egen plattform i det statliga museet.¹²⁵

Över huvud taget blev utställningar under några år ett viktigt forum för att sprida den nya konsten runt om i landet, och flera av dem väckte stor uppmärksamhet. På utställningen *Skräck* i Göteborg ingrep polisen och beslagtogs Peter Dahls målning ”Liberalismens genombrott i societeten”. Tavlan föreställde personer på en fest som blottade sig. En av dem påstods likna prinsessan Sibylla. Utställningen *Underground* i Lunds konsthall stoppades av de ansvariga politikerna, bl.a. på grund av en affisch av Sture Johannesson med en naken, haschrökande flicka. Såväl Dahl som Johannesson blev föremål för juridiska åtgärder, men ingen av dem fälldes.¹²⁶

Flera vandringsutställningar introducerade den nya blandningen av konst och politik. Riksutställningar producerade flera. Mest uppmärksammas blev den starkt samhällskritiska och estetiskt gränsöverskridande *Sköna stund*, vars katalog pryddes av devisen ”Förtrycket ökar

¹²¹ Nylén 1998 passim.

¹²² *Clarté* 1/68.

¹²³ *Hjärtat sitter till vänster*, 1998 s. 39.

¹²⁴ aa s. 50 f.

¹²⁵ *Moderna museet 1958-63* s. 47 f.

¹²⁶ Karlsson 1998 s. 26 f.

dag för dag – överallt”. Gruppen kring Puss samarbetade med musiker och den radikala gruppen Unga filosofer. Det övergripande temat för denna utställning, liksom Göran Palms och Sigvard Olssons miniutställning *Den rike mannens bord*, var de rika ländernas utsugning av tredje världen.¹²⁷

Också filmen blev ett verksamt medel för att sprida tidens idéer. Här handlade det både om möjligheten att producera film och att hitta nya kanaler för distribution och visning.¹²⁸ Flera av 60-talets uppmärksammade händelser, som gruvstrejken och kårhusockupationen resulterade i dokumentärfilmer. Båstadsdemonstrationerna 1968 dokumenterades i två, av Bo Widerberg och Lars Westman.

En viktig fråga för tidens radikala kulturarbetare var att hitta nya, icke-kommersiella former för kontakter mellan konstnärer och publik. Ett uttryck för detta var centrumbildningarna: Författarcentrum 1967, Filmcentrum 1968 och Teatercentrum 1969. Att ”bryta ner en konstlad isolering” innebar också att publiken skulle spela en mer aktiv roll, vilket ibland kunde skapa en viss oklarhet om gränser mellan professionalism och amatörism.¹²⁹ Författarförlaget och en serie bokkaféer över hela landet, varav det i Lund antagligen var det viktigaste, uttrycker samma sak.

Den nya vänstern och förnyelsen av den gamla

Mot mitten av 1960-talet började den nya vänstern att bli ett begrepp också i Sverige. 1963 publicerade den socialdemokratiska journalisten Alvar Alsterdal boken *Den nya vänstern*.¹³⁰ Av särskilt intresse för Alsterdal är den nordiska utvecklingen, där de danska och norska vänstersocialisterna vunnit parlamentariska framgångar. Han är dock inte allt för orolig för uppkomsten av ett svenskt socialistiskt folkparti. Sverige tillhör inte NATO, kärnvapenfrågan är inte längre aktuell, socialdemokraterna tillåter en relativt livlig intern debatt och några missnöjda kommunister finns inte att rekrytera. ”Viktigast av allt är kanske dock att svensken är sällsynt allergisk mot den politiska retorik, som alla dessa vänsterriktningar flitigt odlar”, menar Alsterdal. ”Vi är också skeptiska mot intellektuell briljans och trivs med att styras av personer som kan sköta en ordförandeklubba.” Bara ett par år senare hade Alsterdals spådomar kommit på skam.

1966 kom den bok som mer än någon annan kommit att symbolisera 60-talets nya svenska vänster, *En ny vänster*, med Göran Therborn som primus motor, framför allt sekunderad av Gunnar Olofsson.

Redan i inledningen ger den sin definition av den riktning den vill företräda: ”Den nya vänstern är en strävan till ett socialistiskt humanistiskt samhälle, ett samhälle där människan kan utveckla hela sin personlighet i arbete, samhällsliv, kultur och privatliv, ett samhälle utan främlingskap och auktoritära institutioner.” Ideologiskt knyter boken nära an till den internationella nya vänstern. Den innehåller ett antal relativt ingående studier av det svenska klassamhällets karaktär, blandekonomin problem, makten på arbetsplatserna, socialdemokratins roll, den aktuella intellektuella och ideologiska debatten osv. Den skisserar också en strategi för socialistisk omvandling, baserad på ett strukturreformistiskt perspektiv.

Politiskt/organisatoriskt är boken formellt skriven ur ett socialdemokratiskt perspektiv. Syftet sägs vara att radikaliserar socialdemokratiet, leninismen sägs ha lidit ett totalt fiasko. Både kommunismen och antikommunismen var passé.

¹²⁷ Karlsson s 27, Nylén 1998 s. 145.

¹²⁸ Guettler, Mia, pågående arbete om Filmcentrum vid Södertörns högskola.

¹²⁹ Sauter 1996.

¹³⁰ Alsterdal, Alvar 1963, *Den nya vänstern*.

En betydande del av dem som deltog i denna process hade sina rötter inom socialdemokratien. I Lund fanns den teoretiska ledningen samlad kring den ursprungligen syndikalistiska tidskriften. Syndikalismen som politisk riktning var tämligen frånvarande under 60-talets vänsteruppsving. Dess organisation SAC hade under 1950-talet vridits till höger och var kraftigt antimarxistisk, vilket inte precis stod i samklang med tidens strömningar.¹³¹ Snart kom nyvänstern att ta ledningen i de socialdemokratiska studentföreningarna i södra Sverige. I Stockholm skaffade sig strömningen ett fäste i vissa SSU-klubbar. Även här tillhörde flera i kärngruppen det socialdemokratiska studentförbundet, ofta dubbelorganiserade i Clarté. Till skillnad från SSU tillät studentförbundet fortfarande sådan dubbelorganisering. Våren 1966 bildades i Stockholm Forum Vänster, ett år senare Socialistiska förbundet som ett försök att skapa en bredare socialistisk sammanslutning på nyvänstergrund.¹³² Men det fanns fler än socialdemokrater på vänsterkanten som var intresserade av att utveckla den nya vänstern.

De svenska kommunisterna hade i det kalla krigets skugga fortlöpande marginaliserats efter andra världskriget. SKP:s röstetal sjönk kontinuerligt, för att nå en bottennivå på 3,5 procent 1962. Nyrekryteringen minskade; i en SIFO-undersökning 1960 angav 0 procent av ungdomarna SKP som sitt favoritparti. Utrikespolitiskt var partiet under hela 50-talet fortsatt tätt knutet till Sovjetunionen. De första uppgörelserna med stalinismen, efter 20:e partikongressen 1956, var inte djupare än att partiet stödde den ryska invasionen i Ungern senare samma år, om än utan entusiasm. Valnederlaget 1962, uppkomsten av vänstersocialistiska rörelser i Danmark och Norge, avstalinisering och öppningar i freds rörelsen ledde fram till diskussioner om partiets förnyelse hos en gruppering av framför allt yngre kommunister. Det rörde sig inte om någon homogen kärna, men en enande fråga var en ökad självständighet gentemot Sovjet. I ett internt dokument, kallat ”de 29:s brev” riktades kritik mot de gamla stalinisterna.¹³³ Valet av C.H. Hermansson som ny partiordförande 1964 kan ses som denna strömnings främsta framgång. 1965 publicerade Hermanssons *Vänsterns väg*, en bok som var klart inspirerad av den nya vänsterns tankegångar. Strukture reformer och en företagsdemokrati som ger löntagarna makten är viktiga delar i den socialistiska strategin. Han förespråkade dessutom en omgruppering av arbetarrörelsens politiska partier, kanske i den riktning som skett i Danmark och Norge.¹³⁴

Snart började de reformvänliga krafterna inom kommunistpartiet att mer aktivt söka kontakt med den nya vänstern. Ett viktigt bidrag var veckotidningen *Tidsignal*, som började utkomma i slutet av 1965. Chefredaktören Bo Hammar kom från socialdemokratisk vänstermiljö, men var vid denna tid i realiteten på väg mot kommunistpartiet.¹³⁵ Tidningen var beroende av materiellt stöd från partiet, och hade sina redaktionslokaler på Kungsgatan 84, SKP:s parti-högkvarter.

En annan betydelsefull organisation inom samma fält var Clarté. Clarté hade sedan 1920-talet varit en samlingspunkt för unga intellektuella på vänsterkanten, traditionellt med ett påtagligt inslag av författare och kulturarbetare. Clarté var en av de få politiska miljöer där kommunister kunde samarbeta med radikala socialdemokrater. Clarté hade goda kontakter med studentorganisationer i Sovjetunionen och Östeuropa. Bland organisationens aktivister hittar man företrädare för åtskilliga av de framtida vänsterfraktionerna. Däremot försvinner från 1962 en stor del av socialdemokraterna, då SSU beslutar att förbjuda sina medlemmar att tillhöra Clarté.

¹³¹ Se Bengtsson, Anki 1999, *Radikal, radikalare, radikalast. 60-talsradikaliseringen och den syndikalistiska rörelsen*.

¹³² Engberg, J. 1978, *Utanför systemet* s. 28 f.

¹³³ Olsson, Sven E. 1976, *Från SKP till VPK: en antologi*.

¹³⁴ Hermansson, C.H. 1965, [Vänsterns väg](#).

¹³⁵ Hammar, Bo 1992, *Ett långt farväl till kommunismen*.

Socialistiska förbundet organiserade såväl kommunister, clartéister och vänstersocialdemokrater som oberoende socialister. Den nya vänsterns målsättning att reformera socialdemokratin kom emellertid snart att modifieras. Socialdemokraterna saknade socialistisk strategi och accepterade ett blandeekonomiskt, alltså kapitalistiskt, system. Därför kunde ingen socialist ur den nya vänstern stödja ”den officiella socialdemokratin”, hette det i förbundets programskrift.¹³⁶ Samtidigt uttalade man sig i positiva ordalag om kommunisternas nya politiska kurs, som i stort sågs överensstämma med den nya vänsterns åsikter.¹³⁷

Ett av Socialistiska förbundets första politiska utspel våren 1967 blev att föreslå en vänster-samverkan under riksdagsvalet 1968 mellan de socialistiska partierna. SKP:s majoritet tvekade inte att säga ja till initiativet. Lika tveklöst avvisades förslaget av socialdemokraterna. Socialistiska förbundet betecknades som en splittringsrörelse på väg att bli ett kommunistiskt stödparti, och partiledningen beslöt samtidigt att vidta åtgärder för att utesluta de parti-medlemmar som valde att kvarstå i Socialistiska förbundet.¹³⁸ De flesta ledande medlemmar i förbundet valde att lämna socialdemokratin. Åtskilliga blev senare mer eller mindre framträdande medlemmar i kommunistpartiet. I valrörelsen 1968 samarbetade Socialistiska förbundet med vpk och dess ungdomsförbund i ett par valkretsar, med mindre lyckat resultat, och förbundet upplöstes strax därpå.

Något socialistiskt vänsterparti bildades alltså aldrig i Sverige. Den socialdemokratiska vänsterflankens relativa svaghet i kombination med kommunistpartiets relativa beredskap för förnyelse, och förmåga att ingripa i den nya vänsterns miljö, gjorde att projektet förlorade sin aktualitet. Dessutom uppstod snart nya strömningar som gjorde den tidiga nya vänsterns relativt måttfulla vänstersocialism mindre aktuell.

Maoismen

I tidskriften *Clarté* hittar man redan 1966 en ordentlig uppgörelse med den nya vänsterns ideologiska tankegods. Det är Bo Gustafsson, ännu medlem i SKP/vpk, som angrep boken *En ny vänster* för antikommunism och antileninism. De gramscianska hegemoni-teorierna avfärdas, liksom det strukturreformistiska perspektivet. Utopisk och reformistisk blir det sammanfattande betyget. Vad Gustafsson företräder med sin uppgörelse är den riktning som snart skulle komma att helt ta över Clartés ledning, den maoistiska.

Ett ökat intresse för utvecklingen i Kina var en naturlig del av 60-talets växande internationella engagemang. Den sino-sovjetiska konflikten som utvecklades i början av 1960-talet fokuserade bland annat på frågan om de kommunistiska partiernas strategi; kineserna tycktes vilja knyta an till en äldre, mer vänsterbetonad, tradition inom den stalinistiska rörelsen. Detta drag blev efter några år än tydligare, med utbrottet av den omvälvande kulturrevolutionen. I mitten av 60-talet ökade också de direkta kontakterna med Kina. Flera författare med vänstersympatier publicerade rese- och reportageböcker: Sven och Cecilia Lindqvist, Tore Zetterholm, Sture Källberg och, kanske viktigast, Jan Myrdals *Rapport från en kinesisk by*.

Nu börjar också utvecklingen av vad som skulle kunna kallas revolutionära turistresor.¹³⁹ 1964 genomförde en grupp clartéister en studieresa till Kina och två år senare för ytterligare ett 20-tal clartéister dit. Ett av resultaten blev ett stort Kinanummer i tidskriften *Clarté*. Den kärna som kom att knyta Clarté allt närmare det projekt som 1967 ledde fram till bildandet av kfml var nu skapad. Clartékongressen i mars 1968 ”var en bekräftelse på att utvecklingen inom Clarté de senaste åren har gått med rasande fart”. I det nya program som antogs uppställdes som mål att ”Clarté skall ställa sig på marxismen-leninismen Mao Tse-tungs

¹³⁶ aa s. 56.

¹³⁷ aa s. 60.

¹³⁸ SAP VU 24.4.67.

¹³⁹ Se Anne Hedén, pågående avhandlingsarbete vid Södertörns högskola.

tänkandes grundval”. Från att ha varit en organisation som enligt stadgarna ”ej tar ståndpunkt i stridsfrågor mellan socialistiska organisationer”, blev Clarté ett redskap för uppbygget av den maoistiska rörelsen i Sverige.

Om Clartés utveckling var en viktig del för maoismens utveckling var en av fraktionerna inom SKP/vpk den andra. Partiveteranen Nils Holmberg som verkat några år som översättare i Kina gav 1965 ut skriften *Vart går SKP*, där han kraftigt kritiserade partiet för att ha övergivit centrala kommunistiska principer. Tillsammans med bl.a. Bo Gustafsson startade han tidskriften *Marxistiskt Forum*, som blev en viktig plattform för den kinesiska linjen. 1967 bröt denna riktning formellt med SKP/vpk och bildade kfml. Av avgörande betydelse för den maoistiska rörelsens fortsatta utveckling blev den roll framför allt clartéisterna spelade för den svenska Vietnamrörelsens utveckling. Maoismen i svensk tappning kom att leda några av 68-radikaliseringens mest inflytelserika rörelser och samtidigt försvara den ortodoxa marxismen i Mao-stalinistisk tappning, i häftig polemik med den nya vänsterns teoretiker och praktiker. Men 1968 dominerade fortfarande den nya vänstern.

VUF

Om den nya vänstern i alla dess former någonstans fanns under samma tak under de hektiska åren i slutet av 1960-talet så var det utan tvekan på Kafé Marx, Kungsgatan 84, in på gården till vänster. Där hade Vänsterns ungdomsförbund, VUF, sina lokaler, och det var under några år en central mötesplats för en bred vänsterrörelse. VUF var kommunistpartiets ungdomsförbund. Under många år hade det hetat Demokratisk ungdom, och inte gjort sig känt för någon särskild radikalism. 1967 antog förbundet ett nytt program i tidens anda, bytte namn och valde Anders Carlberg till ordförande. VUF blev under några år den organisation som bäst lyckades rekrytera medlemmar i det uppsving som följde runt 1968. Bara i Stockholm hade VUF 1500 medlemmar vid denna tid.

Också på många andra håll i landet var VUF den ledande vänsterorganisationen. Och det var just förbundets förmåga att integrera alla vänsteruppsvingets beståndsdelar som var förklaringen till den kraftiga, och samtidigt kortvariga, framgången.

En titt i förbundets kalendarium under 1968/69 bekräftar detta. Där hittar man, förutom alla interna medlemsmöten, möten för aktivister i student-, elev-, solidaritets-, värnpliktsvägrar- och stadsmiljögrupper. På Kafé Marx kunde man den ena veckan möta representanter för Kinesiska ambassaden, den andra franska trotskister, fria teatergrupper, svarta pantrar eller finska stalinister. En rad aktioner och demonstrationer, alltifrån Stoppa mässan till ockupationen av UHÄ planerades där. Diskussions- och informationsmöten hölls om den svenska imperialismen, alternativ jul-kampanjen, Palestinafrågan, Alternativ stads verksamhet, konsten i det kapitalistiska samhället eller mentalhälsokampanjen. Varje lördag visades filmer från Kina, Kuba, Palestina, Färöarna, Östtyskland eller Argentina.

Kaféet var också en informationscentral för alla andra möten som ägde rum. En vecka våren 1969 kunde börja med en späckad helg: På fredagen höll studenterna i Vänsterns studentklubb stormöte, samtidigt som det pågick ett teach in i Åsö gymnasium om Cabora Bassa-projektet. På lördagen hölls ett stort möte där den danske inspiratören till rebellrörelsen, Gotfred Appel, skulle försvara sina teorier om att arbetarklassen var mutad. På söndagen samlades VUF Stockholm till årsmöte, samtidigt som Alternativ stad höll stormöte på Sunside. På onsdagen var det nytt medlemsmöte för VUF:s medlemmar för att tillsammans med representanter för kfml diskutera 1:a maj-taktiken. På torsdagen nytt teach in, nu på kåren, om Vietnam-desertörerna, på fredagen åter dags för studentklubbens stormöte. Dagen därpå hölls lördagsmöte på Kafé Marx med en representant för Black Panthers ledning, på söndag möte för de

studieansvariga i VUF, samtidigt som Alternativ stad fortsatte sitt stormöte från förra veckan.¹⁴⁰

Teoretiskt och framför allt praktiskt kom VUF mer och mer att framstå som en aktionsinriktad aktivistorganisation. Också internt organisatoriskt fick den direkta demokratin ett ökat inflytande. VUF:s studentförbund VSK, Vänsterns studentklubb, fattade alla sina beslut på stormöten öppna för alla medlemmar.

Denna typ av löslig organisering framställdes av vissa som ett ideal för vänstern över huvud taget vid denna tid. När Socialistiska förbundet hösten 1968 beslöt att upplösa sin organisation gjorde man följande positivt färgade värdering av de senaste årens utveckling.

”Den organisatoriska situationen inom vänstern /har/ förändrats och stärkts. VUF har utvecklats till en livaktig och militant organisation för vänsterns yngre medlemmar. En lång rad enfrågegrupper (alternativ jul, aktion samtal, NU-grupperna etc.) har vuxit fram. På universiteten tillvaratas studenternas intressen av breda, radikala grupper av SDS-typ. Solidaritetsarbete utvecklas av FNL-grupper, Kuba-grupper, SCAN-SNCC, desertörer och andra.”¹⁴¹

Samtidigt accentuerar VUF:s utveckling, som vi ska återkomma till nedan, de problem som skapas i övergången mellan mer traditionella strukturer och en aktionsinriktad. I ett intressant inlägg i diskussionen ”Behövs VUF” fångar en medlem oklarheten i den rådande organisationsformen:

Att vara VUF-medlem är en konstig blandning av aktivist, passivist, ledare, ledd, manipulerad, teoretiker, byråkrat, karriärst, praktiskt agerande, antecknad i SÄPO m.m. Funktionen för oss som inte är med i speciella utskott eller på annat sätt ledande är ganska otydlig. Att vara VUF-medlem är att ansluta sig till en suddigt uppfattad politisk linje, att man går på möten en gång i veckan, att man deltar i studier och att man säljer Tidsignal.

Att delta i en aktionsgrupp är en betydligt mer entydig roll. Varje deltagare känner kontakt med det socialistiska arbetet, han får en roll och en funktion som är konkret – en viss aktivitet är den kärna som deltagarna samlas kring. Då känner man att det arbete som läggs ned också får ett konkret resultat – ett resultat som står i direkt följd till det nedlagda arbetet. I detta arbete har man möjlighet att fostras i demokratiska arbetsformer, bredda basen och framkalla konkreta förändringar (Ex Teen-age-fairmässan, julalternativen, byalagen, Cityplanen? ...) Personligen innebär det att man får den uppmuntran som är så viktig för att entusiasm och intresse skall hållas vid liv. För VUF-medlemmen saknas denna uppmuntran. Därför blir han passiv.

Författaren pläderar också för att det är viktigt att den politiska kampen integreras med den egna personligheten och att varje aktivist finner sitt eget medium att arbeta med. Slutsatsen blir därför: ”De utåtriktade aktiviteterna, som i Alternativ stad, Arkiv samtal, Byalagen etc. bör vara vårt huvudsakliga arbetsfält idag och VUF tjäna som en nödvändig och sammanhållande platå som vi utgår ifrån och där vi arbetar aktivt med studier och håller den ideologiska debatten vid liv.”¹⁴²

En gemensam världsbild?

Trots dess många gånger heterogena sammansättning, framstår det sena 1960-talets sociala rörelse som påtagligt sammanhållen när det gäller grundläggande värderingar. Man kan i ett

¹⁴⁰ Uppgifter i Kalendarium för VUF Storstockholm 1968-69, i VUF:s arkiv.

¹⁴¹ Information om att SF:s verksamhet upphör, VUF:s arkiv.

¹⁴² KO, ”Ett inlägg i diskussionen kring frågan ‘behövs VUF’ och vårt förhållande till olika aktivitetsgrupper”, VUF:s arkiv.

försök att skissa på dess gemensamma världsbild, kosmologi,¹⁴³ urskilja följande beståndsdelar:

- Den *internationella solidariteten* var en självklar utgångspunkt. Den kom till uttryck i stöd till tredje världens folk och progressiva befrielseströrelser. Den kombinerades med antiimperialism, alltså kritik mot de krafter i den industrialiserade världen som ansågs bidra till förtrycket mot u-länderna. ”I sekler har Europa hindrat andra människors framåt-skridande och kuvat dem efter sina intentioner och till sin ära” citerar Göran Palm Fanon i *En orättvis betraktelse*, ”och i sekler undertryckt så gott som hela mänskligheten.”¹⁴⁴ FNL-rörelsen hade Kamp mot USA-imperialismen som en av sina tre huvudparoller.¹⁴⁵ Även den svenska imperialismen uppmärksammades. Grängesbergs engagemang i Liberia, Atlas Copcos i Cabora Bassa och SENTAB i Thailand ledde till uppmärksammade protestaktioner.
- Där fanns ett uttalat *egalitärt perspektiv*, som dels krävde en utjämning av klyftorna mellan den rika och fattiga världen, dels innehöll ett kraftfullt argumenterande för jämlikhet mellan olika grupper i det egna landet. Ordet jämlikhet var antagligen det vanligast förekommande i den politiska debatten under det sena 1960-talet.
Också inom de sociala rörelserna var de egalitära strävandena framträdande. Försöken att bryta ner interna hierarkiska strukturer genom stormöten och roterande ledarskap prövades flitigt. Inom kulturen försökte man bryta ner sociala skrankor och utmana gränserna mellan konstnärer och publik, ibland under parollen ”alla kan”. På individnivå eftersträvades nya, fria och jämställda samlevnadsformer.
- Kraven på *fördjupad demokrati* i alla delar av samhället var centrala och den traditionella representativa demokratins tröghet och begränsningar kritiserades. Varför står inte samhällsekonomin under demokratisk kontroll? Varför saknas arbetsplatsdemokrati? Och elev- och studentdemokrati?¹⁴⁶ I internationell skala påpekades gärna de västerländska demokratiernas dubbelmoral: att försvara den borgerliga demokratin i sina egna länder men samtidigt stödja korrupta regimer och kolonialvälden i tredje världen. Och det räcker inte med att bara titta på de formella demokratiska rättigheterna när man diskuterar människors faktiska inflytande. I Indien, skrev t.ex. socialdemokratiska *Aftonbladets* chefredaktör Gunnar Fredriksson, behärskas den demokratiska proceduren av de rika, och man måste ställa frågan om majoriteten av människor har större inflytande över sina egna liv där än majoriteten av människor i Kina.¹⁴⁷
- Rörelsen hade i allt väsentligt *socialism* som gemensam referensram. Detta var ett viktigt ideologiskt kitt, som tydligt placerade in rörelsen i ett politiskt höger/vänsterspektrum. Samtidigt kunde socialismen ges en rad olika uttolkningar. Vissa sökte sina ideal i kinesiska folkkommuner eller kubanska revolutionskommittéer. Andra hittade sina förebilder i ryska sovjeter eller hos spansk anarkism. För vissa rörde det sig om en radikal reformistisk orientering, med fokus på ett ökat samhälleligt inflytande över i första hand de ekonomiska krafterna.
- Det fanns en djup övertygelse om att förändring var möjlig, här och nu, en tro på *revolutionens aktualitet*. Om perspektivet och formerna för den svenska revolutionen kunde meningarna gå isär, men utomparlamentariska aktioner framfördes som viktiga komplement för opinionsbildning och samhällsförändring, även om en gräns fanns för de

¹⁴³ Eyerman och Jamison 1991

¹⁴⁴ Palm, Göran 1966, *En orättvis betraktelse* s. 60.

¹⁴⁵ Salomon 1996 kap. 5.

¹⁴⁶ Se Palm 1998 kapitlet ”Skolan och Demokratin” som exempel på detta resonemang.

¹⁴⁷ Fredriksson, Gunnar 1970, *Indien: tragedi eller revolution* s 314 f.

flesta: våldsaktioner för att uppnå politiska förändringar avvisades som medel för den svenska kampen.¹⁴⁸ När det gällde tredje världen var däremot samstämmigheten om det berättigade i den väpnade revolutionära kampen stor. I ett tidstypiskt, om än försiktigt resonemang kunde det heta:

”När man diskuterar användning av våld i revolutionära sammanhang bör man lägga märke till att många former av våld pågår för närvarande, ständigt och grymt i år efter år. Det är de former av våld som består av hunger, undernäring, sjukdomar och annat svårt lidande, och som beror på den ekonomiska situationen. Det är ett våld som tar sig uttryck i hög barnadödlighet, genomsnittlig levnadsålder bland stora grupper på 25-30 år och allt för många invalider. Det är ett våld som de grupper bär ansvaret för som företräder det nuvarande systemet och hindrar en radikal utveckling. Det är ett våld som dessa grupper utövar, fast inte med egna händer. Det är dessutom ett våld som utövas i samarbete med de kretsar i väst som stödjer det nuvarande ekonomiska systemet i Indien, och dit hör i viss grad även Sverige ... Kanske tvingas vi välja mellan det ena och det andra våldet, våldet uppifrån eller nerifrån, inte bara tyst och omedvetet som nu, utan öppet.”¹⁴⁹

För de flesta 68-aktivister var valet redan gjort: befrielseörelserna kunde räkna med fullt stöd.

- Göran Rosenberg har slutligen lyft fram en aspekt av rörelsens karaktär när han skriver att udden i hans generations revolt var ”riktad mot de modernitetens samhällsformer som inte förmådde respektera människans värdighet, som ville fjättra människan vid omänskliga organisationer och omänskliga maskiner ... Det var en revolt som handlade om människans själ, inte hennes pengar.” I den meningen fanns samtidigt ett antimodernistiskt och ett romantiskt drag i 1968.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Ja, inte principiellt i en framtid för alla. För de växande leninistiska och maoistiska grupperna fanns den våldsamma revolutionen med i det teoretiska bagaget, om man nådde en revolutionär situation, för att försvara den mot kontrarevolutionen.

¹⁴⁹ Fredriksson 1970 s. 319.

¹⁵⁰ Rosenberg, Göran 1994, *Da capo al fine och andra efterkloka betraktelser* s. 88 f.

Det mångfasetterade 70-talet

Folken ska segra!
 Dom kan inte besegras!
 Och dom, som var förnedrade,
 blir segrare till slut.
 Men halva mänskligheten
 kommer aldrig att bli fri
 så länge som den andra halvan
 hålls i slaveri

På väg

Mikael Wiehe, Hoola Bandoola band

60-tal blir 70-tal

De sista åren av 1960-talet utgör i viss mening en kulmen av 60-talsradikaliseringen och 1970 kan sägas beteckna inledningen till en ny fas. Åren kring 1968 var den spontana fasens höjdpunkt. Det var den tid då värdeförskjutningarna var som snabbast, då ett nytt perspektiv att se på världen slog igenom, inte bara hos vänsteraktivister utan i radio, TV och tidningar. Nya rörelser växte fram, med nya, ibland spektakulära aktionsformer. Tiden politiserade verklighetens alla aspekter, allt var politik, allt kunde utmanas och för många var allt möjligt.

Radikaliseringsprocessen fördjupas av den internationella kontexten. FNL:s framgångar i Vietnam, gerillakrig i Latinamerika, den internationella studentrevolten, omfattande strejkvågor i Frankrike och Italien, Pragvåren, Black Power i USA, allt förstärkte intrycket av en världsomfattande samhällsradikalisering med revolutionär potential. Den relativa hastigheten i utvecklingen gjorde samtidigt att det var svårt att riktigt bedöma rörelsens djup och omfattning, det var lätt att förlora perspektiv och proportioner, både för dem som befann sig inne i rörelsen och dem som kände sig hotade av den.

Hade processen stannat där hade konsekvenserna kanske blivit obetydliga. I slutet av 1960-talet var det framför allt de ideologiska och värderingsmässiga förskjutningarna som kunde avläsas. Få politiska och institutionella förändringar hade ännu genomförts. Och den radikala rörelsen var fortfarande i huvudsak en ungdoms- och studentrörelse med begränsad social och geografisk bas.

Dessutom hade rörelsens framgångar plötsligt avslöjat dess svaghet: avsaknaden av klara perspektiv. Som så ofta är det under en radikaliseringssvågs kulmen som motsättningarna om vägen framåt accentueras. Det som inledningsvis varit rörelsens styrka: dess spontanitet, öppenhet för nya idéer, odogmatiska sätt att tänka och arbeta, icke-sekterism, var inte längre tillräckligt, menade många. Det räckte inte längre med en gemensam världsbild. Nu fanns möjligheten att genomföra djupgående förändringar, men vilken taktik skulle väljas och vika organisationsformer var mest ändamålsenliga? Hur var det med kvinnornas frigörelse, måste den vänta till efter revolutionen? Måste vi avstå en del av vår levnadsstandard för att hjälpa tredje världen?

På dessa frågor gavs många olika svar, ofta i kraftfull polemik. Radikaliseringen avstannade inte. Man kan tvärtom argumentera för att den spreds och fördjupades. Vad som pågick var framför allt en intensiv läroprocess. Och, som en följd av de erfarenheter och kunskaper man skaffat sig, skedde en ökande diversifiering och arbetsfördelning. De olika delrörelserna fick en tydligare identitet. De utarbetade mer specifika handlingsprogram för sina aktiviteter för att bättre kunna uppnå sina mål. Men även om den gemensamma världsbilden tenderade att bli

mer vag utspelade sig denna process fortfarande inom ramen för en bred social rörelse med otaliga influenser och kontaktytor.¹

Året 1970 är en tydlig gräns för denna nya fas. Det är i själva verket så att en rad företeelser som idag förknippas med 60-talet inträffade just 1970.

- Det gäller den viktigaste händelsen, gruvstrejken i Malmfälten, som ägde rum under årsskiftet 1969/70 och som ledde till den första stora vilda strejkvågen våren 1970. Arbetarklassen, radikalismens traditionella bärare, stiger plötsligt in på scenen.
- 1970 är också det år då Grupp 8 inledde sin utåtriktade verksamhet. Den nya kvinnorörelsen gör sin entré.
- Just 1970 uppstod de flesta leninistiska och maoistiska grupper, som ibland kommit att gå under samlingsnamnet bokstavsvänster: MLK, FK, kfml(r), RM och Bolsjevikgruppen (som året därpå slås samman till RMF).
- Sommaren 1970 hölls de två första Gärdesfesterna, Musiknätet i Vaxholm etablerades och Nationalteatern och Fria Proteatern bildades. 1971 startade Folket i Bild/Kulturfront. De alternativa musik- och kulturrörelserna slog igenom.
- 1970 startade de första Gröna vågen-kollektiven och året därpå ägde striden om almarna i Stockholm rum. Miljörörelsen hade fått nya symboler.

Samtidigt kan man se tecken som pekar mot att radikaliseringsvågen börjar mattas. SAF tog de första initiativen till en organiserad motkampanj och kritiken mot vänstervridningen i media växte. De borgerliga partiernas andel av väljarkåren ökade, även om det framför allt var centerpartiet, med sin utpräglade miljöprofil, som stod för framgångarna, och 1976 föll den socialdemokratiska regeringen för första gången sedan 1936. Under första hälften av 1970-talet drabbades ekonomin i flera omgångar av konjunkturedgångar, de största sedan 1930-talet, och arbetslösheten blev åter en central politisk fråga. Den nya generationen ungdomar formades, som sociologen Erling Bjurström påpekat, inte av 60-talets överflöd och befrielsekamp utan av ökad arbetslöshet, oljekris, företagsnedläggningar och tilltagande högervåg.²

Också internationellt komplicerades situationen under 1970-talet. Visst besegrades USA av FNL, och de övriga befrielseörelserna i Indokina 1975. I Portugal föll den fascistiska diktaturen i nejlikerevolutionen 1974, liksom Franco-Spanien några år senare. De sista kolonierna i Afrika vann sin självständighet. 1979 störtades shahen i Iran av ett folkligt uppror, och i Afghanistan kom samtidigt en vänstersinnad regim till makten.

Men en utveckling åt ett annat håll kunde också skönjas. En USA-stödd militärkupp i Chile 1973 störtade socialdemokraten Allendes vänsterregim och bekräftade att Latinamerika fortfarande var USA:s bakgård. En liknande utveckling i länder som Argentina, Bolivia och Uruguay tydde också på att gerillataktiken var en återvändsgränd. Utvecklingen i Indokina följdes av krig mellan Kina och Vietnam och Pol Pots skräckvälde i Kampuchea. Utvecklingen i Portugal gick inte i den revolutionära riktning som den radikala vänstern hoppats. I Iran blev folkets revolution snart mullornas och i Afghanistan innebar ryska trupper inte stöd åt utan dödsstöten för den progressiva utvecklingen. "Krig per ombud" i Afrikas horn antydde att det kalla kriget var på väg tillbaka.

Det är således i en betydligt mindre entydig omgivning som 60-talets rörelser går över i 70-talets.

¹ Jfr Eyerman och Jamison 1991 s. 67 f.

² Bjurström, Erling i Galtung 1984.

Vilda strejker

Hösten 1968 publicerade Sara Lidman *Gruva*. Boken var en serie redigerade intervjuer med gruvarbetare från Kiruna och Svappavaara, med bilder av fotografen Odd Uhrbom. Den var ett kraftigt angrepp på dålig arbetsmiljö, ackordshets och en hierarkisk arbetsorganisering i det statligt ägda företaget. Den låg på så sätt väl i linje med den diskussion om bättre arbetsmiljö som höll på att utvecklas inom fackföreningsrörelsen. Samtidigt kritiserades boken för att vara överdriven och partisk. I november 1969 gjorde t.ex. finansminister Sträng ett uppmärksammat utfall på Arosmässan i Västerås:

”Jag tvekar inte att säga att Sara Lidmans *Gruva* alls icke är representativ för förhållandena uppe i LKAB ... När jag säger ... att jag vet det, så är det därför att jag har haft möjlighet att personligen tala med folk, kommunalfolk och direktanställda, på de här platserna och de har varit ganska indignerade över den här presentationen av sin arbetsplats som här alldeles oförhappandes har ramlat över dem...”.³ En månad lamslogs Malmfälten av den stora gruvstrejken.

Fram till dagarna före Lucia 1969 kunde företrädare för de etablerade maktstrukturerna hävda att den pågående radikaliseringsen trots allt bara var ett ungdomsfenomen, understött av en grupp författare och andra intellektuella. Men när 5 000 gruvarbetare i Kiruna, Malmberget och Svappavaara gick ut i en 47 dagar lång strejk, som i sin tur utlöste en nationell strejkvåg som landet inte sett maken till sedan andra världskriget, gick en skakning genom såväl den socialdemokratiska regeringen som arbetsgivarföreningen.⁴ Den svenska arbetsmarknadsmodellen återhämtade sig aldrig.

Strejken började som en lönekonflikt vid en av de mindre gruvorna, men spred sig snart till hela Malmfälten. Kraven vidgades också kraftigt. I 18 punkter formulerades ett program som spände över ett brett spektrum, och som fokuserade på frågor som stått i centrum för de senaste årens fackliga och politiska uppmärksamhet. Flera av kraven var av ekonomisk art. Gruvarbetarna krävde kraftiga löneökningar, avskaffande av ackordslönen, samma ersättningsförmåner som tjänstemän, fria överdragskläder, ålderstillägg för alla över 50 år och sänkt pensionsålder till 60 år. Samtidigt rörde åtskilliga krav arbetsmiljön. Buller, silikon- alstrande stendamm och giftiga dieselgaser var väl kända problem som arbetarna hävdade inte hade åtgärdats. Skarp kritik riktades mot tidsstudiesystemet, som vid LKAB kallades UMS.⁵

Särskild uppmärksamhet väckte LKAB:s beslut att anlita en amerikansk företagskonsult. Denne hade lagt fram 31 teser för en effektivare företagsledning som användes i företagets chefsträning. Där hette det bland annat att ”En chef måste visa fullständig lojalitet mot överordnad”, ”En chef måste vara beredd att byta ståndpunkt för att stödja högre chef” och ”En chef skall utöva sitt ledarskap så att icke-chef endast behöver följa givna order”.⁶ Det är ingen överdrift att hävda att dessa teser befann sig på kollisionkurs med tidens dominerande antihierarkiska jämlikhetsdiskurs. Under strejken framkom också arbetarnas kritik mot det egna fackförbundets agerande. Strejken leddes av en direktvald strejkkommitté och strejkmöten med flera tusen deltagare hölls regelbundet.

Gruvstrejken blev en massmedial händelse av stora mått. Radio och TV direktsände från strejkmöten och demonstrationer. Gruvarbetarna hade av tradition ett rykte av radikalitet, och åtskilliga av arbetarna hade förmåga att uttrycka sig väl, ofta med drastiska formuleringar. Många journalister fanns på plats, och representanter från vänstergrupper, kulturarbetare och

³ Thunberg, Anders 1970, *Strejken [vid LKAB-gruvorna]: röster, dokument, synpunkter från en storkonflikt* s. 7.

⁴ Se vittnesseminarium om socialdemokratien och 1968, Södertörns högskola 1998, inlägg av Ingvar Carlsson.

⁵ Thunberg 1970 s. 173 ff.

⁶ *Pappren på bordet*, 1972 s. 22 f.

radikala forskare åkte också upp till Malmfälten. Sara Lidman inbjöds att tala vid ett strejkmöte och hon hälsades under stort jubel välkommen med orden att skillnaden mellan henne och Sträng var att han talade *till* arbetare, hon talade *med* dem. Lidman tog också initiativet till en strejkfond. Grundplåten kom dels från intäkterna av den nya pocketupplagan av *Gruva*, dels från honoraren från boken *Konsten att dressera människor*, skriven av en grupp forskare och läkare.⁷ Tydligare än så kan knappast strävan att bygga allianser mellan radikaliserade ungdomar och intellektuella och några av den svenska arbetarklassens kärntrupper illustreras.

Stödet för strejken var omfattande. Runt om i landet anordnade vänstergrupper och fackföreningar demonstrationer och möten och pengar samlades in till strejkkassan, sammanlagt sex miljoner kronor. På Moderna museet i Stockholm anordnades en stödgalä och filmare och teatergrupper åkte upp till Malmfälten för att tillsammans med de strejkande dokumentera strejken. 80 procent av befolkningen angav i en opinionsundersökning att de stödde de strejkandes krav, bara 13 procent tog avstånd från den vilda strejken.⁸ Mycket mer än en vanlig lönekamp kom gruvstrejken att symbolisera arbetarklassens krav på ett människovärdigt liv över huvud taget. Åtskilliga, men långt ifrån alla av gruvarbetarnas krav blev tillgodosedda.

Innan gruvstrejken var avslutad bröt en våg av vilda strejker ut runt om i landet, uppenbart inspirerade av gruvarbetarna.⁹ Inte minst den svenska verkstadsindustrins flaggskepp drabbades av omfattande arbetsnedläggelser: Volvo i Göteborg, Saab i Trollhättan, ASEA i Västerås, Electrolux och LM Ericsson. I stor utsträckning blev denna första våg framgångsrik för de strejkande, bl.a. fick åtskilliga Volvoarbetare rejäla löneyft som en direkt följd av en vild strejk i mitten av januari. Efter några veckor tvingades Arbetsgivarföreningen att utfärda direktiv med syfte att förhindra lokala arbetsgivare att höja lönerna vid vilda strejker.¹⁰

Denna strejkvåg blev i sin tur inledningen på ett trendbrott, där Sverige förlorade sin ställning i botten av den internationella strejkligan. Det betyder inte att alla strejker kom att bli lika framgångsrika som de som ägde rum våren 1970. En ny strejkvåg våren 1971 ledde i de allra flesta fall till nederlag. I mitten av 1970-talet inträffade en ny topp av uppmärksammade strejker. Den största och mest uppmärksammade var skogsarbetarnas, som i såväl längd som antal strejkande var större än gruvstrejken. Det centrala kravet var införande av månadslön, och strejken blev i huvudsak en framgång. 1974-1975 inträffade också en serie kvinno-strejker. 350 städerskor, framför allt i Borlänge och Malmfälten strejkade, liksom ett 40-tal sömmerskor i Gällivare. För de flesta städerskor blev strejken åtminstone delvis en framgång, men sammanlagt ett 30-tal kvinnor blev avskedade och inte återanställda.¹¹

Det var inte bara manliga och kvinnliga arbetare som använde sig av strejkvapnet. Vintern 1971 bröt en omfattande konflikt ut bland SACO-anslutna stats- och kommunalanställda. Till skillnad från de flesta strejker inom LO-området var denna strejk understödd av fackförbunden. Över 30 000 omfattades av stridsåtgärderna, i huvudsak lockouter. Staten varslade till och med 3 000 officerare. Detta varsel blev emellertid aldrig utlöst, i stället stiftade riksdagen en speciell tvångslag som avbröt konflikten.

Nästan alla övriga av 1970-talets strejker var, genom att de bröt mot kollektivavtalslagen, olagliga, och genomfördes utan aktivt stöd från fackföreningarna. Även i de fall där det lokala

⁷ Thunberg 1970 s. 280 ff.

⁸ Thunberg 1970 s. 265.

⁹ Det bör samtidigt noteras att gruvstrejken föregicks av en annan uppmärksam vild strejk, när över tusen hamnarbetare i Göteborg strejkade i november 1969 i protest mot att två arbetare suspenderades. Den strejken blev framgångsrik. Thörnqvist 1974.

¹⁰ Thunberg 1970 s. 122 f.

¹¹ Thörnqvist 1994, Järhult, Ragnar 1982, *Nu eller aldrig: en bok om "den nya strejkrörelsen"*.

facket egentligen stödde de strejkandes krav var det omöjligt för fackledningen att öppet solidarisera sig med strejken. Enligt rådande lagstiftning måste fackföreningen aktivt uppmana till återgång, annars riskerade facket betydande skadestånd. En följd av detta blev att det vid långvariga konflikter valdes strejkkommittéer, som antagligen bidrog till att radikalisera många strejker. Mot slutet av 1970-talet förekom några uppmärksammade exempel på försök att utveckla strejker och hot om företagsnedläggningar till ockupationer och initierande av alternativ produktion, t.ex. hos Algots- och Eisersömmerskor.¹²

Orsakerna till 1970-talets strejkvåg är omdiskuterad. Man kan notera att bakom flera av de mest uppmärksammade strejkerna stod arbetargrupper som av tradition utmärks av politisk radikalism: gruvarbetarna i Malmfälten, stuveriarbetare i Göteborg och Ådalen, Norrlands skogsarbetare. Det förekom också vissa försök att bilda nätverk mellan strejkledare från olika håll i landet. Ett sådant initiativ var Fria fackföreningsfolket som anordnade några nationella konferenser under 1970 och 1971 och också gav ut en tidning med samma namn.¹³ Överskottet av gruvarbetarnas strejkkassa användes under en tid för att stödja arbetare i vilda strejker.

De olika vänstergrupperna som frodades under det tidiga 1970-talet utpekades ofta som ansvariga för de vilda strejkerna. Dessa grupper gav de vilda strejkerna stor uppmärksamhet i sin propaganda, och deltog ofta i opinionsmöten och bössinsamlingar till stöd för dessa. Det hände också att medlemmar i kfml(r), SKP eller KAF förekom i ledningen för en eller annan strejk. Vid sådana tillfällen framhöll, av olika anledningar, såväl arbetsgivare och fackledning som partierna själva gärna detta. Samtidigt hörde detta till undantagen.¹⁴ Däremot fick strejkvågen betydande konsekvenser för vänstergruppernas verksamhet och inriktning. Den svenska arbetarklassen var uppenbarligen inte mutad, och radikaliserings traditionella bärare hade åter trätt in på scenen. Detta tycktes bekräfta den traditionella leninistiska uppfattningen om hur en revolution skulle gå till, och orienteringen mot arbetarklassen fick en allt mer framträdande roll i gruppernas teori och praktik. Under den första hälften av 1970-talet kom åtskilliga hundra maoister och trotskister att ”proletarisera sig” genom att söka sig ut till industrin.

Genom de marxistiska gruppernas starka ställning kom detta att få konsekvenser också för andra delar av den radikala rörelsen. ”Att förankra DFFG hos den arbetande befolkningen” blev en prioriterad uppgift för FNL-rörelsen och Grupp 8 ägnade också arbetarkvinnorna särskild uppmärksamhet.¹⁵

Historikern Christer Thörnqvist, som behandlat frågan om strejkvågens orsaker i Arbetarna lämnar fabriken pekar på att strejkvågen vid denna tid är ett internationellt fenomen, som i länder som Italien, Japan och Frankrike, åtminstone runt 1968, tog sig dramatiska uttryck.¹⁶ Thörnqvist för som främsta orsak fram den kraftiga konjunkturförändring som kännetecknar åren kring decennieskiftet och det tidiga 1970-talet. Han menar att de uteblivna förväntade löne- och standardökningarna snarare än tidens allmänna radikalisering var det som skapade den nya situationen. Han visar också att de allra flesta vilda strejker är kortvariga aktioner kring ekonomiska krav, i första hand avsedda att påverka pågående avtalsförhandlingar.¹⁷

Samtidigt är det uppenbart att de mest uppmärksammade strejkerna, alltifrån gruvstrejken till städerskestrejken, stod i nära symbios med den pågående radikaliserings. Människovärdiga

¹² Eva Schmitz, pågående forskning. Mats Friberg i Galtung 1984 s. 36 f.

¹³ Östberg 2000 s. 319 f.

¹⁴ Thörnqvist 1994 s. 104 f.

¹⁵ Salomon 1996 s. 189.

¹⁶ Thörnqvist 1994 s. 56.

¹⁷ Thörnqvist 1994 s. 294

arbetsvillkor, en dräglig arbetsmiljö och protester mot kvinnors underordnade ställning var krav som väl lät sig inpassas i tidens allmänna stämningar, och säkert delvis vuxit fram ur dessa. Strejkvågen bekräftade och fördjupade vänstervinden. Inte minst kom den att få avgörande betydelse för socialdemokratins fortsatta radikaliserings.

Gröna vågen och alternativa kulturer

I tidigare kapitel har beskrivits hur miljöfrågan i vid mening växte fram som en viktig samhällsfråga och politiserades under 1960-talet: Miljögifter, arbetsmiljö, urbaniseringens konsekvenser från glesbygdsproblematik till bostadsbrist och trafikproblem diskuterades livligt. Debatten, som fick internationellt bränsle av Rachel Carsons *Tyst vår* drevs inledningsvis i stor utsträckning av traditionella organisationer som Svenska Naturskyddsföreningen, som ökade sitt medlemsantal från 5 000 till 50 000 mellan 1955 och 1970,¹⁸ och av enskilda debattörer som Hans Palmstierna och ekonomen Georg Borgström. Den går också att knyta till en längre tradition av kritik mot människans ingrepp i naturens kretslopp där Elin Wägners *Väckarklocka* (1941) och Harry Martinsons *Aniara* (1956) är centrala verk.¹⁹

Omkring 1970 gick miljödebatten in i en ny fas. Det uppstod en ny självständig miljörelse med flera olika uttrycksformer, de flesta direkt inspirerade av 60-talsradikaliserings.

Vintern 1969 bildades Alternativ stad i Stockholm, tillsammans med Miljögruppen i Göteborg de viktigaste och mest långlivade av stadsmiljö- och byalagsrörelsens många uttryck.²⁰ Kärnan kom från de många aktionsgrupper som bildades vid denna tid. En grupp var också unga arkitektstuderande. Verksamheten var stor utsträckning inriktad på att, i cityregleringens och massrivningarnas kölvatten, försöka hindra genomförandet av ytterligare rivningar och att försöka begränsa bilismens utbredning.

Den stora symbolfrågan för denna gren av miljörelsen var almstriden i Kungsträdgården 1971. Efter flera års protester var motståndet mot ytterligare ingrepp i Stockholms centrala stadsmiljö kraftigt uppdämt. När stadens ledning trots den kraftiga opinionen beslöt att fälla en dunge almar vid Kungsträdgården brast fördämningarna. Genom telefonkedjor organiserade av Alternativ stad mobiliserades mitt i natten bortåt 1 000 personer med kort varsel. De lyckades, trots kraftiga poliskedjor, ta sig in på det avspärrade området. Många klättrade upp i träden, och arbetet fick avbrytas, för gott kom det snart att visa sig. De följande dagarna bröt en för Stockholm ovanlig folkfest ut kring de räddade almarna. Tusentals personer samlades för att fira segern, och damer och herrar från Östermalm kunde ses tacka långhåriga miljöaktivister för att de så resolut, och inte helt utan våld, angripit polisavspärningarna för att försvara träden. Miljörelsen spelade en viktig roll för att öka kontaktytorna mellan generationer och klasser.

Almstriden hade en annan sida också. Den ställde den parlamentariska demokratin mot opinionen på gatan. Ovedersägligt hade beslutet att fälla almarna fattats i demokratisk ordning och av en politisk majoritet. Lika ovedersägligt stoppades fällningarna av en utomparlamentarisk majoritet. Den kom på så sätt att sätta fokus på frågan om demokratins former, och särskilt den representativa demokratins problem.

Miljöinriktade aktionsgrupper var ingalunda bara ett storstadsfenomen. Janerik Gidlund har undersökt den våg av lokala aktionsgrupper som bildades i Sverige under 1960- och 1970-talen, och som han kopplar till den radikala tidsandan. Protester mot Vindelälvens reglering och andra kraftverksutbyggnader eller försök att stoppa besprutningståg längs järnvägarna

¹⁸ Jamison 1990 s. 22.

¹⁹ Jamison, 1990 s. 18 f.

²⁰ Alternativ stads och den tidiga stadsmiljörelsens utveckling finns skildrad i Ulf Stahres avhandling *Den alternativa staden* 1999. Uppgifterna om dessa rörelser och almstriden är i huvudsak hämtade från denna bok.

hörde till några av de mer uppmärksammade aktionerna. 1976 fanns enligt Gidlund 800-900 sådana grupper runt om i landet, och uppskattningsvis 2/3 av dem hade miljöfrågan i vid mening på sitt program. Syftet för så gott som samtliga dessa grupper var att genom blandad parlamentarisk och utomparlamentarisk opinionsbildning påverka politiska, i regel kommunala, beslut.²¹

Flera av miljörörelsens äldre organisationer vitaliserades under 1970-talet, och flera nya startades. Fältbiologerna, Svenska Naturskyddsföreningens ungdomsverksamhet, blev en ledande och kraftigt radikaliserad kraft. Under några år i början av 1970-talet spelade MIGRI, Miljövårdsgruppernas riksförbund, en samlande roll under ledning av den uppmärksammade miljödebattören Björn Gillberg. 1975 bildades Miljöförbundet, som delvis tog över den samordnande funktionen.²²

Den viktigaste och bredaste miljörörelsen under det sena 1970-talet var Folkkampanjen mot kärnkraft. Kärnkraften var en av 1970-talets centrala inrikespolitiska frågor och kampen mot kärnkraften innebar under några år en nytändning för 60-talsaktivismen. Stora demonstrationer, framför allt de i Barsebäck, opinionsmöten, studiecirkel och namninsamlingar kunde åter samla stora massor, och denna gång över ett betydligt bredare politiskt spektrum, eftersom ett borgerligt parti, centerpartiet, var aktivt i motståndet. Det bör noteras att själva Folkkampanjen inför kärnkraftsomröstningen fick en annan organisation än den vanliga aktiviststyrda, då två etablerade politiska partier, centerpartiet och vpk, i strid med vad som dittills varit vanligt, tillförsäkrades ett avgörande inflytande över ledningen. Trots att kärnkraftsmotståndarna i linje 3 lyckades samla 38,6 procent av rösterna i folkomröstningen 1980 betraktades utgången allmänt som ett bakslag eftersom linje 2 fick något fler röster.²³ Den ledde också till en viss demoralisering av miljörörelsen.

Antikärnkraftsrörelsen kan ses som ett intressant exempel på hur 1960- och 70-talsradikaliseringen kunde påverkas av en traditionellt stark partistruktur. Förutom centerns och vpk:s förmåga att integrera betydande delar av kärnkraftsmotståndet bildades flera lokala miljöpartier och 1980 också ett nationellt. Den starka statliga aktiviteten på miljöområdet, med utredningar och statligt styrda forskningsprojekt gjorde att ett betydande antal av miljörörelsens aktivister, till skillnad från andra delar av 60-talsradikaliseringen, kom att knytas till ledande uppdrag inom politik och miljöbyråkrati.²⁴

Till en av miljörörelsens mer uppmärksammade inslag hör Gröna vågen. Denna kan i vid mening ses som ett uttryck för en rörelse som söker hitta inspiration till alternativa livsformer i kulturer utvecklade på landsbygden, vanligtvis i äldre tid. Företeelsen kan på sätt och vis ses som inslag av en kritik mot det moderna projektets avigsidor eller till och med som ett uttryck för en antimodernistisk strömning. Det är möjligt att hitta spår av detta på många håll: uppsvinget för folkmusiken inom musikrörelsen och massinvasionerna till spelmansstämmorna under 1970-talet eller det ökade intresset för kvinnokultur inom kvinnorörelsen.²⁵ Intresset för alternativodlad mat ökade och hälsokostbranschen fyrdubblades mellan 1972 och 1976.²⁶ Centerpartiets starka frammarsch mellan 1968 och 1976 måste också ses i detta ljus.

²¹ Gidlund, Janerik 1978, *Aktionsgrupper och lokala partier: temporära politiska organisationer i Sverige 1965-1975* s. 66, 94.

²² Larsson, Peter, Miljörörelsen, i Galtung 1984 s. 256 f.

²³ Larsson 1984 s. 259 ff.

²⁴ Lennart Daléus, som sedan blev centerledare var med att grunda Jordens vänner 1972. Per Gahrton, Agneta Dreber och Miljöförbundets ordförande Peter Larsson är andra exempel. Se Jamison, A. 1990, *The making of the new environmental consciousness* s. 48 ff.

²⁵ Ulla Wikander, "Kvinnokultur, skillnader och sociobiologi" i Florin, Christina (red.) 1999, *Kvinnor mot kvinnor*.

²⁶ Jonsson, Britta 1983, *Alternativa livsformer i sjuttioalets Sverige*.

I mer snäv mening står den Gröna vågen för den utflyttning från städerna till landsbygden som ägde rum under 1970-talet, och där syftet var att upprätta kollektiv med mer eller mindre framträdande inslag av jordbruk och boskapsskötsel. Kollektiven var i regel inriktade på alternativa, miljövänliga driftsformer, och återupptog ibland äldre bruksmetoder. Någon massrörelse var detta aldrig fråga om. Sociologen Britta Jonsson, som har undersökt fenomenet i avhandlingen *Alternativa livsformer i 70-talets Sverige*, uppskattar att det fanns ett drygt 50-tal under andra hälften av 1970-talet. De som fanns väckte ofta stor uppmärksamhet, inte sällan skepsis hos den lokala befolkningen.²⁷

Medlemmarna i dessa kollektiv hade skiftande utbildning och klasstillhörighet. Vad som förenade dem var ett djupt engagemang i samhällsfrågor, framför allt när det gällde miljö- och framtidsfrågor. De uppfattade sig själva som en del av en alternativrörelse. Jonsson har funnit tre gemensamma värderingar hos de ekologiskt inriktade kollektiven: medlemmarna vill kunna ta ekologiska hänsyn i konsumtion och produktion och därmed ta ansvar för den framtida utvecklingen; de har en strävan att bygga upp en varaktig social gemenskap baserad på samarbete och alternativa samlevnadsformer och slutligen vill de kunna överblicka och ta ansvar för de egna livsbetingelserna.²⁸

På så sätt är dessa kollektiv inte bara ett uttryck för ett ökat miljömedvetande. De är också sprungna ur 1960-talets allmänna reaktion på konsumtionssamhällets avarter och den ojämlika fördelningen av jordens resurser. De avspeglar därmed en mer allmän strävan att skapa nya mänskliga relationer. I den internationella forskningen används uttrycket *Counter Culture*, och i t.ex. USA tog sig detta många och omfattande uttryck alltifrån alternativa jordbruk till stora hippiekollektiv. Hippiekulturen i denna form var ett betydligt mindre vanligt fenomen i Sverige, även om det visst fanns sådana miljöer även här.²⁹

Ett betydligt mindre spektakulärt men antagligen mer vanligt uttryck för Gröna vågen var de, ofta unga familjer, som valde att flytta ut från storstäderna till mindre orter och där försörja sig med mer ordinära anställningar.³⁰ Kollektivt boende var annars betydligt mer utbrett i städerna än på landsbygden. Ibland var dessa tätortskollektiv baserade på en klart uttalad ideologisk uppfattning om kollektiva och alternativa samlevnadsformer,³¹ ofta var det mer praktiska eller personliga motiv som låg bakom det gemensamma boendet. Inte minst var det vanligt att aktivister i samma politiska riktning eller solidaritetsgrupp delade hus eller stor lägenhet.³²

I slutet av 1970-talet blev alternativrörelsen ett samlande uttryck för ett antal näraliggande tendenser i tiden; kollektivrörelse, miljörörelse, fredsrörelse och delar av kvinnorrörelsen. Också lokala aktionsgrupper inriktade på att stimulera verksamheter i nedläggningshotade orter, ibland kopplade till alternativ produktion, kunde räknas in i detta begrepp.³³ I början av 1980-talet anordnades till och med en särskild Alternativkampanj som med en utställning turnerade i landet för att visa möjligheterna till en alternativ utveckling utan miljöförstöring, kärnkraft och utslagning.³⁴

Ett annat 1970-talsfenomen, som också kan finna sina rötter i 1960-talets strävan efter personlig frigörelse, och möjligtvis också en reaktion mot de samtida kollektivistiska

²⁷ En elak skildring av ett sådant kollektiv finns i Kerstins Ekmans roman *Händelser vid vatten* 1993.

²⁸ Jonsson 1983 s. 149.

²⁹ Jamison 1990 s. 26.

³⁰ Friberg Mats, i Galtung 1984 8.33 f.

³¹ Se Hammarberg-Åkesson, Jarl, 1972, *Mina kvinnor, min storfamilj* eller filmen *Tillsammans* som delvis bygger på denna bok.

³² Gromark, S., "Boendegemenskap som drivkraft" i Galtung 1984 s. 170.

³³ Lindfors, Hans, "Regionala rörelser och lokal mobilisering" i Galtung 1984 s. 242 f.

³⁴ Larsson, Peter i Galtung 1984 s. 262.

uttrycken, är 1970-talets nyandliga strömningar. Parallellt med intresset för hälsokost ökade intresset för alternativa medicinska och terapeutiska behandlingar kraftigt med nya och nygamla former som akupunktur, zonterapi och healing, primalterapi, rebirthing och gestaltterapi.³⁵

Britta Jonsson ger exempel på ett 25-tal nyandliga grupper som var verksamma i slutet av 1970-talet, från Ananda Marga, Bahái, Yoga Light Center och Glädjens och solens samfund till Hare Krishna-rörelsen, TM och scientologikyrkan. Gemensamt för de nyandliga grupperna var att de alla var anslutna till internationella samfund, grundade kring en gemensam mästare eller lärare.

Den centrala drivkraften var att uppnå inre personlighetsutveckling. Medlemmarna var däremot i regel inte särskilt politiskt intresserade eller aktiva.³⁶ Många av dessa grupper upprättade också egna boendekollektiv.

Proggen

Som en del av alternativrörelsen räknar man ofta den strömning som idag går under beteckningen Proggen.³⁷ Dess genomslag blev kraftigt och omedelbart.

Vid Grammisgalan 1971 var tre band nominerade till kategorin bästa populärgrupp: NJA-gruppen, Contact och Fläsket brinner. Alla tre var djupt förknippade med 1970-talets alternativa musikämbel och utgivna på proggbolag som MNW och Silence. Året därpå fick Sånger om kvinnor en grammi och Philemon Arthur and the Dung blev årets debutanter. Strax därefter lades Grammisutdelningen ner. Om detta berodde på att den kommersiella grammofonindustrin inte ville sponsra ett jippo som de alternativa grupperna riskerade att sopa hem, eller på de demonstrationer som musikämbelsen arrangerade utanför galan – samtidigt som deras artister fanns inne i strålkastarljuset och hämtade sina priser – kan alltid diskuteras.³⁸

1970-talets musikämbel eller Proggen, som den väl för det mesta kallas idag, kan beskrivas som rörelse i flera av de bemärkelser vi använder termen i denna bok. Det var en mångfasetterad kulturell strömning som omfattade allt ifrån Elda med höns till Röda stjärnans blåsorkester och den var nära kopplad till 1960- och 70-talens ungdomsradikalisering. I betydande utsträckning var den politiserad. Kvinnorörelsen, de vilda strejkerna, den antiimperialistiska kampen, miljörelsen och Gröna vågen avspeglas i texterna, och musikgrupperna fanns med i rörelserna eller som artister på deras möten och demonstrationer. Den reflekterar också tidens gränsöverskridande estetiska uttryck: rock samsas eller åtminstone samexisterar med visa och ett ökande inflytande från folkmusik. Professionalism blandas med amatörism.

Gärdesfesterna, som från 1970 hölls varje sommar i Stockholm var en generalmönstring av alla dessa tendenser. Redan på den allra första fanns trubadurer som Roland von Malmberg och Bernt Staf, folkmusikgrupper som Skäggmanslaget eller Diddlers, rock-, pop-, och avantgardeband som Träd, gräs och stenar, Arbete och fritid, Gudibrallan och Gunder Hägg. Samtidigt kan man i programbladet för festen läsa: "Hela tiden är det almusik, ta med instrument eller ta med material du kan göra instrument av, tomma konservburkar, pinnar, ståltråd och alla möjliga saker."³⁹ Kopplingar till teater är ofta påtagliga. Fria Proteatern

³⁵ Jonsson 1983.

³⁶ Jonsson 1993 s. 149.

³⁷ Håkan Lahger har i sin bok *Proggen*, 1999 givit en initierad skildring av musikämbelsens utveckling. Denna framställning bygger väsentligen på Lahgers bok.

³⁸ Lahger 1999 s. 95, 118.

³⁹ Lahger 1999 s. 86.

uppstod ur ett samarbete mellan 60-talspopgruppen Mascots och radikala Dramatens skådespelare. Ledande grupper från Göteborg och Malmö, som Nationalteatern, Oktober, Nynningen och flera andra var utpräglade musikteatergrupper.

Men musikärorelsen var också organisation. Redan i början av 1970-talet fanns två fristående produktionsbolag, Musikäret i Vaxholm och Silence, som i Gröna vågens spår flyttade till Värmland. Snart uppstod samarbetande eller konkurrerande bolag på andra håll i landet: Nacksving i Göteborg, Almathea i Malmö, Manifest i Luleå. Runt om i landet bildades Musikforum som en samlingspunkt för den lokala musikärorelsen och en plattform för den nationella rörelsens idéer och grupper och i Musikens makt fick rörelsen en egen tidning.

Spänningarna inom musikärorelsen blev av naturliga skäl betydande. Rörelsens två främsta flaggskepp Hoola Bandoola och Gunder Hägg/Blå tåget samsades inom samma produktionsbolag, men hade betydande meningsmotsättningar om kvalitet, professionalism och grad av politiskt budskap. Grupper knutna till de bägge maoistiska partierna kfml och kfml(r) hade skarpa inbördes åsiktsskillnader och befann sig samtidigt var och en på sitt håll i stark polemik med de delar av musikärorelsen som var influerade av hippies och drogromantik. En del av musikärorelsen blev också en viktig del i Gröna vågens utbredning. Håkan Lahger har lyft fram Träd, Gräs och Stenar ”som inte bara var en orkester utan som startade en kursgård för biodynamisk odling i norra Värmland och öppnade en vegetarisk restaurang i Stockholm”.⁴⁰

Samtidigt är det ingen överdrift att hävda att proggen var ett av de viktigaste uttrycken för 1970-talets radikaliserings. Framför allt lyckades den sprida radikaliserings budskap till fler, främst yngre, människor än någon annan del av den tidens rörelser, och Hoola Bandoolas ”Vem kan man lita på” eller Blå tågets ”Staten och kapitalet” tillhör de delar av arvet från 1968 som än idag är mest levande. Och större var inte motsättningarna än att ett antal av musikärorelsens främsta grupper kunde ena sig kring det gigantiska Tältprojektet som sommaren 1977 turnerade landet runt.⁴¹

Kvinnokamp

Den nya kvinnorörelsen hör till 70-talet. I juni 1970 spred en grupp kvinnor i Stockholm ett flygblad utanför några typiska kvinnoarbetsplatser som Marabou och vissa varuhus. Där kunde man under devisen ”Gör motstånd – Gråt inte! Var glad – Gå till angrepp!” bl.a. läsa: ”Vill du arbeta för flera daghem, bättre villkor på arbetsplatsen, fri abort? Vill du vara med i kampen för ett socialistiskt samhälle? Kom till Grupp 8:s informationsmöte ...”⁴²

Gruppen hade då redan verkat i några år, men mer som en intern studiegrupp. De ursprungliga medlemmarna hade alla varit en del av 60-talsradikaliseringen, några av dem hade även relationer till äldre kvinnorörelser.⁴³

Men Grupp 8 hade också uppkommit i kritik av två olika 60-talsfenomen. Dels var de missnöjda med hur 1960-talets könsrollsdebatt utvecklats och med den existerande kvinnorörelsens traditionella former att arbeta. Här var man influerad av 60-talsradikaliseringens nya organisationsformer och betydligt radikalare sätt att formulera den politiska dagordningen. Det var inte liberala utan socialistiska kvinnor som nu var drivande. Dels var kvinnorna också

⁴⁰ Lahger 1999 s. 78.

⁴¹ Fornäs, Johan 1985, *Tältprojektet: musikteater som manifestation*.

⁴² Nedanstående avsnitt bygger i stor utsträckning på den inledning Eva Schmitz skrivit till det vittnesseminarium med några av 1970-talets kvinnoaktivister som hölls på Södertörns högskola 8 mars 1999, uppgifter från vittnesseminariet, Elgan 2001 samt Schmitz och Elgans pågående forskningsarbete ”Att ge sig själv makt”.

⁴³ Wiorek, Lena 1996, *Från kamratskap till systerskap: om kvinnoorganisationen Grupp 8:s utveckling 1968-1979* s.13 ff.

missnöjda med hur kvinnofrågan uppmärksammats inom den vänster de flesta av dem tillhörde. Med utomordentlig tydlighet framgår jämställdhetsfrågans styvmoderliga behandling inom 60-talsvänstern redan i En ny vänster 1966. Där förklarar männen bakom boken att man inte behandlat ”könsrollsfrågorna” därför att så många redan gjort det, och på ett så radikalt sätt. ”Där är alltså en stor del av det socialistiska arbetet redan gjort.”⁴⁴

De kvinnor som tog initiativet till Grupp 8 hade alltså själva i regel deltagit i 60-talsradikaliseringens olika uttryck, och många hade också kopplingar till olika politiska vänstergrupper. Grupperna hade i allmänhet ett uttalat socialistiskt perspektiv, och delade ofta en traditionell marxistisk syn på klassamhällets och könsförtryckets uppkomst och orsaker.

Grupp 8 och den kvinnorörelse som växte i nära samarbete med gruppen fick ett snabbt genombrott såväl i den allmänna opinionen som medlemsmässigt. Tillströmningen blev snart större än vad organisationen kunde ta emot. Hösten 1972 fanns 43 lokalgrupper bara i Stockholm, och hundratals stod i kö för att gå igenom den introduktionscirkel som var ett villkor för medlemskap. Runt om i landet växte ett omfattande nätverk av kvinnogrupper fram, med eller utan Grupp 8:s namn. En första nationell kvinnokonferens i Stockholm hösten 1972 samlade 400 kvinnor från 26 orter. Också medialt väckte ”åttornas” aktiviteter stor uppmärksamhet.⁴⁵

Grupp 8:s handlingsprogram inriktades inledningsvis på konkreta krav kopplade till arbete, studier, barn och sexualitet. I centrum stod frågan om *kvinnors situation på arbetsmarknaden*. Rätten till arbete var det fundament som skulle ge kvinnor ekonomisk självständighet och därmed möjlighet till politisk och social jämlikhet.⁴⁶ Grupp 8:orna lade, liksom stora delar av vänstern i övrigt, stor vikt vid att nå ut med sitt budskap till arbetsplatserna, och några av dem tog jobb på typiska kvinnliga industriarbetsplatser. En nära relaterad fråga var kravet på bra och gratis daghem till alla barn. Fri abort var en annan viktig fråga, abortutredningen hade ännu inte lett fram till några politiska beslut.⁴⁷

Liksom för andra samtida rörelser spelade studierna en central roll för att skapa en gemensam grund för den nya kvinnorörelsen. I Stockholm skulle alla nya kontakter först gå igenom en studiecirkel innan de kunde slussas över till en lokalgrupp. Redan efter ett år fanns ett helt batteri med studiecirkelar. Förutom grundcirkeln fanns fyra allmänna cirkelar, där Marx, Engels, Lenin och Kollontaj blandades med Betty Friedan och Simone de Beauvoir. Dessutom fanns en grundcirkel i marxism på tio avsnitt. Varje större aktion eller kampanj skulle helst också förberedas med specialstudier.⁴⁸

Grupp 8 förde under hela 70-talet omfattande diskussioner om hur man bäst skulle organisera sin verksamhet, och allt viktigare blev diskussionen om hur man skulle undvika att reproducera hierarkiska patriarkala strukturer.

Detta var en viktig orsak till att avvisa propåer om att bilda en enhetlig nationell organisation. Lokalgrupperna var självständiga och bestämde själva över sin verksamhet och inriktning. Varje grupp uppmanades att själv ta ställning till om den ville ansluta sig till Grupp 8:s nätverk eller framträda som en självständig lokal kvinnogrupp.

⁴⁴ Therborn 1966 s. 7.

⁴⁵ Hedén, Anne 2001, *Den nya kvinnorörelsen på teve*, Södertörns högskola.

⁴⁶ Elgan, pågående arbete.

⁴⁷ Övriga krav som Grupp 8 hade på sitt ursprungliga program var förbättrat stöd till vuxenstuderande, rätt till smärtfri förlossning, kostnadsfri tillgång till preventivmedel och att 25 procent av nybyggnationen byggs som kollektivhus.

⁴⁸ Furustig, Katrin 2002, *Kollektiv identitet i Grupp 8 i Stockholm 1968-1973*, opub., Historiska institutionen, Stockholms universitet.

Det är inte nödvändigt att du går med i Grupp 8, du kan starta egna grupper, som håller kontakt med oss och har visst samarbete. På det sättet kan vi bli en kvinnorörelse ... Det är nödvändigt att själv få göra gruppen till vad den ska bli, i alla tider har vi fått ställa upp på redan utstakade program, anamma färdiga idéer, överta gamla värderingar osv. Ett led i det kvinnliga förtrycket är att vi fostras till att inte tänka, inte handla och inte ta ansvar. Alltså måste vi lära oss det. På vårt eget sätt. På våra villkor.

Det experimenterades flitigt, och växlades mellan stormöten och mer formella representant-skap som bas för gemensamt beslutsfattande. Basen i verksamheten var lokalgrupperna, som medvetet gjordes små, med åtta–tio deltagare som riktmärke. Den långtgående decentraliseringen ledde självfallet till stora skillnader mellan gruppernas inriktning, men också i deras förmåga att bedriva arbetet. Ovanan och den lösliga strukturen var en orsak till att omsättningen av grupper och medlemmar var betydande. Det hindrar inte att Grupp 8, och de andra former som 1970-talets kvinnoorganisering tog sig, utvecklade en imponerande aktivitet. Utåt var det genom sina uppmärksammade aktioner Grupp 8 gjorde sig kända, respekterade eller fruktade. Aktionsformerna var många, varierade, ofta välorganiserade, ibland spektakulära. Flygbladsutdelningar, affischer, opinionsmöten och teach ins kombinerades med demonstrationer vid fullmäktigemöten och aktioner mot porrklubbar och kvinnoförnedrande reklam. 1971 återupptogs på Grupp 8:s initiativ firandet av 8 mars som den internationella kvinnodagen. Tidningen Kvinnobulletinen hade som mest en upplaga på 10 000 exemplar. En vandringsutställning målad på 30 meter spännpapp turnerade runt om i landet, en annan visades på Moderna museets filial 1972.

Musik och teater blev viktiga kampmedel. Suzanne Osten och Margareta Garpe mobiliserade sina medsystrar att komma ut och prata med tjejerna när deras pjäs *Tjejsnack* spelades på Stockholms ungdomsgårdar. Det kom också en serie LP-skivor. Några av de första, *Sånger om kvinnor* och *Tjejclown*, tillkom på direkt initiativ av Grupp 8:or. Skivorna innehöll sånger om dubbelarbete, låg lön, ackordshets, daghemsbrist och kvinnoförnedrande reklam. Enskilda åttor skrev böcker som fick stor spridning: *Frihet, jämlikhet och systerskap* och *Nio kvinnor nio liv*, för att nämna några.

Den nya kvinnorörelsen växte fram i nära samklang med den internationella utvecklingen. Sommaren 1971 anordnade Grupp 8 en internationell konferens med ett 80-tal kvinnor från åtta länder. Från den amerikanska kvinnorörelsen kom influenser till att mer än tidigare fokusera på det ideologiska förtrycket och att komplettera det politiskt inriktade arbetet med arbete i medvetandehöjande grupper. Samma influenser kom samtidigt till en annan viktig kvinnoorganisation, Kvinnoligan i Lund.

Detta fick konsekvenser på flera områden. De ideologiska aspekterna uppmärksammades mer, framför allt i studierna, där många önskade större utrymme för de medvetandehöjande inslagen. Detta skapade en viss spänning mellan kvinnor som i första hand ville fördjupa sig i kvinnofrågan i ett brett perspektiv, de som framför allt ville diskutera det sexuella förtrycket och ytterligare andra som i första hand ville koncentrera sig på konkreta aktioner kring politiska krav. ”Det personliga är politiskt” blev den paroll i vilken kvinnorörelsen försökte hitta kopplingen mellan privata erfarenheter, medvetandehöjning och politiska aktioner.

Det var inte alltid lätt att förena dessa olika inriktningar. Efter några år skedde också en del splittringar. Bl.a. bildades Arbetets kvinnor av en grupp som tyckte att Grupp 8 blivit för inskränkt feministiskt. Dessa kvinnor ville prioritera uppbygget av en proletär kvinno-rörelse.⁴⁹ I mitten och slutet av 1970-talet utbröt också en serie uppmärksammade strejker bland sömmerskor och städerskor, kring vilka det utvecklades ett omfattande solidaritets-arbete. För andra blev från mitten av 1970-talet kvinnokultur ett viktigt ledord. Bland annat

⁴⁹ Isaksson, Emma 1998, *Arbetets kvinnor och Grupp 8: en studie i socialistisk feminism*.

som ett led i försöken att öka kvinnors självkänsla och uppvärdera kvinnors insatser lyfte man fram betydelsen av kvinnligt skapande.⁵⁰ Mot slutet av 1970-talet blev frågan om kvinnovåld en annan central uppgift för kvinnorörelsen, uttryckt i arbetet med kvinnohus och kvinnojourer.⁵¹

Här spelade lesbiska organisationer en viktig roll. Uppkomsten av den lesbiska rörelsen är dels kopplad till den homosexuella befrielsekampen, som i sin tur är en del av 60- och 70-talens sociala rörelser och kamp mot moraliskt och socialt förtryck. De homosexuella befrielseveckorna är en produkt av det sena 1970-talet.⁵² Dels var organisationer som Lesbisk front en integrerad del av 1970-talets kvinnorörelse.⁵³

Mångfalden avspeglar ett centralt drag i den nya kvinnorörelsen: dess icke-hierarkiska uppbyggnad avspeglad i avsaknaden av en central, styrande ledning.

Inflytandet från den nya kvinnorörelsen blev betydande långt utanför dess egna led. 1970-talet är antagligen det viktigaste årtiondet någonsin när det gäller kvinnopolitiska och jämställdhetsreformer.⁵⁴ Dessa måste ses i perspektivet av den breda samhällsradikaliseringen, och kvinnokraven artikulerades på många nivåer. Men det är otvetydigt så att intrycken från den nya kvinnorörelsen var betydande och hotet från ”nyfeministerna” användes som argument långt in i de politiska maktkorridorerna. ”Att dra undan golvet för Grupp 8” var ett argument för att driva på socialdemokratins jämställdhetsarbete.⁵⁵ Abortfrågans förnyade aktualitet kan i betydande utsträckning tillskrivas den nya kvinnorörelsens aktiviteter.

När det gäller daghemsutbyggnaden hade den aktualiserats av det ökade behovet av kvinnlig arbetskraft under 1960-talet. Den ekonomiska nedgången under 1970-talet gjorde att behovet inte alltid upplevdes som lika självklart. Med ett starkt inslag av kvinnor från den nya kvinno- rörelsen bildades en rad aktionsgrupper för en kraftig utbyggnad av barnomsorgen runt om i landet. ”Ropen skalla – daghem åt alla” blev ett av tidens mest kända slagord. Daghemsrörelsen är ett av de tydligaste exemplen på de rörelser som, för att tala med sociologen Gunnar Olofsson, verkade för förändrade former inom reproduktionssfären.⁵⁶ Initiativtagare var aktivister från de nya sociala rörelserna, framför allt kvinnorörelsen. En annan viktig del av rörelsen kom från fackligt aktiva barnskötare, förskollärare och fritidspedagoger och från lärarhögskolorna. De olika vänstergrupperna var livligt indragna i arbetet, och genom framför allt vpk fanns kanaler in i de parlamentariska församlingarna.⁵⁷

Men samtidigt skedde alltså en radikalisering av kvinno- och jämställdhetskampen på många håll. De politiska kvinnoförbunden radikaliserades betydligt. Socialdemokratin genomförde en rad reformer, där kvinnoförbundet spelade en viktig roll som påtryckare.⁵⁸ När den borgerliga regeringen kom till makten 1976 fortsatte jämställdhetsarbetet, bl.a. genom en

⁵⁰ Wikander 1999.

⁵¹ Eduards Maud 2002, *Förbjuden handling. Om kvinnors organisering och feministisk teori*, kap. 5

⁵² Andreasson, M. 2000, *Homo i folkhemmet: homo- och bisexuella i Sverige 1950-2000* s. 77.

⁵³ Se Ahlberg Eva, ”Homo-Sverige utanför RFSL” i Andreasson, M. 2000.

⁵⁴ Alltifrån sambeskattnings avskaffande och daghemsutbyggnaden till fri abort och jämställdhetslagar, se Florin och Nilsson 2000 s. 74 f.

⁵⁵ Se Karlsson 1996 s.155, för LO Waldemarson, Ylva 2000, *Kvinnor och klass – en paradoxal skapelseberättelse: LO:s kvinnoråd och makten att benämna 1898-1967* s.115 f.

⁵⁶ Olofsson 1995.

⁵⁷ För en initierad insidesskildring, se Aktionsgruppen för dag- och fritidshem 1976, *Ropen skalla*.

⁵⁸ Karlsson 1996, se också nedan.

jämställdhetslag och inrättandet av Jämo.⁵⁹ Under 1970-talet fördubblades också kvinno-representationen i riksdagen, från 14 till 28 procent.⁶⁰

Kvinnoradikaliseringens djup och omfattning visas inte minst av de samarbetsinitiativ som togs mellan ny och gammal kvinnorörelse. Redan i början av 1970-talet hade Grupp 8 och Fredrika Bremer-Förbundet samlats till gemensamma debattkvällar för att diskutera ”gräns-överskridande systerskap”. När sexualbrottsutredningen 1976 lade fram ett förslag som ville införa en ”öppen och naturlig syn på sexuallivet”, bland annat genom att mildra straffskalorna för våldtäktsbrott, väckte detta inte oväntat en kraftfull vrede inom hela kvinnorörelsen. På Grupp 8:s initiativ, och i deras lokaler, hölls ett samordningsmöte som samlade representanter från Lesbisk front och Grupp 8 till Husmodersförbundet och moderaternas kvinnoförbund. Samarbetet resulterade bl.a. i en gemensam regeringsuppvaktning. Förslaget kunde också stoppas och en ny utredning tillsattes.⁶¹ Även kring daghemsfrågan skedde liknande breda manifestationer.

Av alla de områden som 60-talsradikaliseringen påverkade var troligtvis jämställdhetsfrågan den som fick bredast och mest långvarigt genomslag. Uppkomsten av en kvinnorörelse som var på samma gång välorganiserad, antihierarkisk och med en förmåga att såväl artikulera en kollektiv identitet som att bygga breda allianser var en viktig orsak till att detta var möjligt. Nätverksstrukturen, som också gav möjligheter till en diversifierad verksamhet, är en av de erövringar som visat sig mest utvecklingsbara. Precis som alla andra erfarenheter vanns dessa i såväl nära samarbete som hård polemik.

Yttersta vänstern

Omkring 1970 sker en kraftig tillväxt av de maoistiska, leninistiska och trotskistiska vänstergrupper som tillsammans ibland kommit att kallas bokstavsvänstern.

- *kfml* (kommunistiska förbundet marxist-leninisterna, från 1973 SKF’, Sveriges kommunistiska parti) bildat redan 1967.
- *kfml(r)* (kommunistiska förbundet marxist-leninisterna (revolutionärerna), från 1977 *kpml(r)*, där p:et står för partiet).
- *MLK* (Marxist-leninistiska kampförbundet).
- *FK* (Förbundet Kommunist).
- *RMF* (Revolutionära marxisters förbund bildat 1971 genom en sammanslagning av *RM* (Revolutionära marxister) och *BG* (bolsjevikgruppen), medan en minoritet bildade *KAG* (Kommunistiska arbetsgrupper). *RMF* bytte 1977 namn till *KAF*, Kommunistiska arbetarförbundet och 1982 återigen till Socialistiska partiet.

Så det fanns en del bokstäver att hålla reda på.⁶²

Bakom dessa förkortningar ryms grupper med en fastare struktur och klarare ideologisk plattform än vad som kännetecknat det sena 1960-talets politiska vänster. Vi har pekat på flera faktorer som påskyndat denna utveckling. Studentrörelsens lösa organisationsstrukturer och ofta spontanistiska arbetssätt var väl avpassade till uppsvingets mångfasetterade och oförutsägbara former. Samtidigt försvårade dessa arbetsformer ett mer effektivt och långsiktigt

⁵⁹ Florin och Nilsson 2000 s. 75 f.

⁶⁰ Wängnerud, Lena 2001, ”Kvinnors röst. En kamp mellan partier”, i Jönsson, Christer 2001, *Rösträtten 80 år* s. 142.

⁶¹ Thomsson, Ulrika 2000, ”Rätten till våra kroppar”: kvinnorörelsen och våldtäktsdebatten, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 4/2000.

⁶² Se Engberg 1978 för en bra översikt av de politiska vänstergrupperna.

politiskt arbete. Speciellt i en situation när vänstern verkligen var på väg att vinna samhällsinflytande ökade kraven på organiseringar som effektivare kunde ingripa i denna process. Den diversifiering av radikaliseringen vi talat om ovan, med uppkomsten av separata miljörelser och kvinnörelser, uttrycker samma sak.

Genom att återvända till Vänsterns Ungdomsförbund, VUF, ges tillfälle till en intressant inblick i de mekanismer som formerade denna del av vänstern. Under loppet av ett knappt år, från sommaren 1969 till våren 1970, kom VUF att genomgå en dramatisk omvänd metamorfos från ungdomsradikaliseringens och nyvänsterns främsta organisatoriska uttryck till en liten men väldisciplinerad marxist-leninistisk kampgrupp, stilenligt döpt till Marxist-leninistiska kampförbundet, MLK. På vägen splittrades organisationen och förlorade merparten av sina medlemmar.

De lösa strukturerna skapade alltså ofta kaotiska inre förhållanden. Det är inte underligt att vänstern i detta läge vände blicken bakåt i historien för att se hur socialistiska rörelser tidigare hade handskats med dessa frågor.

Det fanns en politisk organisation som i flera år gjort detta, kfml, som medvetet, och i öppen polemik med nyvänsterns politik och arbetsformer knutit an till den kommunistiska traditionen i marxist-leninistisk tappning. Det är måhända inte att förvåna att kfml:s klara och lättidentifierade politiska grundval för många VUF:are innebar en möjlighet till en viss stabilitet i en kaotisk värld. "Bekämpa spontanismen" blev från sommaren 1969 en överordnad VUF-paroll.⁶³ Verksamheten måste konsolideras.

Med Lenins *Vad bör göras?* som hjälpmedel formulerades steg för steg förbundets närmaste uppgifter. Ideologiskt var det en påtagligt lättbegriplig syn på kommunisternas uppgifter som presenterades. Arbetarklassen kan själv bara utveckla ett begränsat politiskt medvetande, den revolutionära teorin måste tillföras utifrån, genom det kommunistiska partiet. Problemet i Sverige i slutet av 1960-talet var att det inte fanns något sådant parti, och att dessutom den politiska medvetenheten i allmänhet var låg, heter det. Förbundets övergripande uppgifter var nu två, och de måste utföras i tur och ordning. Först måste VUF tillägna sig grunderna i den vetenskapliga socialismen. När man lyckats med denna uppgift väntade nästa: "att knyta fast kontakt med den svenska arbetarklassen". Då blev det aktuellt att bilda det nya marxist-leninistiska partiet.⁶⁴

Lika klar som den övergripande strategin var, lika entydigt såg man på vilka grunder det var man måste tillägna sig: "Historien visar oss att den enda riktiga grunden är marxismen-leninismen. Mao Tse-tungtänkandet är marxismen-leninismen idag."⁶⁵ För att detta skulle vara möjligt krävdes en intensifierad studieverksamhet.

VUF:s etappteori på vägen till partibildning har klara överensstämmelser med den syn som samtidigt utvecklades inom kfml. Vi börjar våra studier med bokstudier, med marxismens ABC, skriver förbundet i sin grundkurs. Innan vi ger oss ut i terrängen måste vi skaffa oss karta och kompass. Dessa redskap finner man i Mao Tse-tungs tänkande, "vår tids marxism". Anledningen till detta är att "endast Mao Tse-tung har sett de stora uppgifter som folken i hela världen står inför", och genom sin koppling till dialektiken är tänkandet dessutom "själv-

⁶³ Denna genomgång bygger på VUF:s medlems- och internbulletiner, förbundsstyrelseprotokoll och kongressprotokoll i organisationens arkiv i Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

⁶⁴ Internbulletin 1/70.

⁶⁵ Förbundskallelse 2/70.

korrigeringar”. Sedan gäller det att ”börja omsätta /denna grundval/ i en riktig linje och en riktig politik” och fullborda bygget av det kommunistiska partiet.⁶⁶

Inledningsvis följde studierna i VUF medvetet en traditionell studiecirkelmodell, men snart uppstod oro för att studier i denna form inte tillräckligt effektivt skapade den eftersträlvade enhetliga grunden. ”Tanken på självinstruerade studier var felaktig”, hette det i en utvärdering efter några månader. Det var nödvändigt att först utbilda studieledare ”som står på en enhetligt politisk grundval”.⁶⁷

Från nyåret 1970 förändrades också formerna för den interna debatten. Internbulletinen ”måste vara ett medel att bidra till att skapa en *enhetlig* ideologisk grundval inom förbundet, så att förbundet står sammansvetsat i den fortsatta kampen. ... Viljan till enhet har sin direkta motsats i ultra-demokratismen”, vars ursprung ligger i ”småbourgeoisens ovilja mot disciplin”.

Men det var inte bara tänkandet som behövde bringas i ordning. Även organisationen måste ges en annan form. ”En revolutionär organisation måste kunna mobiliseras till enig och stark politisk aktion. När ett beslut har fattats måste det genomföras, och alla måste ta ansvar för att förverkliga det.” Medlemskriterierna preciserades. Arbetsplikt genomfördes. ”Den tidigare politiken i förbundet, spontanismen, liberalismen angående t.ex. medlemskriterier, heterogeniteten har gjort det möjligt för olika politiska uppfattningar (även småborgerliga och icke-marxistiska) ... att fritt sprida ut sig inom förbundet och man har kunnat föra vilken som helst politik utåt ... Man kan ha olika politiska uppfattningar, men så länge minoriteten underordnar sig majoriteten kan motsättningarna lösas enligt principen enighet-kritik-självkritik.”⁶⁸

Som man möjligtvis kan ana av den utomordentliga vikt som lades vid att nå enhet mötte försöken att genomföra den nya politiska linjen motstånd. Dels skedde ett ganska stort avtapp av medlemmar som inte orkade med den hårda arbetsstilen, dels var det många som drog sig ur av politiska skäl – eller blev uteslagna. Många medlemmar hade kvar sina sympatier med det tidigare moderpartiet vpk. Andra tyckte att om man skulle bli maoist kunde det vara lika bra att ansluta sig till kfml på en gång.

På VUF:s sista kongress i juni 1970 fullbordades förbundets omvandling. Kongressens beslut var inte enhälliga, utan trots alla enhetssträvanden bildade en betydande minoritet Förbundet Kommunist.

Men majoriteten blev Marxist-leninistiska kampförbundet, MLK. Namnbytet sågs som en bekräftelse på att man lyckats ”befria sig från de element som genom att driva borgerliga ideologier – i revisionistisk, trotskistisk, nyvänster eller i annan form av aktionsspontanism och ultrademokrati ... försökt förhindra eller fördröja förbundets utveckling mot marxismen-leninismen i dess nuvarande form: Mao Tse-tungtänkandet.” Metamorfosen bekräftades när förbundet i en självkritisk resolution tog avstånd från nyvänsterns främste ikon: ”På grund av vårt allmänna utvecklade ideologiska medvetande kom vi spontant att hylla Che Guevara.”⁶⁹

Den ryska vänstern

En nödvändig aspekt för att förstå 1970-talets vänster är dess förhållande till det ryska exemplet.⁷⁰ Trots att den nya vänstern hade fötts ur en kritik av sovjetkommunismens

⁶⁶ *Studera, praktisera socialism. Marxist-leninistisk grundkurs* 1972. Se också *Bolsjevnik* 1/1970 för en intressant kritik av denna inriktning.

⁶⁷ Internbulletin 12.12. 1969.

⁶⁸ Informationsbulletin 1/70.

⁶⁹ Kongressresolution från MLK:s grundningskongress.

⁷⁰ Detta avsnitt bygger på min artikel ”Inte som i Ryssland”, som kommer att publiceras under 2002.

förstelning sökte sig samtliga grupper tillbaka till källan, den ryska revolutionen och leninismen.

Till en del kan alltså detta förklaras med vänsterns ökade samhällsinflytande. I praktiskt politiskt arbete gav Lenin mer konkret vägledning än Lukács och Marcuse. I sista hand är emellertid uppkomsten av en rad mindre kommunistiska organisationer en bekräftelse på det starka inflytande den ryska revolutionen och dess utveckling fortfarande utövade på den radikala rörelsen. Historien var verkligen levande för dessa grupper.

Det leninistiska partiet blev för samtliga grupper den självklara organisationsmodell som eftersträvades. Lenins *Vad bör göras?* var, åtminstone i utdrag, en obligatorisk läsning i de flesta grundkurser. Också benämningarna imiterades. 1960- och 70-talets vänsterorganisationer kunde ledas av centralkommittéer och politbyråer. På lokal nivå fanns i regel lokalavdelningar, men det dagliga, ingripande arbetet skedde ofta genom celler. Dessa var knutna till de miljöer mot vilket arbetet bedrevs: universitet, bostäder och andra sociala miljöer. Viktigast var arbetsplatscellerna som organiserade medlemmar på respektive arbetsplats.

Organisationsstrukturen var sluten. Alla medlemmar valdes in, och först krävdes att medlemmen hade gått igenom en introduktionscirkel. Det förekom i regel två nivåer av medlemskap där nyinvalda först befann sig på en särskild kandidatnivå. Arbetsplikten togs på allvar och var inskriven i stadgarna. Medlemsavgiften bestod av en obligatorisk månadsavgift och en frivillig del, som ofta var betydande. Tio procent av inkomsten kunde vara riktlinjen.

Ett annat gemensamt arv från den leninistiska organisationsmodellen var en framträdande ouvrièrism, eller arbetarromantik. Arbetarklassen var revolutionens självklara bärare. Samtliga organisationer hade sitt ursprung i ungdoms- och studentradikaliseringen, vilket gjorde att andelen arbetare var låg. Det var också en medveten politik att försöka ”proletarisera” sina medlemmar genom att förmå dem att ta anställningar, i första hand på noggrant utvalda industrier som ansågs ha strategisk betydelse i partibygget.

Den demokratiska centralismens idé var allmänt accepterad. Den centralistiska aspekten byggde på resonemanget att en liten organisation med ett revolutionärt program måste uppträda enat och disciplinerat, och att därför medlemmarna utåt lojalt måste följa fattade beslut och försvara organisationens program och politik. I vissa organisationer låg uppenbarligen tyngdpunkten såväl programmatiskt som praktiskt på den centralistiska sidan, som vi sett av VUF/MLK. Man får emellertid inte undervärdera det demokratiska inslaget. Vid få tillfällen torde medlemmars aktiva deltagande i t.ex. kongressdebatter ha varit större än under denna tid; det ger de voluminösa internbulletiner som alla organisationer producerade värtaligt besked om.

Trotskisterna, märkta av erfarenheterna från Stalins byråkratiska centralism, inte bara tillät uppkomsten av interna tendenser och fraktioner, utan lät till och med oppositionella grupper resa omkring på organisationens bekostnad för att på så sätt se till att alla medlemmar fick tillfälle att lyssna på minoritetens åsikter.

En viktig fråga var i vilken utsträckning verksamheten skulle vara öppen. Det var framför allt en säkerhetsfråga. Man var, inte utan grund, övertygad om att verksamheten noggrant följdes av SÄPO, och antog att det skulle bli svårare för partimedlemmarna att få anställningar inom industrin om deras namn blev kända. Inom flera organisationer användes också ett system med pseudonymer. Men skillnaderna kunde vara betydande. Kfml/SKP, som antagligen drev

denna säkerhetspolitik längst, använde sig ibland till och med av systemet att kalla till möten via samtal mellan telefonautomater.⁷¹

Men om de olika vänstergrupperna kunde ena sig om betydelsen av ryska revolutionen, och i stora stycken försökte organisera sig enligt samma leninistiska principer var åsiktsskillnaden desto större om vad som hänt i Sovjet – och Kina – efter 1917. Och detta fick konsekvenser för den dagliga politiken.

För trotskisterna i RMF var Kominterns fyra första kongresser, som hölls mellan 1919 och 1924, den kommunistiska rörelsens programmatiska guldålder.⁷² Men samtidigt var trotskisterna en av de rörelser som hade lättast att knyta an till den nya vänstern och 60-talets nya kampformer. Studentkamp, självorganisering, fabriksockupationer, strejkkommittéer, stormöten var fenomen som väl lät sig infogas i trotskisternas politiska världsbild, och kopplades ofta till traditionen av sovjeter, arbetarråd och proletär demokrati.⁷³

Förbundet Kommunist var varma anhängare av bolsjevikpartiet under Lenin. Det var i än högre grad anhängare av 1960-talets och 1970-talets nya kampformer, och antagligen den organisation som var mest påverkad av europeiska nya vänsterns fackliga kamp, t.ex. i Italien. Där propagerade man för självständiga arbetarkommittéer, i första hand sammansatta av ett arbetaravantgarde, för att utveckla den fackliga kampen utöver de rena ekonomiska frågorna.

1970 splittrades kfml. En betydande minoritet bildade kfml(r). De bägge marxist-leninistiska organisationerna knöt på ett nästan övertydligt sätt an till de två stundtals konträra linjer Komintern företrädde i slutet av 1920-talet och under 1930-talet.

1928 slog den kommunistiska internationalen in på vad som kommit att kallas Tredje periodens politik. Internationalen förutsåg allvarliga ekonomiska kriser som skulle leda till omfattande arbetarradikalisering.⁷⁴ Kfml(r) inspirerades djupt av denna inriktning. Parollen ”Klass mot klass” blev en av kfml(r)s viktigaste. Djupet i den ekonomiska krisen underströks. Teorierna om socialfascismen dammdes av: ”Socialdemokratins två grenar, den politiska (SAP) och den fackliga (LO) har i det korporativa klassarbetet utvecklats till socialfascistiska organisationer.”⁷⁵ Fackföreningarna skulle ”ställas åt sidan”. I stället var det med parollen ”Leve de vilda strejkerna” som kfml(r) främst profilerade sig.

I mitten av 1930-talet svängde Kominterns politik än en gång, nu kraftigt till höger. Den nya folkfrontspolitiken proklamerades. Huvuduppgiften blev nu att bygga breda fronter, inte bara med socialdemokrater utan också med progressiva borgerliga grupperingar. Detta tilltalade i ökande utsträckning kfml. En mycket stor del av organisationens arbete bedrevs i sådana fronter. Den viktigaste, de förenade FNL-grupperna, DFFG, dominerades från början till slut av kfml. I fronter som man själv kontrollerade vaktade man noga över att andra grupper inte fick för stort inflytande. För att få maximal utdelning krävdes också en intensiv partiorganisering av det ingripande arbetet i form av mer eller mindre hemliga partifraktioner. Att vara som fisken i vattnet och att tjäna folket var två Mao-citat som ofta kom till användning. ”Tala vänligt. Var hövliga och hjälpsamma” var råd som utdelades för att vinna framgång i arbetet.⁷⁶

⁷¹ Augustsson, Lars-Åke och Hansén, Stig 1997, *Maoisterna. En historia berättad av några som var med* s. 133 ff.

⁷² Se Röda häften 3/4 och 6/7 (1970), Partisan, Mölndal, inklusive förorden.

⁷³ Östberg 2000, s. 310 ff.

⁷⁴ Kennerström, Bernt 1976, ”Sprängningen av Sveriges kommunistiska parti 1929”, i Olsson, red. 1976, *Från SKP till VPK*, s. 82 f.

⁷⁵ Resolution om den fackliga kampen, s.122.

⁷⁶ Augustsson och Hansén 1997 s. 43.

Kfml/SKP, kfml(r) och MLK kallade sig själva marxist-leninister, av andra inom vänstern fick de ibland heta maoister. Vad som doldes bakom dessa beteckningar var en medveten anknytning från partiernas sida till de kinesiska kommunisternas världsbild. Det innebar ett kraftfullt stöd åt Maos politiska linje och det kinesiska exemplet. Men det innebar också att man, i likhet med Mao, tog avstånd från den aktuella utvecklingen i Sovjetunionen och ”de röda tsarerna i Kreml” och i stället, liksom Mao, anknöt till den stalinistiska epoken. ”Efter Lenins död 1924 försvarades marxismen-leninismen av Stalin mot olika avvikelser i arbetarklassens och folkens revolutionära kamp under imperialismens allmänna kris ... Efter Stalin har marxismen-leninismen återigen tagit ett stort språng framåt. Mao Tse-tung har utvecklat den till ett nytt och högre stadium: Mao Tse-tungs tänkande”, stod det till exempel i kfml:s grundsatser. ”Vid Stalins död stod socialismens krafter starkare än någonsin tidigare mot kapitalismens”, hette det hos kfml(r).

Att trotskisterna var häftiga antistalinister låg liksom i definitionen och de var också en av de få politiska organisationer på vänsterkanten som förhöll sig kritiska till Kina och kulturrevolutionen. Att 1969 i vänsterdemonstrationer sälja en tidning där det hävdades att ”Det auktoritära sätt på vilket ‘kulturrevolutionen’ lanserades, styrdes, leddes och avslutades, elimineringen av oliktankande ... den upprörande Maokulten, frånvaron av val och byråkratiska institutioner, kontrollerande av arbetare och bönder, den ökade auktoriteten för armén under Lin Piao – allt detta vittnar om den byråkratiska karaktären och orienteringen hos den maoistiska fraktionen”;⁷⁷ var faktiskt förknippat med också fysiska hot från andra delar av vänstern. Slaget om hur historien skulle tolkas fördes med stort allvar.⁷⁸

Striderna mellan – och ibland inom – dessa grupper var således betydande, och kännetecknades ofta av en hög grad av sektarism. Ett talande uttryck för detta var den policy för försäljning av böcker på Oktoberbokhandlarna som kfml:s ledning fastställde 1970.

Litteraturen delades in i fem kategorier:

1. Klassikerna. När det gällde Marx, Engels, Lenin, Stalin och Mao såldes allt.
2. Faktaböcker. ”Vi avgör från fall till fall.”
3. Debattböcker t.ex. av Göran Palm. ”Vi får bedöma från fall till fall vilka böcker vi har nytta av att sälja.”
4. Böcker som ”framför en ‘socialistisk’ teori utifrån socialdemokratiska eller revisionistiska synpunkter: Hit hör Gramsci, Gorz, Althusser, Hermansson, Therborn. Linjen här bör vara restriktiv. Våra medlemmar och sympatisörer bör dock ha tillgång till dessa böcker, om de idéer de framför sprides och vi måste bekämpa dem. I så fall ligger de på mycket undanskymd plats.”
5. En kategori för sig utgjorde trotskistisk litteratur. ”Vi var eniga om att det är nödvändigt att i bokhandlarna vara mycket restriktiva med Trotskijlitteraturen och i dagens läge inte sälja den.”⁷⁹

De flesta grupper var inte särskilt stora. Som mest kunde de största räkna in några tusen medlemmar och lika många organiserade sympatisörer. Kfml fick 21 000 röster i valet 1970, ett resultat som ingen grupp senare överträffade.⁸⁰

I förhållande till övriga grupper var deras storlek emellertid betydande och under större delen av 1970-talet var de en central del av vänsteruppsvinget. Medlemmarna var välskolade, såväl

⁷⁷ Resolution om kulturrevolutionen, *Fjärde internationalen* 2/1969 s. 44.

⁷⁸ Östberg 2000.

⁷⁹ Kfmls arbetsutskott 8.11 1970.

⁸⁰ Augustsson och Hansén 1997 s. 59 ff.

teoretiskt som i praktiskt organisationsarbete, och de utgjorde rent faktiskt en central del av många vänstergruppers ledande kader. Många av 1960-talets ledande aktivister återfanns under 70-talet i dessa grupper, från Anders Carlberg till Sköld Peter Matthis, från gamla SSU:are till provies.

Grupperna utvecklade en imponerande infrastruktur. De höll sig alla med egna tidningar, i regel veckotidningar: Gnistan (kfml/ SKP), Proletären (kfml(r), Mullvaden/Internationalen (RMF/ KAF), Stormklockan (MLK), Arbetarkamp (FK); teoretiska tidskrifter: Marxistiskt forum, Klasskampen, Fjärde internationalen, Kommunistisk tidskrift, Kommunist; bokhandelskedjor: Oktober, Röda stjärnan, Röda Rummet, Set Persson, Barrikaden och förlag, i regel med egna tryckerier, som för det mesta hette likadant som boklådorna. Tidningsredaktionerna utvecklade en betydande professionalism och hade goda möjligheter att rekrytera från de radikala journalistutbildningarna. Upplagan för Gnistan och Proletären var som mest ca 10 000 exemplar i veckan.⁸¹

Till den övriga vänstern förmedlade den politiska yttersta vänstern, förutom sin politiska professionalism, två efterfrågade bidrag. Dels det marxistiska arvet, i olika tolkningar och utföranden. Även om socialismen inte längre var lika självklar för alla radikaliserings uttryck var erfarenheterna från den socialistiska traditionen fortfarande viktiga. Dels kontakterna med arbetarklassen. Visst var yttersta vänsterns proletära inplantering begränsad, men den var inte negligerbar. Dessutom var dess inriktning, både teoretiskt och praktiskt, att fördjupa och lyfta fram de erfarenheter de hade. Och detta gav prestige.

Det är därför inte förvånande att dessa gruppers inflytande i andra rörelser, och över radikaliseringsprocessen i sin helhet, var betydande. De politiska gruppernas kamp om inflytande i andra rörelser kunde ställa till stora besvär inom dessa organisationer, vilket aktivister i såväl Grupp 8 som musikrörelsen vittnat om.⁸² Samtidigt intog den yttersta vänstern en självklar och ofta ledande roll i den ständigt pågående diskussionen om de sociala rörelsernas taktik och strategi.

⁸¹ Jonsson, Sverker 2002, *Bland gnetar och rädhättor* s.158 f.

⁸² Lahger 1999, Elgan, pågående arbete.

Avslutning

Svara du med röda stjärnan på din vårkavaj
Alla tåg som går till lyckans land på första maj
Svara på en fråga från en vän som tappat tron
När är de framme vid sin slutstation?

Var blev ni av, ljuva drömmar om en rimligare jord
Ett nytt sätt att leva, var det bara tomma ord?
Var är de nu, de som påstod att de hade alla svar
och svek alla oss och valde makten, de är kvar

Tage Danielsson, *Var blev ni av*

Radikaliseringens djup

Många av de nya värderingar och synsätt som kännetecknar det sena 1960-talet och tidiga 1970-talet kan betecknas som hegemoniska. Inte i den meningen att samtiden blev revolutionärt socialistisk, så som en del av vänsterrörelsens aktivister, men på så sätt att stödet för till exempel ökad jämlikhet i Sverige och internationellt, kraven på en ökad välfärd och förstärkt offentlig sektor eller stödet för Vietnam i kriget mot USA dominerade såväl hos dem som förde det offentliga samtalet som i befolkningen i allmänhet.¹

Socialdemokratins 70-tal

En kraftig radikalisering inom såväl LO som socialdemokratin är tydligt avläsbar under 1970-talets första hälft. Särskilt efter gruvstrejken 1970 är en skärpning av de politiska kraven märkbar. Ökad styrning av näringslivet, socialiseringar, företagsdemokrati och kollektiv kapitalbildning diskuteras intensivt.² I en jämförelse mellan LO-kongresserna 1966 och 1971 skriver statsvetaren Erik Åsard ”att man stundom frågar sig om det är samma organisation som kongressar”.³ Ett ökande antal motioner kräver socialiseringar, bl.a. genom ett ”arbetarrörelsens socialiseringsprogram”. Arbetarnas makt över sina arbetsförhållanden ska öka. Arbetsgivarnas rätt att avskeda arbetare måste kraftigt inskränkas. Dessutom tillsätts en branschfundsutredning under ledning av Rudolf Meidner.⁴ Löntagarfonderna är på gång. En arbetsmiljöutredning tillsattes redan 1970.

Förvånansvärt många av de krav som fördes fram inom LO genomfördes: Lagen om anställningsskydd, studieledighetslagen, arbetsmiljölagen och medbestämmandelagen. Med LO:s och SAP:s förslag till löntagarfonder var syftet att också ta sig an den ekonomiska demokratin.⁵ Med viss rätt kan det hävdas att det var LO och socialdemokratin som genom den omfattande arbetsrättslagstiftningen under 70-talets första hälft först sade upp den svenska modellen.

Den första hälften av 1970-talet är antagligen den mest omfattande period av samhällsreformer som Sverige genomgått. Omfattningen kan bäst mätas i det förhållande att statsbudgetens andel av BNP under 1970-talet ökade från 26 till 38 procent.⁶

¹ Medan t.ex. bara en liten majoritet hade pläderat för att ”utjämningen av inkomster bör drivas längre” 1955, ansåg enligt Gallup en klar majoritet detta 1970. Gidlund 1978.

² Johansson, A.L. och Magnusson, L. 1998, *LO andra halvseket: fackföreningsrörelsen och samhället* s. 132.

³ Åsard, Erik 1978, *LO och löntagarfondsfrågan: en studie i facklig politik och strategi* s. 74.

⁴ Aa.

⁵ aa kap. 5.

⁶ Hadenius, Stig 1996, *Svensk politik under 1900-talet: konflikt och samförstånd* s. 288.

Betydande sociala reformer genomfördes på kort tid: sjukförsäkringsreform, enhetstaxa vid läkarbesök, reformerad arbetsskadeförsäkring, bostadsbidragsreform, 40 timmars arbetsvecka, sänkt pensionsålder var för knutna att nämna till några av de större. Påfallande många var knutna till familjepolitiken: föräldraförsäkring, bostadsbidrag, daghemsutbyggnad, och de hade ofta en tydlig jämställdhetsprägel. Fri abort infördes 1975. Andelen kvinnor som förvärvsarbetade ökade kraftigt. Kvinnans ställning stärktes också genom en påtagligt ökad kvinnorepresentation i beslutande politiska organ, där socialdemokratin ofta var föregångare. Miljonprogrammet genomfördes i huvudsak under denna period. Samtidigt som dessa reformer innebar en kraftig tillväxt av välfärdsstaten byggde de på en djupt förankrad tro på den starka staten och dess möjligheter. Den planmässiga hushållningen och en aktiv statlig näringspolitik sågs som ett nödvändigt komplement och korrektiv till de fria marknadskrafterna.

Utrikespolitiken blev mer aktiv, u-hjälpen närmade sig en-procentmålet och utrikespolitikens inriktning kom att i stigande grad uppmärksamma utvecklingen i tredje världen.

I stor utsträckning kan dessa reformer ses som ett svar på de frågor som 60-talsradikaliseringen utvecklades kring, även om socialdemokratin naturligtvis från vänster anklagades för att inte gå tillräckligt långt. Men på ett område misslyckades socialdemokratin att svara mot en av radikaliseringsens huvudfrågor: kritiken mot det centraliserade, auktoritära samhället. Det var framför allt inom miljörörelsen som de anticentralistiska och antibyråkratiska strömningarna hade sitt starka fäste. Det måste ses som en ödets ironi att en viktig orsak till att socialdemokratin 1976 efter 42 år tvingades bort från regeringsmakten var att en betydande del av dem som radikaliserats av 60-talets vänstervåg valde att rösta på centerpartiet, ett borgerligt parti som lyckats integrera centrala delar av rörelsens decentralistiska miljösyn, framför allt när det gäller kärnkraftsfrågan.

Borgerligheten och välfärdsstatens primat

De försök att formera ett kulturkonserverativt alternativ till vänstervågen som ändå gjordes, av t.ex. de 140 läkarna eller hovmedicus Biörck, blev alltså kraftigt angripna och föga framgångsrika.⁷ På sikt mer betydelsefull var grundandet av Kristen demokratisk samling, kds 1964. Även här angavs tidens avkristning och moraliska lössläpphet som motiv till att ett kristet parti behövdes. Särskilt nämndes regeringens beslut att tillåta visningen av en klippt version av Vilgot Sjömans film *491* som något som definitivt banade vägen för det nya partiet.⁸

Annars är det påtagligt hur djupt även de borgerliga partierna påverkades av tidsandan. Vi har noterat de liberala studenternas utveckling. 1967 utkom Daniel Tarschys och Carl Thams *Den ny-gamla vänstern*. Det är ett seriöst försök till kritik av några av nyvänsterns centrala teman: alienationen, utsugningen, den borgerliga hegemonin, klasskampens aktualitet. Vad som annars slår en nutida läsare är den nästan kamratliga tonen. I inledningen understryker författarna att eftersom boken i sig är kritisk är det lätt att få uppfattningen att de skulle ställa sig totalt avvisande till alla vänstersocialistiska idéer. Så var naturligtvis inte fallet, försäkrade de. Och de bad också om ursäkt för att granskningen var ofullständig, vilket till en del sägs bero på att författarna inte hade andra åsikter än den socialistiska nyvänstern. Ett par år in på 1970-talet angrep Carl Tham socialdemokratin från vänster för att man inte med tillräcklig kraft genomfört upprustningen av välfärdssektorn.⁹

⁷ Se avsnittet om de intellektuella ovan.

⁸ Bedömningen Lewi Pethrus. Se Johansson, G.V. 1985, *Kristen demokrati på svenska* kap. 4, och s. 95.

⁹ Tham, Carl 1973, *Jämlikheten som försvann: socialdemokratin efter Erlander: en debattskrift*

När några unga högermän, bland dem Anders Björck 1969 gav ut debattboken *Moderat samhällssyn* noterar författarna den likhet som förelåg mellan unga höger- och vänsteranhängare. Det är ”frapperande hur många gemensamma drag som återfinns i den ung-konservativa respektive socialistiska kritiken av det moderna produktionssamhället. I botten ligger uppenbarligen en socialt humanistisk värdering som är gemensam för de båda riktningarna.”¹⁰

1969 antog högern ett nytt handlingsprogram, som enligt Stigbjörn Ljunggren främst utmärks av ”dess näst intill reservationslösa uppslutning kring välfärdssystemet såsom det utformades i slutet av 1960-talet”.¹¹ Ledande högerföreträdare underströk att synen på staten var densamma för alla partier, det var medlen man stred om. Och högern deltog friskt i kraven på en utbyggnad av den offentliga sektorn: fler daghem, föräldraförsäkring, en allmän arbetslöshetsförsäkring och tandvårdsförsäkring, upprättandet av kommunala kulturcentra och ökade bidrag till bildningsverksamhet och folkhögskolor sattes på programmet.¹² Betecknande nog bytte också partiet 1969 namn till Moderata samlingspartiet. ”Högern” var för misskrediterat.

När socialdemokratin under första hälften av 1970-talet genomförde den kraftigaste upp-rustning av den offentliga sektorn någonsin i Sverige, fattades de allra flesta riksdagsbeslut under politisk enighet.¹³ Än mer slående är måhända att det borgerliga regeringsskiftet 1976 inte heller innebar något systemskifte. Den offentliga sektorns tillväxt var obruten, mellan 1975 till 1982, då socialdemokraterna åter kom till makten, steg den offentliga sektorns andel av BNP med mer än 30 procent.¹⁴ Den borgerliga regeringen förde i stort sett samma keynesianska politik som sina företrädare och under sin mandatperiod förstärkte den borgerliga trepartikoalitionen betydande delar av svensk varvs- och stålindustri.¹⁵ Först omkring 1980 – efter Thatchers och Reagans maktillträde, storkonflikten mellan LO och SAF och vänsterns nederlag i kärnkraftsomröstningen, är det möjligt att se tendenser till en väsentligt annorlunda politik. Men då var den ideologiska marken för ett systemskifte till stora delar bruten.

Vänstervågen utmanas

Att vänstern i bred mening hade problemformuleringsprivilegiet, för att låna ett uttryck som introducerats av Lars Gustafsson,¹⁶ och att även mycket radikala åsikter under en period kunde få stort utrymme i samhällsdebatten, innebar naturligtvis inte att den mer radikala vänstern fick härja oemotsagd. Invektiv som huliganer och träskmänniskor fanns att läsa på borgerliga tidningars ledarsidor.

Socialdemokratin lade ner stora ansträngningar på att kartlägga och kritisera de politiska vänstergrupperna, dels i böcker, broschyrer och tidningsartiklar,¹⁷ dels genom mer intern övervakning.¹⁸ Även den statliga övervakningen av radikala grupper torde ha varit betydande, genom SÄPO och genom den hemliga Informationsbyrån. Tidningen FiB/Kulturfronts avslöjande av IB-affären 1973 var för övrigt en av 1970-talets stora politiska skandaler, och torde ha varit den enskilda händelse som skadat socialdemokratins ställning bland de intellektuella allvarligast.¹⁹ IB-affären visade förekomsten av en hemlig militär underrättelsetjänst

¹⁰ Arfwedson, A. m.fl. 1969, *Moderat samhällssyn: analys och perspektiv* s.130.

¹¹ Ljunggren, S.-B. 1992, *Folkhemskapitalismen: högerens programutveckling under efterkrigstiden* s. 276.

¹² Ljunggren 1992 s. 274 f.

¹³ Uddhammar 1993, *Partierna och den stora staten*.

¹⁴ Schön 2000 s. 492.

¹⁵ Schön 2000 s. 486 ff.

¹⁶ Gustafsson, Lars 1989, *Problemformuleringsprivilegiet: samhällsfilosofiska studier*.

¹⁷ Kokk, Enn 2001, *Vitbok: militärens hemliga nätverk i arbetarrörelsen*.

¹⁸ Kokk 2001.

¹⁹ Se Fredriksson 1978.

med uppgift att övervaka och registrera inhemska radikala personer. Organisationen hade nära personella kontakter med framträdande socialdemokrater. Avslöjandet visade också att hemliga agenter fungerade som provokatörer inom vänstergrupper.²⁰

I början av 1970-talet ökade kritiken mot vänstervridningen i radio och TV. Särskilt uppmärksammade blev de fällande utslagen i radionämnden mot två program som från vänster kritiserade den socialdemokratiskt dominerade arbetarrörelsen, *Har ni hört vad som hänt?* och *Från socialism till ökad jämlikhet*.²¹ Även en del av de statliga kulturinstitutionerna utsattes för granskning, bl.a. kritiserade riksdagsrevisorerna Riksutställningars verksamhet för partiskhet.

Men den stora motoffensiven kom från ett annat håll. Även för arbetsgivarna blev gruvstrejken en väckarklocka och arbetsgivarföreningen svarade på två nivåer. Dels beslöt man på kort sikt att till varje pris driva en linje som skulle visa för arbetarna att det inte skulle löna sig att strejka: inga löneökningar skulle få genomföras som följd av vilda strejker, och arbetarna skulle utan undantag stämmas inför arbetsdomstol.²² Dels insåg man snart vikten av att agera på längre sikt och bredare front. 1971 utsågs Sture Eskilsson till chef för SAF:s avdelning för samhällskontakt. Året därpå presenterade Eskilsson ett PM som signalerade en kursändring som skulle bli av avgörande betydelse för samhällsutvecklingen under de kommande decennierna. Eskilsson hade studerat framväxten av den pågående radikaliserings, och lärt av den. Han imponerades av vänsterns höga teoretiska nivå, och menade att vänstervågen ”knappast skulle ha varit möjlig utan de insatser som gruppen ‘Unga filosofer’ gjorde för nu ungefär fem år sedan. Det spelar ingen roll om en sådan ideologisk primärdebatt omfattas endast av ett mindre antal personer. Den är nödvändig för att idéerna skall utvecklas och få den rätta utformningen.”²³

Arbetsgivarnas beslut blev också att utveckla en informations- och propagandaverksamhet för att motverka och tränga tillbaka vänstervågen. Av särskild betydelse blev här ansträngningarna att stoppa löntagarfonderna. Att arbetsgivarna ger stora summor för att organisera kampanjer med syfte att påverka samhällsutvecklingen har gamla traditioner i Sverige.²⁴ Den kampanj som initierades i början av 1970-talet är antagligen den mest omfattande. Hundratals miljoner kom att pumpas in i ett vittförgrenat nät som så småningom förutom de traditionella arbetsgivarorganisationerna kom att omfatta utredningsinstitut (IUI), Studieförbundet Näringsliv och Samhälle, förlag som Timbro, Ratio och Opinion samt SAF:s och Industriförbundets förlag, tidningar som SAF-tidningen och *Svenska Dagbladet*, Näringslivets ekonomifakta och organisationer och påtryckningsgrupper alltifrån Skattebetalarnas förening och Folket mot löntagarfonder till Nätverket den nya framtiden och Kvinnor för en borgerlig regering.²⁵ Innan 80-talet var slut hade Timbro publicerat över 200 böcker och broschyrer. Nätverket var naturligtvis inte bara ett tomt skal. Medvetet formulerades en alternativ politik och en alternativ samhällssyn som i grunden kom att utmana vänsterns. Men detta är en annan historia.

Staten och revolutionen

Att hävda att staten var en viktig introduktör och understödjare av 60-talsradikaliserings skulle med all säkerhet väckt kraftiga invändningar från den tidens vänstersympatisörer. I enlighet med en marxistisk grundsyn spelade den borgerliga staten en central roll för upprätthållandet och försvaret av det kapitalistiska samhället och detta bekräftades för dessa

²⁰ Kokk 2001 s. 399 ff, Bratt Peter 1973, *IB och hotet mot vår säkerhet*.

²¹ Thurén 1997 s. 217 ff.

²² Bresky, Tomas m.fl. 1981, *Med SAF vid rodret* s. 82 f.

²³ PM föredragen för SAF:s styrelse 18.3.71.

²⁴ Se t.ex. Stenlås, Niklas 1998, *Den inre kretsen* för exempel.

²⁵ Hansson, S.O. och Lodenius, A.-L. 1988, *Operation högeravridning*.

på många sätt, alltifrån poliser mot demonstranter och SÄPO-övervakning av radikala element till den statsunderstödda indoktrineringen i skolor och etermedia.

Samtidigt är verkligheten en aning mer komplicerad. Det var t.ex. så att staten i vid mening ställde resurser till förfogande och mer eller mindre aktivt bidrog till att sprida tidens budskap i en omfattning som måste betecknas som betydande. Åtskilliga exempel har givits ovan, vilka här ska tas upp till en mer samlad behandling.

Radio och TV har uppmärksammats. Även om de allra flesta program inte innehöll något politiskt budskap alls, och de som hade några lika ofta låg åt höger som åt vänster, fanns tillräckligt många Aktuelltinslag från Vietnam, skäggiga trubadurer med politiska budskap, samhällsprogram med vänstervridna debattörer och ”Kåldolmar och kalsipper” med Nationalteatern, för att de som var öppna för den nya tidens budskap skulle kunna undgå att påverkas.

Statliga och kommunala institutioner utgjorde, som vi sett, viktiga arenor för att artikulera och sprida 1960-talets nya idéer. Vi har följt statliga Moderna museets utveckling från estetisk till politisk revolution, och hur detta spred sig till andra offentlig-finansierade utställningsarenor. Institutionsteatrarna spelade i slutet av 60-talet en viktig roll för skapandet av en radikal teater, och när utrymmet minskade där uppstod fria teatergrupper, vilka i ökande utsträckning kunde se fram mot statliga och kommunala anslag. Ett växande statligt stöd till tidningar och kulturtidskrifter underlättade och ibland möjliggjorde utgivandet av vänsterradikala publikationer. I slutet av 1970-talet fick Proletären, Internationalen och Arbetarkamp mellan 750 000 och 925 000 kronor i statligt produktionsbidrag.²⁶

En viktig sida av detta går att härleda från det komplicerade förhållande som råder mellan stat och folkrörelser. Inledningsvis diskuterades den speciella roll de svenska folkrörelserna spelat för den svenska samhällsutvecklingen och de nära relationerna mellan folkrörelserna, de politiska partierna och staten. Under efterkrigstiden utvecklades dessa relationer bland annat på så sätt att staten kom att ta ett direkt ansvar för folkrörelsernas fortlevnad. Denna förändring var inledningsvis direkt kopplad till ”den problematiska ungdomen”. 1955 avskaffades motboken och ett ökat alkoholmissbruk, inte minst bland unga människor, kunde förutses. All forskning visade att föreningslös ungdom i betydligt större utsträckning greps för fylleri. Resultatet blev ett trendbrott. För första gången gav staten ett omfattande ekonomiskt stöd till folkrörelserna, framför allt deras ungdomsorganisationer.²⁷

Statsvetaren Hans-Erik Olson har hävdats reformens motsägelsefulla karaktär: Å ena sida framhölls vid flera tillfällen att ”syftet med förslaget var, att ge föreningarna ett aktivt stöd samt att det var av stort värde för samhället att ha från staten fria och självständiga organisationer. Å andra sidan var det inte ett stöd på organisationernas egna villkor som föreslogs. Inget förslag syftade till att stödja deras särart och ideologiska profilering ... Statsnyttan, inte föreningsnyttan, lades till grunden för bidragskonstruktionen.”²⁸ 1967 presenterade den statliga ungdomsutredningen ett betänkande som konstaterade att trots alla stödåtgärder hade de traditionella kristna, nyktra och politiska ungdomsorganisationerna svårt att hävda sin relativa styrka. Lösningen är ännu mera stöd: ”Samhället och dess organ måste vidkännas större och vidare ansvar, när det gäller att ställa resurser till förfogande och ge service för ungdomens fritidsaktiviteter.”²⁹ Bidragen ökade kraftigt, men styrdes samtidigt ännu klarare mot de etablerade folkrörelserna. Förutom de statliga medlen fanns omfattande landstingsbidrag – för kurser och ungdomsledarutbildning – och ett växande kommunalt stöd för

²⁶ Jonsson, S. 2002 s. 148 f.

²⁷ Bjerregaard, Ken och Östberg, Kjell 1994, *Bland välfärdsingenjörer och -byråkrater i 50-talets Gustavsberg*.

²⁸ Olson, H.-E. 1992, *Staten och ungdomens fritid* s. 192.

²⁹ SOU 1967:19.

ungdomsverksamhet och det lokala föreningslivet. Fritidsnämnder och kommunala föreningsråd börjar växa fram under denna tid. Till detta ska läggas stödet till folkbildningen genom studieförbunden.

Man ska inte underskatta den betydelse detta stöd sammantaget hade för den radikala rörelsens möjligheter att utvecklas och sprida sitt budskap. Flera av de etablerade ungdomsorganisationerna speglade genom sina tidningar och sin studieverksamhet allt från Vietnamopinionen till den sexuella revolutionen. Ett antal av de traditionella förbunden radikaliserades snabbt och blev själva en del av den nya vänstern. SECO kunde bedriva sin indoktrineringskampanj bland landets skolelever med statsbidrag³⁰ och Vänsterns ungdomsförbund kunde anställa heltidsrevolutionärer med stöd av staten och Stockholms stads barnavårdsnämnd.

Lokalt kunde stödet till ungdomarnas föreningsliv vara betydande. Via föreningsråd eller det kommunala fritidskontoret kunde FNL-grupper eller lokala miljögrupper få låna stencilapparater och annan kontorsutrustning för sin verksamhet. Kommunala bidrag kunde utgå till modsklubbar och landstingsbidrag till kurser i politisk happening.³¹ Inte minst viktigt var att kommunerna satte tak över revolutionen. Genom generösa villkor för upplåtande av offentliga samlingslokaler – nolltaxa var ofta regel – tillhandahöll kommunerna mötesplatser för samhällsundergrävande verksamhet.

Det fanns en annan del av den kommunala verksamheten som var betydelsefull för ungdomsupprorets utbredning, nämligen ungdomsgårdarna. Det var egentligen föreningsstödet andra sida. De ungdomar som inte nåddes av föreningslivet skulle kommunerna själva försöka fånga upp genom ungdomsgårdsverksamheten och denna byggdes kraftigt ut vid denna tid. Ungdomsgårdarna var en idealisk plats för spridandet av den nya ungdomskulturen i alla dess aspekter, alltifrån droger till politiskt engagemang. Av särskild vikt blev ungdomsgårdarna för musiken. Nya popgrupper växte fram, och fick möjlighet till sina första framträdanden där. Proppen och 70-talets musikämbel har djupa rötter i denna miljö.³²

Även stödet till folkbildningen ökade kraftigt efter kriget. Den nya vänstern var som vi sett en i stor utsträckning studerande rörelse. Många av 1960-talets nya rörelser valde dessutom att rapportera sina interna studier till studieförbund, för att på så sätt få del av de statsbidrag som var förknippade med studiecirkel. Bidrag utgick till såväl handledararvode som studiecirkelmaterial, och det var naturligtvis möjligt för studiecirkelledaren att i efterhand skänka sitt arvode till sin organisations verksamhet. Det statliga folkbildningsbidraget täckte också stöd till föreläsningar och kulturarrangemang. Inte minst 1960- och 70-talens politiska trubadurer reste land och rike runt, indirekt finansierade av skattemedel.

Att ta emot statsbidrag var nu inte helt okomplicerat. Studiecirkelverksamheten måste följa uppsatta regler, och studiematerialet godkännas av studieförbund och Skolöverstyrelse. Det fanns också organisationer inom vänstern som av principiella skäl tackade nej till statsbidrag, därför att man inte ville riskera att bli ekonomiskt beroende av staten, och heller inte ideologiskt beroende, som man menade att de traditionella folkrörelserna blivit.

Kanske kan man lägga ytterligare en reform till listan på statliga åtgärder som underlättade radikaliserings: utbyggnaden av den högre utbildningen och studiemedelsreformen. Betydelsen av de kollektiva miljöer som skapades på universitetsorterna som en följd av detta har redan berörts. Ett generellt och relativt generöst studiemedelssystem gav många de

³⁰ Ekberg, Henrik 1970, *Från Seco till SAG*.

³¹ För exempel, se verksamhetsberättelse för Mellersta Norrlands distrikt av SSUH 1965-67.

³² Lahger 1999, Marie Selander på vittnesseminarium 7.12.01.

materiella förutsättningarna för ett politiskt aktivt liv, och universiteten var de perfekta mötesplatserna.

En central aspekt i relationen mellan staten och 60-talsrörelsen är det statsvänliga, etatistiska draget i radikal svensk politik. För socialdemokratien blev staten tidigt en viktig allierad i kampen för sociala och politiska reformer, och från 1930-talet är byggandet av välfärdsstaten partiets centrala uppgift. En betydande del av 60-talsradikalismens krav formulerades i krav på staten, och statens tillväxt och ökat statsingripande var i många fall oproblematiskt så länge det handlade om att stärka välfärdsstaten, genomföra sociala reformer, driva jämlikhets- och jämställdhetspolitik, lagstifta om fri abort, förstärkt arbetsrätt, medinflytande och löntagarfonder. Det fanns också en påtagligt positiv inställning till statligt inflytande över ekonomin: aktiv näringspolitik, effektivare statliga företag, krav på förstatliganden osv. De positiva konnotationerna förstärktes av att staten alltså i väsentlig utsträckning radikaliserades.

En annan viktig aspekt för att förstå relationen mellan stat och sociala rörelser är de värderingar som genom folkrörelserna förmedlats till centrala delar av politik och statsförvaltning. I ett land där deltagande i folkrörelsernas dagliga basarbete ofta är en förutsättning för politiska uppdrag och många gånger också för en karriär inom välfärdsstaten³³ tog det lång tid att sudda ut de egalitära värderingarna. Fram till 1969 bodde landets statsminister i en hyreslägenhet på Kungsholmen, hans efterträdare bodde i radhus i Vällingby. I få andra länder skulle landets utbildningsminister bege sig till de ockuperande studenterna och tillbringa en natt i intensiv polemik med dem. Ett slående belägg för tesen att det liberala Välfärdssverige redan hade brutit ner många av de auktoritära skrankor som studentrörelsen i andra länder måste slåss mot³⁴ är den ockupation av Universitetskanslersämbetet som delar av studentvännen i Stockholm genomförde vid Luci tid 1968 i protest mot UKAS-reformen. Aktionen hade noggrant planerats i största hemlighet och under iakttagande av stor försiktighet. När studenterna kom till platsen visade det sig att de var väntade, SÄPO var uppenbarligen väl representerat bland ungdomarna. Men i stället för att mötas av flerdubbla led av kravallutrustad polis, som med all säkerhet skulle ha skett på de flesta andra håll, tog universitetskanslern och hans medarbetare själva emot i dörren och bjöd in de överrumplade studenterna på kaffe och pepparkakor. Flera hundra studenter deltog därefter med liv och lust i diskussioner och framåt kvällen lämnade de i ordnad tropp lokalerna (och året därpå antogs UKAS med vissa modifieringar).³⁵ Motsvarande planer på att ockupera Moderna museet vid samma tid realiserades aldrig. De presumtiva ockupanterna inhiberade aktionerna, då de fruktade att museiledningen mest skulle känna sig smickrad över uppmärksamheten.³⁶

60-talsradikaliseringen som en läroprocess

Vad var det nya?

Med början under andra hälften av 1960-talet kan man alltså urskilja en ny typ av social rörelse, som vad det gäller sammansättning, inriktning, arbetsformer och ideologisk grundval i väsentliga delar skiljer sig från de traditionella folkrörelserna. Denna rörelse bestod i sin tur av många olika inriktningar och grupperingar: internationella solidaritetsrörelser, miljögrupper, kvinnogrupper, politiska partier, fackliga oppositionsrörelser, kulturella organisationer osv. Även om motsättningarna inom och mellan grupperna stundtals kunde vara stora, särskilt när de olika marxistiska fraktionerna var inblandade, är det möjligt att tala om en samlad 60-talsrörelse, som i nära samarbete utvecklats kring gemensamma frågor och i betydande utsträckning dragit gemensamma slutsatser av sina erfarenheter.

³³ Östberg 1996.

³⁴ Therborn i Vikström 1983.

³⁵ Svenstedt på vittnesseminarium 7/12 2001, Erlander, T. 1982 1960-talet s. 108 f.

³⁶ Nylén på samma vittnesseminarium.

Tillspetsat kan man hävda att det för många aktivister inte var så stor skillnad om de uttryckte sitt samhällsengagemang i Ny gemenskap, Alternativ stad eller kpml(r). Man ska naturligtvis inte förminska skillnaderna mellan en kristet influerad social gemensamhetsgrupp och de ledande maoister som ville återupprätta det stalinistiska projektet, och inte heller påstå att de som engagerade inte hade – eller tog – ansvar för sitt engagemang. Men ibland kunde det vara lite hugget som stucket hur eller var man valde att uttrycka sitt engagemang för internationell solidaritet, ett rättvisare samhälle, den socialistiska drömmen, idéer som var gemensamma för deltagarna i detta 60-talsprojekt.

Bärarna

Några vetenskapliga undersökningar som entydigt slår fast vilka det var som ledde och deltog i 60-talets rörelser och aktioner finns i stort sett inte. Ett undantag är sociologen Svante Lundbergs studie av ett 40-tal demonstranter i Lund i slutet av 1960-talet, som följts upp med ytterligare en studie 20 år senare.³⁷ Samtidigt finns tillräcklig information för att göra följande försök till sammanfattning.

En fråga som många haft uppfattningar om är 68-ornas klassbakgrund. Många, inte minst ledande socialdemokrater, har med emfas hävdat att det var medel- och överklassens barn som gjorde uppror.³⁸ Detta låter sig inte fastställas med någon större säkerhet. De 40-tal demonstranter som ingick i undersökningen från Lund kom i ungefär samma utsträckning från miljöer som röstat såväl borgerligt som socialistiskt.³⁹

Aktivisterna själva hörde till betydande del till de nya mellanskikten, som ju i stor utsträckning var en produkt av denna tid. Explosionen inom utbildningssektorn och uppkomsten av en rad nya arbetsuppgifter inom undervisning, teknik, vård och förvaltning skapade ett socialt skikt vars samhällseliga ställning allt mer kom att likna arbetarklassens. Den nya medelklassen proletariserades. Medan studenter, tekniker och intellektuella hade fungerat som strejkbrytare så sent som under mellankrigstiden, stödde de aktivt sådana aktioner under 60-talsradikaliseringen, i den mån de själva inte deltog i dem.⁴⁰

Kärnan i, och de centrala bärarna av, 1960-talets radikala rörelser var den generation som föddes från mitten av 1940-talet till en bit in på 1950-talet. Det är samtidigt möjligt att urskilja generationer inom generationen. En viktig grupp av gnisttändare och ideologiska idégivare var äldre. Det gäller dels sådana som varit aktiva i det tidiga 60-talets rörelser eller t.ex. Clarté, dels författare och andra intellektuella.⁴¹ Som mest enhetlig var antagligen denna grupp under 1960-talets andra hälft.

Under 1970-talet skedde en tilltagande differentiering. De som radikaliserats under 1960-talet och som fortfarande var aktiva blev i ökad utsträckning förvärvsarbetande, bildade familj och fick kanske så småningom barn. Detta förändrade förutsättningarna för det politiska arbetet, den intensiva aktiviststilen var ofta inte möjlig att upprätthålla och engagemangets inriktning ändrades kanske. Fackligt arbete, engagemang knutet till yrkesrollen, som vård- och utbildningsfrågor, eller till familjesituationen, som krav på fler daghem, kunde ersätta studentkamp och Vietnamsolidaritet. Samtidigt skedde en fortsatt rekrytering av ungdomar, till musikrörelsen, miljörörelsen och de politiska vänstergruppernas ungdomsorganisationer.

Samverkande faktorer underlättade en breddning av rekryteringen till 1970-talets rörelser. En ökad åldersspridning hos aktivisterna gjorde att många rörelser, t.ex. kvinnorrörelse och

³⁷ Lundberg 1993.

³⁸ Ingvar Carlsson på vittnesseminarium 1998, t.ex.

³⁹ Lundberg 1993 s. 26.

⁴⁰ Löwy, Michael 1976, *Pour une sociologie des intellectuels révolutionnaires* s. 257 ff.

⁴¹ Sara Lidman, Jan Myrdal, Sven Lindqvist och Göran Palm var födda på 20- och 30-talen.

miljörörelse, inte längre ansågs vara renodlade ungdomsrörelser. Av flera skäl ansågs kanske inte 1970-talets rörelser så samhällsomstörtande. Den fortsatta radikaliseringen gjorde att krav som ”USA ut ur Vietnam” eller fri abort vunnit allmän anklång. Rörelserna själva hade många gånger ersatt revolutionär retorik med mer handfasta krav på daghemsutbyggnad eller stopp för rivningar av gammal kulturbebyggelse. Och formerna, t.ex. aktionsgrupper med delvis utomparlamentariska arbetsmetoder, hade vunnit burskap hos betydligt fler än långhåriga yrkesrevolutionärer.

Var blev de av?

Vad blev det av 68-orna? Svek de sina ideal, blev de, som i sina värsta mardrömmar, konservativa borgare? Några fullständiga svar går naturligtvis inte att ge. Visst finns det åtskilliga exempel på gamla 68-or som gjort karriär och idag sitter som välbetalda direktörer på medieföretag, kolumnister på högertidningar, direktörer på Wallenbergbanker eller samhällsbevarande professorer på universitet och högskolor och samtidigt har kastat sina tidigare värderingar överbord.⁴² För andra har upptäckten att det man trodde var stöd åt progressiva rörelser i själva verket innebar att man stödde odemokratiska förtryckarregimer medfört smärtsamma uppvaknanden och djupgående omprövningar av det politiska engagemanget.⁴³

Den forskning som finns tyder emellertid på att de ideal som präglade 60-talsgenerationen i betydande utsträckning lever kvar hos den, om än inte i lika radikala former. Av det 30-tal aktivister som ingår i Svante Lundbergs undersökning uppfattade de allra flesta sig som vänsterorienterade, om än i mer reformistisk form, också 20 år senare, och en hel del var fortfarande aktiva i partier eller organisationer på vänsterkanten. I samma riktning pekar ett omfattande internationellt oral history-projekt.⁴⁴ En undersökning från Umeå, det rödaste av alla universitet, visar att de studenter som skrevs in 1970 fortsatte att radikaliserades också efter det att de påbörjat sin yrkeskarriär, och de befann sig längre till vänster på den politiska skalan i början av 1980-talet än de gjort tio år tidigare.⁴⁵

Spridningsförlopp

När det gäller spridningsförloppen har inledningsvis understrukits de internationella impulsernas avgörande betydelse: Kampen i tredje världen, den internationella solidaritetsrörelsen, framför allt Vietnamrörelsen, den nya vänstern, senare också t.ex. kvinnorörelsen. Hit hör också den roll som politiska flyktingar spelat: Vietnamdesertörerna och flyktingar från t.ex. Spanien och Grekland på 1960-talet, och den massiva våg av politiskt medvetna flyktingar från hela Latinamerika som kom till Sverige efter kuppen i Chile 1973 förde de internationella erfarenheterna mitt in i den svenska 60-talsrörelsen. Under en period kom Chilekommittéerna att bli den viktigaste internationella solidaritetsrörelsen.

Inledningsvis pekades på den betydelse det tidiga 60-talets ”early risers” hade, och det noterades att de traditionella folkrörelserna till en början hade en viktig förmedlande roll, liksom författare och intellektuella. Radio, TV och tidningar var viktiga plattformar för de nya idéerna, liksom pocketböcker och tidskrifter.

Under radikaliseringskulmen i slutet av 1960-talet var studenternas roll som idéspredare av stor betydelse. Universitetsorterna var centrum för de flesta spektakulära händelser och det var där tidens rörelser först hade sina starka fästen. Men studenterna var ett rörligt släkte och hade sina rötter över hela landet, och de tog med sina idéer hem. 100 folkhögskolor,

⁴² Arvidsson, Håkan 1999, *Generation (r)*. Rasande revolutionärer blev beskedliga borgare.

⁴³ Se t.ex. Augustsson och Hansén (1997) s. 179 ff.

⁴⁴ Fraser, R. 1988, *1968: a student generation in revolt* s. 315 f.

⁴⁵ Cigéhn, Göran 1982, *Umeåstudent 1970; politiska förhållanden 10 år efteråt* s. 11.

strategiskt placerade runt om i landet, blev andra viktiga baser för att sprida tidens idéer till unga människor.

På 1970-talet blev 60-talsrörelserna nationella krafter med imponerande egna kanaler. DFFG hade som mest 150 lokalgrupper och Vietnambulletinen såldes utanför tusentals Systembolag och köpcentra. Gnistan, Kvinnobulletinen och Musikens makt hade snart försäljare över hela landet, och arbetsplatsceller, propagandalag och aktionsgrupper fanns från Svappavaara till Lomma.

Aktivistorganisationen

Det offentliga rummet i vid mening togs i anspråk för 60-talssrörelsernas aktioner. Det gäller det offentliga samtalet genom tidningarnas kultursidor, etermedia, akademiska diskussioner osv. Men det gäller också det fysiska rummet. Genom demonstrationer, affischer, tidningsförsäljning, bössinsamling, flygbladutdelningar, opinionsmöten och teach ins gjordes rörelsen och dess budskap synlig för alla och envar. Att det finns ett enhetligt drag i organisations- och aktionsformer bekräftar tesen om den gemensamma läroprocess som 60-talsradikaliseringen gick igenom.

1960-talets organisationsformer var i påtagligt hög grad utformade för handling. Den traditionella folkrörelsens representativa demokrati var föga lämpad för snabba beslut om demonstrationer och flygbladsskrivande. Dessutom var det en medveten strävan att bryta ner mötesformer som ansågs auktoritära och exkluderande och i stället försöka skapa mer direktdemokratiska arbetsformer.

Små aktionsgrupper med informella beslutsstrukturer tenderade att ersätta reguljära föreningsmöten. Många nya rörelser och grupper bildades och växte snabbt, utan stadgar, styrelser och revisorer. Även i nationella organisationer med mer formell uppbyggnad, som FNL-grupperna eller de leninistiska partierna, med eller utan demokratisk centralism, utfördes det dagliga arbetet i självständiga basgrupper, celler eller propagandalag. Under den mest spontanistiska fasen runt 1968 var stormöte en vanligt förekommande beslutsform, för t.ex. studentrörelsen, miljörörelsen eller tillfälliga aktionsgrupper.

Snart framkom emellertid de nya arbetsformernas baksida: Svårigheten att uppnå kontinuitet utan fasta strukturer. En ojämn arbetsfördelning: skriva flygblad fanns det kanske alltid någon som ville, men vem stencilerade och gick upp på morgonen och delade ut dem? Och vem städade möteslokalen? Stormöten som tenderade att reproducera nya maktförhållanden: de som pratade mycket, företrädesvis män och studenter som inte behövde gå upp och jobba dagen därpå, och därför gärna höll på till långt fram på natten, hade lättare att göra sig gällande. Problemen diskuterades ofta, länge och ingående, och lösningarna var många, från strängaste partidisciplin å la VUF/MLK till största möjliga frihet enligt Grupp 8.

60-talsvänstern hade också i stor utsträckning en gemensam infrastrukturell uppbyggnad.

Även små grupper försökte tidigt skaffa sig en egen lokal, vilket underlättades av att det fortfarande fanns relativt gott om billiga lokaler i de många rivnings- eller renoveringsfastigheterna i städernas innerkärnor. Större organisationer upplät ofta villigt sina utrymmen till mindre och nybildade, och dessutom fanns alltså vissa möjligheter att låna såväl kontorsutrustning som möteslokaler genom de kommunala fritidskontoren. Det viktigaste inventariet var utan tvekan stencilapparaten, nödvändig för såväl flygbladsframställning för utåtriktad propaganda som möteskallelser och bulletiner för den inre verksamheten. Stencileringsapparaterna genomgick under 1960-talet viktiga tekniska förändringar: de elektrifierades och genom elbrännaren kunde också bilder och rubriker mångfaldigas med acceptabelt resultat.

Utåtriktade aktionsgrupper och organisationer försökte ofta framställa egna tidningar och bulletiner för försäljning. Inledningsvis var stencilerade upplagor vanliga. Större organisationer skaffade sig snart egna tryckerier med offsetpressar för sina tidningar. Ett annat viktigt ansikte utåt var boklådorna och bokkaféerna, särskilt för de politiska partierna.

Den viktigaste delen i infrastrukturen var utan tvekan den enskilde aktivisten. Det är möjligt att skissa huvuddragen i en särskild aktivistkultur som omfattade ett ospecificerbart antal unga människor under 60-talsradikaliseringens mest intensiva år. Denna kultur utgjorde samtidigt en livsstil, skapad av kombinationen av intensivt politiskt engagemang och socialt umgänge. Det var inte ovanligt att umgänget pågick dygnet runt, ett kollektivt boende hörde ofta till. Många har vittnat om vilket trauma det kunde innebära när dessa sociala miljöer bröts upp, t.ex. som en följd av 1970-talets talrika politiska splittringar.⁴⁶

Som många sociala subkulturer kännetecknas även denna av vissa yttre gemensamma drag. Enligt en senare nidsbild rådde närmast en form av uniformstväng, baserat på Mahjongjackor, Palestinasjalar och näbbstövlar. Man behöver bara kasta en hastig blick på bilder från den tidens demonstrationståg för att å ena sida få det kategoriska påståendet dementerat, å andra sidan för att få den partiella uniformiteten, där ovan angivna kännetecken ofta ingick, bekräftad. FNL-märke hörde ofta till, under 1970-talet kanske ersatt med Grupp 8:s, Chile-kommitténs eller Nej till kärnkraft.

I aktivistkulturens centrum var arbetstakten hårt uppskruvad. Den interna verksamheten kunde bestå av basgruppsmöten, studiecirkelar och stor- eller avdelningsmöten. Inte sällan fanns olika uppfattningar om taktiska och strategiska frågor, som krävde långa och ingående diskussioner.⁴⁷

Sympatisörsverksamheten, att rekrytera nya deltagare, var en viktig uppgift. Vägen in i dessa organisationer gick ofta över en studiecirkel. Att leda en sådan var en ansvarsfull uppgift. Tidningar och bulletiner krävde sina redaktionsmedlemmar.

Dessutom var aktivisterna ofta medlemmar i flera organisationer. Var man med i ett av vänsterpartierna krävdes nästan undantagslöst att man också bedrev ”ingripande arbete” på en arbetsplats eller i annan rörelse, och detta arbete måste också samordnas med andra partikamrater i ett internt fraktionsarbete.

Demonstrationer och opinionsmöten krävde noggranna förberedelser. Ofta hölls långa samordningsmöten mellan olika arrangörer för att komma överens om plattformar, marschvägar och flygbladstexter. Affischer och flygblad skulle framställas, klistras och delas ut i Tidningar och bulletiner skulle säljas, pengar samlas in till FNL eller strejkande arbetare. Plakat och banderoller skulle framställas.

Formell arbetsplikt fanns i huvudsak bara hos de leninistiska organisationerna, men trycket att aktivt delta efter förmåga var starkt. Det fanns naturligtvis också en glidande skala av engagemang, anpassad efter individernas civila situationer. Det säger också sig självt att denna intensiva arbetstakt bara med svårighet lät sig kombineras med ett mer normalt familje- och arbetsliv. En betydande del av dessa aktivister ägnade alltså åtminstone för en tid merparten av sitt liv åt de sociala rörelserna, men det rörde sig i regel om ideellt arbete, utan materiella ersättningar. De som även i formell mening var yrkesrevolutionärer, alltså anställda av sina organisationer, var betydligt färre, men ett inte obetydligt antal var ändå avlönade heltidsaktivister, även om lönen i vissa fall knappast skulle ha godkänts av en fackförening. Ett exempel: RMF/KAF, som inte tillhörde de allra största vänsterpartierna hade i slutet av

⁴⁶ Lundberg 1993.

⁴⁷ Dessa erfarenheter finns skönlitterärt skildrade i Lars Åke Augustssons *FNL-gruppen* och Ola Sunessons *Röda porten*.

1970-talet ett 20-tal centralt anställda. Hälften av dessa ingick i det heltidsarbetande verkställande utskottet och i redaktionen för veckotidningen *Internationalen*, medan den andra hälften var sättare och tryckare, förlagsanställda och ekonomipersonal. Organisationen hade samtidigt ett halvt dussin avdelningssekreterare/bokhandelsanställda på hel- eller deltid.

De gamla rörelserna

Ovan har med viss emfas hävdats att 60-talsradikaliseringens nya bärare skapade nya aktions- och organisationsformer som kom att påverka formerna för politisk aktivitet och opinionsbildning för resten av seklet. Men det går att vända på perspektivet också, och hävda att 60-talsradikaliseringen i betydande utsträckning var en produkt av och i grunden påverkad av den svenska folkrörelsetraditionen. I själva verket är det ju en av detta arbetes huvudteser att det hela tiden skedde ett utbyte av erfarenheter, inte bara bland 60-talsaktivisterna, utan också mellan äldre och nyare rörelser.

Visst visade 60-talsvänstern en stor uppfinningsrikedom när det gäller att utveckla nya arbetsformer och aktioner. Men demonstrationer hade förekommit i hundratals år. Såväl strejkande arbetare som Frälsningsarmén hade länge skramlat med sina insamlingsbössor, Jehovas vittnen och anarkister sålt tidningar på gatorna, nykterhetsrörelsen och den kvinnliga rösträttsrörelsen organiserat stora namninsamlingar. Arbetsplikt hade förekommit i den kommunistiska rörelsen sedan 20-talet och frikyrkorörelsens medlemmar hade givit en tiondel av sina inkomster till sina organisationer. Och studiecirkelarna, ja, det är nog själva hjärtat i det svenska folkrörelseprojektet.

Upprepade gånger har ovan noterats den roll traditionella folkrörelser spelade i radikaliseringsens inledningsfas och som spridare av idéer. Många av dessa fick betala ett dyrt pris för denna vägröjning. Ett inte obetydligt antal medlemmar i SSU lämnade t.ex. sina organisationer för att i stället bygga en ny vänster. För andra gick det ännu värre. Radikaliseringen av Liberala studentförbundet gick så långt att det blev frihetligt socialistiskt på kuppen, och socialdemokraterna fann det säkrast att lägga ner sitt studentförbund i slutet av 1960-talet. Och det gällde också andra delar av folkrörelserna. Nykterhetsrörelsen drogs med. Gamla anrika Sveriges studerande ungdoms helnykterhetsförbund, SSUH, som i avsaknad av politiska skolföreningar fungerat som samlingsplats och plantskola för många av efterkrigstidens ledande politiker,⁴⁸ blev Förbundet mot droger. Det frikyrkliga studentförbundet kom att påverkas av tredje världens solidaritet och kulturradikalism till den grad att det upplöstes.⁴⁹ Och SECO, ofta kallat dockbyråkraternas lekstuga, splittrades och omvandlades delvis till Socialistiska arbetsgrupper.⁵⁰

Liberaler stod i ledningen för den tidiga Sydafrikasolidariteten. Clartéister spelade en avgörande roll för FNL-rörelsens utveckling. Zenit var ursprungligen en syndikalistisk tidskrift. Provierrörelsen hade rötter dels hos äldre anarkister, dels hos den teosofiska rörelsen. Värnpliktsvägrarrörelsen kom till i Svenska freds- och skiljedomsföreningens lokaler. Lyssna på namnet. Värnpliktsvägrarnas Centralorganisation utstrålar inte precis nya aktionsformer. Eller titta på stadgarna. Förvånansvärt många samhällsundergrävande organisationer antog stadgar som skulle hedra vilken nykterhetsloge eller trädgårdsodlarförening som helst.

Mest präglad av det förflutna var detta avseende den leninistiska och maoistiska vänstern. Dess politik var djupt förankrad i den historiska traditionen. Även organisationsstrukturen var präglad av en blandning av det tidiga Kominterns och svensk arbetarrörelses. Och när det gäller fackföreningarna är frågan om inte vänstergruppernas proletariseringsskampanjer ledde

⁴⁸ Anna-Greta Lejon, Birgitta Dahl, Ola Ullsten och C.H. Hermansson, för att nämna några, se Hans O Sjöström, *Klassens ljus*.

⁴⁹ Lennerhed, Lena 1989, *Frikyrklighetens avantgarde*.

⁵⁰ *Från Seco till SAG*.

till att den politiska vänstern mer påverkades av – och infångades i – den traditionella arbetarrörelsens föreningsteknik och arbetsformer än tvärt om.

Det allra viktigaste arvet från folkrörelserna var sannolikt studiecirkeln. 1968 var i detta avseende ett veritabelt folkbildningsprojekt. Snart sagt varje organisation hade sina egna studiecirklar, och cirkarna kunde ha två funktioner. Dels att ge aktivisterna grundläggande och fördjupade kunskaper om de frågor som stod på organisationens program, dels att skola in nya medlemmar i organisationens arbetssätt och tankevärd. Mest uttalade här var den politiska vänstern, som hade ett helt batteri av cirklar: sympatisörscirklar innan man var aktuell för inval, deltagarcirklar för nyinvalda, som en förutsättning för fullt medlemskap och fortsatta studier för mer avancerade medlemmar. Såväl FNL-grupperna som Grupp 8 krävde genomgången sympatisörsskolning av sina presumtiva medlemmar. Listan på studiecirklar kan göras nästan hur lång som helst, alltifrån Arkiv samtals Det är tillsammans vi kan i sex delar till kfml:s *Gör facket till en kamporganisation* och VCO:s grundkurs för värnpliktsvägrare. Och när Grupp 8:s ledning under en period av tungsinne tyckte att verksamheten tenderade att gå i stå hade man ett självklart svar på hur krisen skulle lösas: intensifiera studierna, gör en cirkel till.⁵¹

Det går att argumentera för att inte bara folkrörelsernas sätt att organisera, utan också delar av folkrörelsernas samarbets- och skötsamhetsideal är skönjbara inom 60-talsrörelsen, och det går här att peka på två drag som man skulle kunna hävda är specifikt svenska, eller åtminstone skiljer den svenska utvecklingen från den i många andra länder.

En har att göra med inställningen till alkohol och andra droger. Relationerna mellan vänstern och drogerna var inte helt okomplicerad. Delar av 60-talskulturen hade klara kopplingar till drogromantik, hasch och ett experimenterande med hallucinogener var vanligt förekommande inom musik och konst, hippieromantik var inget okänt fenomen. Och begreppet rödvinsvänster är säkert inte bara taget ur luften, utan återspeglade ett bohemiskt/intellektuellt ideal. Men samtidigt fanns inom delar av 60-talsrörelsen ett växande skötsamhetsideal. FNL-rörelsens arrangemang var, liksom flera andra organisationers, drogfria och haschbruk var inte förenligt med medlemskap.⁵² Mikael Wiehe har vittnat om hur den drogliberala inställning som Hoola Bandoola inledningsvis gav uttryck för i offentliga sammanhang, byttes mot en mer drogkritisk attityd, där t.ex. alkohol var bannlyst i samband med skivinspelningar.⁵³ Vi betedde oss ibland som en nykterhetsloge, skriver musikerörelsens egen krönikör, Håkan Lahger. Särskilt inom delar av den maoistiskt ledda vänstern drevs kritiken mot flumvännern långt.

Frågan är om inte det förhållande att 60-talsvänstern nästan helt saknade de terroristiska inslag som kom att bli så uppmärksammade i länder som Italien och Västtyskland – och för den delen också avsaknaden av mer omfattande våldsamma konfrontationer mellan polis och demonstranter – delvis också kan förklaras av folkrörelsetraditionen. På en mer övergripande, och samtidigt mer svårbelagd nivå skulle man kunna hävda att den samarbetskultur som skapats i Folkrörelsesverige också spillde över till 60-talsrörelserna. Den stora vikt som såväl FNL-rörelsen som socialdemokratin lade vid den gemensamma Vietnamdemonstrationen 1972, som samlade mer än 50 000 demonstranter skulle kunna ses som uttryck för detta. Att en så stor del av alla aktiviteter och aktioner som företogs skedde inom ramen för mer eller mindre fasta organisatoriska strukturer verkade troligtvis i samma riktning.

En mer direkt förklaring inom samma ram är de leninistiska och maoistiska organisationernas relativa styrka inom den svenska vänstern. Deras traditionella och principiella avstånds-

⁵¹ Elgan, pågående arbete.

⁵² Uppgift på vittnesseminarium december 2001.

⁵³ Lahger 1999 s. 25.

tagande från minoritetsvåld, som regelmässigt fördömdes som småborgerliga eller anarkistiska avvikelser fick stor betydelse för t.ex. Vietnamrörelsens utveckling. Att dessa organisationer dessutom medvetet knöt an till svenska folkrörelsetraditioner ökade ytterligare deras disciplinerande funktion.

Folkrörelsernas vitalisering

För att förstå radikaliserings bredd och djup är det emellertid viktigt att se den omvända aspekten också: hur 1960- och 70-talens aktionsgrupper positivt påverkade och inspirerade de traditionella folkrörelserna. Det var ingalunda så att SSU bara förlorade medlemmar till FNL-grupper och kfml, det vitaliserades samtidigt. Än mer gällde detta för de unga centerpartisterna, som kom att spela en viktig roll i 1970-talets nya miljörelser, och vars betydelse för att många radikala ungdomar i valet 1976 röstade på centerpartiet, och därmed bidrog till en borgerlig regering, inte ska underskattas. Också moderpartiet kunde profitera på framför allt opinionen mot kärnkraft, där man tillsammans med vpk tog ett fast grepp om ledningen i Folkkampanjen mot kärnkraft. Vpk kunde också se en tillströmning av nya medlemmar och väljare. Framför allt är det intressant att notera hur betydande delar av den nya vänsterns kärntrupper, t.ex. gruppen runt Zenit, en bit in på 1970-talet återfinns inom vpk:s vänsterflygel.

Den fackliga rörelsen radikaliserades. Det går att avläsa i LO-förbundens kongresshandlingar och i det ökade antalet vilda strejker. Men det var också märkbart i de nya mellanskiktens fackliga organisationer. I betydligt större utsträckning än inom LO var det möjligt för vänstergruppernas aktivister att göra facklig karriär inom TCO och SACO, och förskollärare, fritidspedagoger, teckningslärare, sjuksköterskor och teaterarbetare kunde få betydande inslag av maoister och vänsterpartister i sin ledning. Även kvinnoförbunden genomgick en påtaglig radikalisering. Dess medlemmar deltog också i 70-talets alternativrörelser. Ulla Lindström och Inga Thorsson var förgrundsgestalter inom antikärnkraftsrörelsen, andra var aktiva i t.ex. Kvinnor för fred.

Ja, till och med högern påverkades av den nya vänsterns organisationsformer. Som vi sett var det bl.a. Unga filosofer som inspirerade Sture Eskilsson och SAF till arbetsgivarnas motoffensiv under 1970-talet, och när Fjärde oktober-kampanjen mot löntagarfonderna introducerades 1983, valde högern till och med att, inte utan framgång, använda sig av den radikala rörelsens främsta kännetecken, demonstrationståget.

Sammanfattning

60-talets radikaliseringsvåg pågick under ovanligt lång tid, bortåt 20 år, men följde det mönster som inledningsvis skisserades för sådana tidsfenomen. Under en relativt utdragen upptakt, här kallad det liberala 60-talet, skedde förskjutningar i tankar och perspektiv, i betydande utsträckning influerade av tilltagande internationella sociala och politiska motsättningar.

I mitten av decenniet uppstod politiska öppningar som skapade förutsättningar för en intensifierad fas av radikaliserings, det röda 60-talet. Internationellt symboliseras detta av Vietnamkriget, i Sverige av diskussionen kring sprickorna i folkhemmet och den svenska modellens tillkortakommanden. En ny generation, inledningsvis i huvudsak radikaliserade ungdomar sammanslutna i aktionsgrupper, solidaritetsorganisationer och politiska vänsterströmningar, formerade tillsammans en ny social rörelse med kraftigt och omedelbart genomslag. De skapade sin egen identitet, socialt, organisatoriskt och ideologiskt, och de gjorde det under intensiva diskussioner, polemik och utbyte av erfarenheter inbördes och utåt, inte minst internationellt. Även om motsättningarna stundtals kunde vara stora, är det ändå möjligt att i efterhand se det som en social rörelse, indragen i en stor, kollektiv läroprocess.

Och det rörde sig inte bara om organisation och ideologi. Under det sena 60-talet blev allt politik. Utrikesfrågor, miljö, arbetsliv, ekonomi, moral och privata relationer politiserades, och krav ställdes på omfattande reformer och djupgående samhällsliga förändringar. De sociala rörelserna var motorn i denna process, men kampen för förändring spred sig långt utanför denna begränsade krets.

Åren kring 1968 är kulmen på denna fas. Från 1970 skedde en viss diversifiering och tydligare arbetsfördelning, till en del genom de olika slutsatser som drogs av de intensiva diskussionerna om bästa vägen vidare. Under 1970-talet skapades nya uttryck för radikaliseringsrörelsen, som kvinnorörelse, musikrörelse och miljörörelse och oppositionella fackliga grupper. Anslutningen var med all säkerhet större än under 60-talet, och den sociala och åldersmässiga sammansättningen var bredare. Det var också under 1970-talet som radikaliseringsrörelsen satte avtryck i omfattande politiska reformer, alltifrån steriliseringslagens avskaffande till medbestämmandelag och en kraftigt utvidgad offentlig sektor. Samtidigt var 70-talet rörelsens nedgångsfas.

Orsakerna till detta måste sökas på flera plan. Den internationella utvecklingen är en, där Vietnamkrigets slut var en vattendelare. I Latinamerika krossades gerillakamp och sociala experiment av skoningslösa militärdiktaturer. Den europeiska strejkvågen avklingade och den portugisiska revolutionen blev inte gnistan som tände en präriebrand. Mot decennieskiftet sköt det kalla kriget fart på nytt. Parallellt lade borgerliga motkrafter grunden för ett neoliberalt paradigmskifte, symboliserat av Reaganomics i USA och Thatchers hårdföra sociala politik.

I Sverige minskade den ekonomiska krisen i slutet av 70-talet utrymmet för en offensiv reformpolitik. Socialdemokratin retirerade från sin radikala retorik. Löntagarfondsfrågan avlövsades gradvis och medbestämmandelagen, "århundradets demokratireform", blev en harmlös tuta.

Samtidigt var de sociala rörelsernas egen utveckling en viktig del i processen. Alla var inte längre i rörelse. En militant Vietnamrörelse är en sak, när den omvandlas till ett vänskapsförbund för Indokinas folk är det något annat. Inom vissa rörelser skedde en tendens till integration i existerande strukturer. Miljörörelsen stod nära flera politiska partier och bildade själv ett eget. Ett antal aktivister påbörjade sin långa marsch genom institutionerna, även om det i denna bok har hävdats att det mer handlade om akademier, medier, undervisning och det sociala området än de centrala politiska strukturerna.

Den kraftiga diversifieringen kunde också bidra till centrifugala tendenser. Kvinnorörelsen, som i början av decenniet av många gjorts liktydig med Grupp 8, bestod i slutet av 1970-talet av självständiga sammanslutningar för kvinnokultur, fred, kvinnojourer, kvinnohögskolor, kvinnoforskning, kvinnliga arbetskooperativ, proletära kvinnor, lesbiska kvinnor osv. – även om samarbetet mellan dessa kunde vara omfattande.

Dessutom tenderade flera av de beståndsdelar som hållit samman rörelsen, dess kitt, att lösas upp. Till en del var det en generationsfråga. Radikaliseringsrörelsen och rörelsernas breddade ålderssammansättning gjorde att det inte längre gick att tala om en enhetlig 68-generation. Punkarens mamma kunde vara en av Vietnamrörelsens pionjärer, och bägge var kanske aktiva i Folkkampanjen mot kärnkraft, tillsammans med mormor, gammal fredskämpe i Svenska kvinnors vänsterförbund. Det var naturligtvis ett uttryck för rörelsens styrka och genomslag, men samtidigt förlorades ett sammanfogande element. Förutsättningarna för engagemang förändrades också när 68-orna bildade familj, fick barn och påbörjade sin yrkesmässiga karriär.

Också den gemensamma världsbilden kom att utmanas. Med Vietnamkrigets slut försvann rörelsens viktigaste samlande internationella symbol. Hur skulle man nu orientera sig i den nya internationella kontexten? Vem hade rätt i kriget mellan Vietnam och Kina? Eller i Afghanistan? Var det den sekulariserade, men sovjetstödda, vänsterregimen eller den nationalistiska, antisovjetiska motståndsrörelsen, med starkt fundamentalistiska inslag? Här spelade också de marxistiska gruppernas utveckling in. Den nya vänstern hade givit redskap för att analysera, förklara och försöka förändra världen på ett sätt som väl överensstämde med rörelsens utveckling och behov. Dess kritik av marxistisk förstening och dogmatik och dess anknytning till en bred kulturkritisk tradition skapade förutsättningar för nytänkande och icke-sekterism. Som vi sett var även borgerliga krafter imponerade av dynamiken i den tanke-mässiga utvecklingen.

Under 1970-talet skedde en tilltagande dogmatisering inom betydande delar av den politiska vänstern, framför allt de med anknytning till det mao-stalinistiska projektet. I slutet av decenniet förlorade dessutom maoismen det mesta av sin attraktionskraft och många tidigare anhängare kände sig lurade när de upptäckte politiskt förtryck, byråkratvälde och till och med terror hos de tidigare vägledarna. Just förlusten av tron att ett annat samhälle var möjligt här och nu – de inställda revolutionernas tid – och marxismens oförmåga att ingripa som vitaliserande kraft, var en avgörande orsak till rörelsens försvagning.

En av huvudteserna i denna bok är att 1960-talsradikaliseringen, trots alla inbördes skillnader och splittringar kan ses som en social rörelse förenad av gemensamma upplevelser, organisationer och världsbild. När dessa sammanhållande element försvagas av yttre och inre tryck blir skillnaden till slut för stor mellan nyandliga grönavågar och militanta fackföreningskommunister, mellan radikalfeminister och homofoba stalinister. Rörelsen tenderar att upplösas i sina beståndsdelar.

Vad finns kvar?

1960-talsradikaliseringen förde med sig omfattande förändringar i det svenska samhället på en rad nivåer. Att göra en fullständig utvärdering av detta ligger utanför ramen för denna studie, som ju fokuserat på själva radikaliseringsprocessen och radikaliseringsens bärare och bara i begränsad utsträckning behandlat det omgivande samhället i alla dess aspekter.

Vissa förändringar var bara tillfälliga. Ord som solidaritet, klasskamp och jämlikhet blev snart omoderna i den offentliga diskursen.⁵⁴ Åtskilliga av de sociala reformer som genomfördes har på olika sätt urholkats.

Klasskillnader och sociala klyftor har åter ökat. I takt med att jämlikhetsdiskursen under 1980-talet övergick i en valfrihetsdiskurs blev det åter fritt fram att argumentera mot en alltför långt driven jämlikhet. Den sociala snedrekryteringen till högre utbildning sköt åter fart. Löneklyftorna mellan arbetare och direktörer mångdubblades.

Andra erövringar visade sig svårare att ta tillbaka.

De som själva var en del av radikaliseringsprocessen har i grunden präglats av sina erfarenheter och i stor utsträckning behållit sina värderingar, långt efter att deras engagemang i rörelsen klingat av.

De grundläggande förskjutningarna i moralfrågor består. Det gäller t.ex. synen på sexuella relationer och en allmän öppenhet att diskutera sexuella frågor. När folkpartiets frikyrkliga partiledare svarar på frågor om hårväxten på sitt könsorgan i ett underhållningsprogram i TV tyder det på väsentliga attitydförändringar inom detta område. Kyrkan spelar en fortsatt obetydlig roll för den offentliga moralens utformande. När rätt till partnerskap införts och rätt

⁵⁴ Boreus, Kristina 1994, *Högervåg: nyliberalismen och kampen om språket i svensk debatt 1969-1989*.

till adoption verkar vinna politisk majoritet har synen på homosexuella genomgått stora förändringar, även om fördomarna fortfarande kan vara djupa.

Det avhierarkiserade och informaliserade Sverige blev i stora delar bestående. Dureformens genomslag kan knappast utmanas av valhända försök att börja nia, och *Dagens Nyheters* etikettsspalt kan på sin höjd invagga dagens nouveaux-riches i falska förhoppningar om att man kan lära sig att uppföra sig som riktig överklass.

Den internationalisering och öppenhet för internationella intryck som fick sitt genombrott under 60-talet har bestått, såväl hos EU-anhängare och förespråkare för ekonomisk globalisering som hos motståndarna till dessa fenomen.

Inom ett område verkar 1970-talets värdeförskjutningar ha blivit särskilt bestående, nämligen i relationerna mellan könen. Kvinnors ställning på arbetsmarknaden eller inom politiken har formellt stärkts. De patriarkala strukturerna är inte avskaffade: Genusarbetsdelningen, alltså uppdelningen i kvinno- och mansjobb med kvinno- och manslöner består och kanske har den politiska makten när fler kvinnor väljs, flyttat in i stängda mansrum eller till Bryssel. Men det är inte längre möjligt att argumentera för något annat än att dessa strukturer måste avskaffas. Även moderater kallar sig idag feminister.

Hur har då det kollektiva minne som skapades av 60-talets sociala rörelser förts vidare? Inom ett par områden finns en oavbruten kontinuitet. Det gäller i första hand kvinnorörelsen och miljörörelsen. Den nya kvinnorörelsens informella strukturer har underlättat omgrupperingar, vilket 90-talets stödstrumpor eller 2000-talets ungfeministiska nätverk bekräftar. Miljöpartiet för vidare en del av arvet från 70-talets miljörörelse och Alternativ stad är en aktiv beståndsdel i dagens motstånd mot privatiseringar och kommunal social nedrustning. Lokala aktionsgrupper, med inom- eller utomparlamentariska arbetsformer uppstår kontinuerligt, särskilt kring miljöfrågor. Kpml(r) och Socialistiska partiet arbetar vidare i sina marxistiska traditioner och Vänsterpartiets ungdomsförbund rekryterar åter kommunister.

Det finns klara tecken på att vi idag kan stå inför en ny period av radikaliseringsprocesser. Den har på nytt sina rötter i tredje världen och hos de sociala rörelser som tagit upp kampen mot globaliseringens negativa effekter. Porto Alegre har de senaste åren symboliserat mötet mellan dessa rörelser. Och den har fått stort gensvar hos framför allt unga människor i den rika världens metropoler. Seattle, Göteborg och Genua har inte bara varit arenor för våldsamma konfrontationer mellan polis och demonstranter, utan också mötesplatser för en rad nya sociala rörelser i World Social Forum. Hur dessa rörelser kommer att utveckla egna former för sin kamp och i vilken utsträckning de kommer att knyta an till tidigare erfarenheter kommer att bli ett givet tema för kommande forskning om radikaliseringsprocesser och sociala rörelser.

Källor och litteratur

Vittnesseminarier vid Södertörns högskola 1999-2001

1968 ur ett socialdemokratiskt perspektiv 29 maj 1998

Vittnen:

Lennart Bodström

Ingvar Carlsson

PO Edin

Jan Lindhagen

Ann-Marie Lindgren

1968 som kulturkatastrof. Högern och 60-talets radikaliseringsvåg 4 december 1998

Vittnen:

Christian Braw

Mats Johansson

Olof Ehrenkrona

Tomas Lindblom

Sture Eskilsson

Maj 1968 och den nya kvinnoradikaliseringen 8 mars 1999

Vittnen:

Margot Bengtsson

Elisabeth Berg

Kajsa Bergöö

Maud Hägg

Kajsa Ohrlander

Ebba Witt-Brattström

Var blev de av, röda drömmar. Aktivisterna och 1968 27 maj 1999

Vittnen:

Örjan Appelqvist

Gunnel Bergcrantz

Åke Eriksson

Dan Israel

Staffan Laestadius

Riv alla murar – Pockettidningen R trettio år 3 februari 2001

Vittnen:

Stig Edling

Janne Mattson

Monika Kempe

Cecilia Modig

Hans Nestius

Henrik Tham

Löntagarfondsfrågan: en missad möjlighet? 17 maj 2001

Vittnen:

Lennart Bodström

Per-Olof Edin

Kjell-Olof Feldt

Anna Hedborg
 Rudolf Meidner
 Carl Tham

Dagens Nyheter och 1968 30 maj 2001

Vittnen:
 Börje Dahlqvist
 Eva Ekselius
 Åke Lundqvist
 Svante Nycander
 Olof Santesson
 Kerstin Vinterhed

Allt var liksom i rörelse. Kulturen och 1968 7 december 2001

Vittnen:
 Leif Nylén
 Gunnar Ohrlander
 Marie Selander
 Carl-Henrik Svenstedt

Arbetarrörelsens arkiv

Arkivmaterial från Kfml, VUF/MLK och Socialistiska förbundet

Tidningar och tidskrifter

Arbetaren
 Arbetarkamp
 Bolsjevik
 Clarté
 Dagens nyheter
 Dialog
 Fjärde internationalen
 Fria fackföreningsfolket
 Gnistan
 Internationalen
 Klasskampen
 Kommunist
 Kommunistisk tidskrift
 Kvinnobulletinen
 Liberal debatt
 Marxistiskt forum
 Mullvaden
 Musikens makt
 Ord och bild
 Proletären
 Puss
 Revolutionär information
 Stormklockan
 Svenska dagbladet
 Tiden
 Tidsignal

Litteratur

- Agrell, W.: *Alliansfrihet och atombomber: kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen från 1945 till 1982*. 1. uppl. LiberFörlag, Stockholm 1985.
- Agrell, W.: *Övrig illegal verksamhet: övervakningen av de svenska kärnva penmotståndarna 1958-1968*. Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1999.
- Ahlberg, E.: "Homo-Sverige utanför RFSL", i M. Andreasson (red.), *Homo i folkhemmet*, 2000.
- Ahlmark, P.: *Vänstern och tyranniet: det galna kvartssekklet*. Timbro, Stockholm 1994.
- Ahlmark-Michanek, K.: *Jungfrutro och dubbelmoral*. Cavefors, Malmö 1962.
- Ahrne, G., Roman, C. och Franzén, M.: *Det sociala landskapet: en sociologisk beskrivning av Sverige från 50-tal till 90-tal*. 2. omarb. uppl. Korpen, Göteborg 2000.
- Aktionsgruppen för dag- och fritidshem: *Ropen skalla*. Nacka 1976.
- Ali, T.: *1968 and after: Inside the Revolution*. Blond & Briggs, London 1978.
- Alsterdal, A.: *Den nya vänstern*. Tiden, Stockholm 1963.
- Anderson, P.: The Antinomies of Antonio Gramsci. *New Left Review* 100/1976.
- Anderson, P.: *Om den västerländska marxismen*. Arkiv, Lund 1984.
- Andrae, C. G.: *Revolt eller reform: Sverige inför revolutionerna i Europa 1917-1918*. Carlsson, Stockholm 1998.
- Andreasson, M.: *Homo i folkhemmet: homo- och bisexuella i Sverige 1950-2000*. Anamma, Göteborg 2000.
- Arfwedson, A., Björck, A. och Sandebring, H.: *Moderat samhällssyn: analys och perspektiv*, Geber, Stockholm 1969.
- Arnér, S. och Lundkvist, A.: *Författare tar ståndpunkt*. Tiden, Stockholm 1960.
- Aron, R.: *L'opium des intellectuels*. Collection "Libert de l'esprit", Paris 1956.
- Arvidsson, C.: *Ett annat land: Sverige och det långa 70-talet*. Timbro, Stockholm 1999.
- Arvidsson, H.: Generation (r). Rasande revolutionärer blev beskedliga borgare. Euroworld 2/1999.
- Augustsson, L. Å.: *FNL-gruppen*. Kulturfront, Stockholm 1974.
- Augustsson, L. Å. och Hansen, Stig: *Maoisterna. En historia berättad av några som var med*. Ordfront, Stockholm 1997.
- Backberger, B.: *Det förkrympta kvinnoidealet*. Bonniers, Stockholm 1966.
- Bell, D.: *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. Glencoe, Illinois 1960.
- Bengtsson, J. och Molander, A.: *Den svenska sociologins födelse: historiska samtal med Torgny T Segerstedt, Bertil Pfannenstill, Joachim Israel och Edmund Dahlström*. Daidalos, Göteborg 1998.
- Bensaid, D. och Weber, H.: *Maj 1968. En generalrepetition*. Partisan, Mölndal.
- Berggren, H.: *Seklets ungdom: retorik, politik och modernitet 1900-1939*. Tiden, Stockholm 1995.

- Bergom-Larsson, M.: *Svensk socialistisk litteraturkritik*. Gidlund, Stockholm 1972.
- Bjereld, U. och Demker, M.: *Utrikespolitiken som slagfält: de svenska partierna och utrikesfrågorna*. Göteborg studies in politics, 33, Nerenius & Santérus, Stockholm 1995.
- Bjerregaard, K. och Östberg, K.: Bland välfärdsingenjörer och -byråkrater i 50-talets Gustavsberg. Bebyggelshistorisk tidskrift 28/1994. Bjurström, E.: Generationsupproret: ungdomskulturer, ungdomsrörelser och tonårsmarknad från 50-tal till 80-tal. Wahlström & Widstrand, Stockholm 1980.
- Block, E.: *Frihet, jämlikhet och andra värden: svensk inrikespolitisk debatt på dagstidningarnas ledarsidor 1945-1975*. Studentlitteratur, Lund 1982.
- Blomqvist, P.: *Ny teknik som politisk ideologi*. Arbetarhistoria 1999.
- Borgström, G.: *Jorden – vårt öde: kan en permanent världshunger avvärras?* Forum, Stockholm 1953.
- Borgström, G.: *Mat för miljarder*. LT, Stockholm 1962.
- Bratt, P.: *IB och hotet mot vår säkerhet*. Gidlund, Stockholm 1973.
- Bresky, T., Scherman, J. och Schmid, I.: *Med SAF vid rodret: granskning av en kamporganisation*. LiberFörlag, Stockholm 1981.
- Carson, R. L.: *Tyst vår*. Tiden, Stockholm 1963
- Christiansson, L.: *Konsten att dressera människor: mentalhälsa – arbete –ideologi*. Prisma, Stockholm 1969.
- Collins, R. M.: "Growth Liberalism in the Sixties"; i D. Faber, (red.), *The Sixties. From Memory to History*.1994.
- Collsjö, J.: *Liberal ideologi och politik 1934-1984*. Folk & samhälle, Stockholm 1984.
- Dagens Nyheter: P som i pop: [artiklar publ. 1968]. Dagens Nyheter, Stockholm.
- Dagler, S.: *Liberalismens kris*. Sv. inst. för opinionsundersökningar (SIFO), Stockholm 1985.
- Dahlström, E. och Berner Öste, M.: *Kvinnors liv och arbete*. Studieförbundet Näringsliv och samhälle: Norstedts, Stockholm 1963.
- Demker, M.: *Sverige och Algeriets frigörelse 1954-1962: kriget som förändrade svensk utrikespolitik. Sverige under kalla kriget*, Nerenius & Santérus, Stockholm 1996.
- Djilas, M.: *Den nya klassen: en analys av det kommunistiska systemet*. NoK pocket, Natur och Kultur, Stockholm 1969.
- Drangel, L.: "Folkpartiet och jämställdhetsfrågan", i J. Collsjö, (red.), *Liberal ideologi och politik 1934-1984*.1984.
- Dreyfus-Armand, G.: *Les Années 68. Le temps de la contestation*. Editions Complexe, Paris 2000.
- Edin, A.: *Liberal ideologi och politik 1934-1984*. opub. Södertörns högskola 2000.
- Ekdahl, L.: *Mot en tredje väg: en biografi över Rudolf Meidner*. Arkiv, Lund 2001
- Ekelöf, M.: *Rapport från en skurhink*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1971.
- Ekman, K.: *Händelser vid vatten*. Bonniers, Stockholm 1993.

- Elander, I.: *Det nödvändiga och det önskvärda: en studie av socialdemokratisk ideologi och regionalpolitik 1940-72*. Arkiv avhandlingsserie, 6, Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, Stockholm 1978.
- Elgån, E.: *Kvinnorörelsen och '68: aspekter och vittnesbörd*. Samtidshistoriska frågor, 2, Huddinge 2001.
- Elmbrant, B.: *Palme*. Författarförlaget. Fischer & Rye, Stockholm 1989.
- Emsheimer, P. Kårhusockupationen och kampen mot UKAS. *Clarté* 8/1973.
- Engberg, J.: *Utanför systemet: vänstern i Sverige 1968-78: en antologi*, Rabén & Sjögren, Stockholm 1978.
- Eriksson, J.: *Svenska botten: en debattbok om de asociala minoriteterna*. Verdandi/Prisma, Uppsala Stockholm 1965.
- Eriksson, N.: *Bara en hemmafru: ett debattinlägg om kvinnan i familjen*. Forum, Stockholm 1964.
- Erlander, T. och Lagercrantz, A.: *Tage Erlander*. Tiden, Stockholm 1982.
- Eyerman, R. och Jamison, A.: *Music and Social Movements: Mobilizing Traditions in the Twentieth Century*. Cambridge Univ. Press, Cambridge 1998.
- Eyerman, R. och Jamison, A.: *Social Movements: A Cognitive Approach*. Pennsylvania State University Press, University Park, Pa. 1991.
- Eyerman, R.: *Between Culture and Politics: Intellectuals in Modern Society*. Polity Press, Oxford 1994.
- Farber, D.: *The Sixties. From Memory to History*. The University of North Carolina Press 1994.
- Fanon, F.: *Jordens fördömda*. Gösta Skoog, Göteborg 1962.
- Florin, C. och Nilsson, B.: *"Något som liknar en oblodig revolution": jämställdhetens politisering under 1960- och 70-talen*. Jämställdhetskommittén Univ., Umeå 2000.
- Florin, C., Sommestad, L. och Wikander, U.: *Kvinnor mot kvinnor: om systerskapets svårigheter*. Norstedts, Stockholm 1999.
- FNL-grupp, Uppsala: *Trotskismen, fronterna och vietnamrörelsen*. 1970.
- Fogelström, P. A.: *Kampen för fred: berättelsen om en okänd folkrörelse*. 2. uppl. Sv. freds- och skiljedomsföreningen. Stockholm 1983.
- Fornäs, J., Mongs, L. och Rivinoja, J.: *Tältprojektet: musikteater som manifestation*. 2. utg. Samhällsvetenskapligt bibliotek, Symposium, Stockholm; Göteborg 1985.
- Forser, T.: "Litteraturforskare och radikaler i 30-talets Sverige", i L. Vikström, (red.), *Marx i Sverige*. 1983.
- Fraser, R.: *1968: A Student Generation in Revolt*. 1. amerikansk. utg. Pantheon Books, New York 1988.
- Fredriksson, G. och Andersson, G.: *Socialdemokratin och de intellektuella: tryckt och otryckt i Aftonbladsdebatten*. Författarförlaget, Stockholm 1976.
- Fredriksson, G.: *Indien: tragedi eller revolution*. Prisma, Stockholm 1970.
- Fredriksson, I. och Mellbin, S.-I.: *Könsroller*. Brevskolan, Stockholm 1966.

- Frenander, A.: *Debattens vågor: om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt*. Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Univ. Göteborg 1998.
- Från SECO till SAG*. Zenit 1970.
- Furhammar, L.: *Med TV i verkligheten: Sveriges Television och de dokumentära genrerna*. Stift. Etermedierna i Sverige, Stockholm 1995.
- Furustig, K.: Kollektiv identitet i Grupp 8 i Stockholm 1968-1973. opub. Stockholms universitet 2002.
- Galtung, J. och Friberg, M.: *Rörelserna*. Akademilitteratur, Stockholm 1984.
- Gedin, P. I.: *Den nya boken: en presentation och analys av pocketboken*. Prisma, Stockholm 1966.
- Gidlund, J.: *Aktionsgrupper och lokala partier: temporära politiska organisationer i Sverige 1965-1975*. Umeå studies in politics and administration, 2. LiberLäromedel/Gleerup, Lund 1978.
- Gilcher-Holtey, I.: Der Transfer zwischen den Studentenbewegung von 1968 und die Entstehung einer transnationalen Gegenöffentlichkeit. Berliner Journal der Soziologie 4/2000.
- Gorz, A.: *Arbetarrörelsen i överflödets samhälle*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1965.
- Gorz, A.: *Den svåra socialismen*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1968.
- Gottraux, P.: *Socialisme ou Barbarie*. Editions Payot, Lausanne 1997.
- Gramsci, A.: *En kollektiv intellektuell*. i. uppl. Cavefors, Staffanstorp 1967.
- Gromark, S.: "Boendegemenskap som drivkraft", i J. Galtung, (red.), *Rörelserna* 1984.
- Gustafsson, L. och Myrdal, J.: *Den onödiga samtiden*. PAN/Norstedts, Stockholm 1974
- Gustafsson, L.: *Problemformuleringsprivilegiet: samhällsfilosofiska studier*. Norstedts, Stockholm 1989.
- Hadenius, A.: *Facklig organisationsutveckling: en studie av Landsorganisationen i Sverige*. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, Rabén & Sjögren, Stockholm 1976.
- Hadenius, S.: *Kampen om monopolet: Sveriges radio och TV under 1900 talet*. Prisma, Stockholm 1998.
- Hadenius, S.: *Svensk politik under 1900-talet: konflikt och samförstånd*. 4. rev. uppl. Tiden/Athena, Stockholm 1996.
- Hammar, B.: *Ett långt farväl till kommunismen*. Bromberg, Stockholm 1992.
- Hammarberg-Åkesson, J.: *Mina kvinnor, min storfamilj*. Författarförlaget, Göteborg 1972.
- Hammergren, L., Helander, K. och Sauter, W.: *Svenska teaterhändelser 1946-1996*. Natur och Kultur, Stockholm 1996.
- Hansson, S. O. och Lodenius, A.-L.: *Operation högervridning*. Tiden, Stockholm 1988.
- Hedén, A.: "Den nya kvinnorörelsen på teve", Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola 2001.
- Hedenius, I.: *Tro och livsåskådning*. Bonniers, Stockholm 1958.
- Hermansson, C.H.: *Monopol och storfinans*. Arbetarkultur, Stockholm 1962.

- Hermansson, C.H.: *Vänsterns väg: ett debattinlägg*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1965.
- Hirdman, Y. och Svensk fackföreningsrörelse efter andra världskriget: *Med kluven tunga: LO och genusordningen*. Atlas, Stockholm 1998.
- Hirdman, Y.: "Kvinnorna i välfärdsstaten", i Y. Hirdman, (red.), *Kvinnohistoria*, 1992.
- Hobsbawm, E. J.: *Labouring Men: Studies in the History of Labour*. Weidenfeld & Nicolson, London 1964.
- Hobsbawm, E. J.: *Ytterligheternas tidsålder: det korta 1900-talet: 1914-1991*. Rabén Prisma, Stockholm 1997.
- Holmberg, C.: *Längtan till landet: civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 20, Göteborgs universitet 1998.
- Holmberg, P.: *Kynne eller kön?: om könsrollerna i det moderna samhället: en debattskrift*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1966.
- Inghe, G. och Inghe, M.-B.: *Den ofärdiga välfärden*. Tiden/Folksam, Stockholm 1967.
- Inghe, G.: *Fattiga i folkhemmet: en studie av långvarigt understödda i Stockholm*. Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning, 24, Stadsarkivet: Almqvist & Wiksell, Stockholm 1960.
- Isaksson, E.: *Arbetets kvinnor och Grupp 8: en studie i socialistisk feminism*. Idéhistoriska uppsatser, 34. Avdelningen för idéhistoria, Stockholm 1998.
- Israel, J.: *Ett upproriskt liv: memoarer*. Norstedts, Stockholm 1998.
- Jamison, A., Eyerman, R., Cramer, J. och Laessoe, J.: *The Making of the New Environmental Consciousness: A Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark and the Netherlands*. Environment, politics and society series, 1, Edinburgh Univ. Press, Edinburgh 1990.
- Jansson, S.: "En kort tillbakablick på visutvecklingen", i S. Jansson, (red.), *60 visor från 60-talet*, Bonniers, Stockholm 1973.
- Johansson, A. L. och Magnusson, L.: *LO andra halvseket: fackföreningsrörelsen och samhället*. Atlas, Stockholm 1998.
- Johansson, A. W.: *Herbert Tingsten och det kalla kriget: antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946-1952*. Tiden, Stockholm 1995.
- Johansson, G. V.: *Kristen demokrati på svenska: studier om KDS tillkomst och utveckling 1964-1982*. Bibliotheca historica Lundensis, 59, LiberFörlag/Gleerup, Malmö 1985.
- Jonsson, B.: *Alternativa livsformer i sjuttioalets Sverige*. Sociologiska inst. Univ., Uppsala 1983.
- Jordahl, A. och Wirtén, P.: *Vi som inte var med: en orättvis betraktelse över sextioalet*. Atlas, Stockholm 1999.
- Järhult, R.: *Nu eller aldrig: en bok om "den nya strejkrörelsen"*. LiberFörlag, Stockholm 1982.
- Karlsson, B. A., Kihlander, U. och Åstrand, O.: *Hjärtat sitter till vänster [svensk konst 1964-74] : en katalog*. Ordfront, Stockholm 1997.
- Karlsson, G.: *Från broderskap till systerskap: det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP*. Arkiv avhandlingsserie, 44, Arkiv, Lund 1996.

- Kasamatsu, R.: *Provie. För livet eller döden? Provies människo- och samhällssyn*. Opub. Södertörns högskola 1998.
- Katsiaficas, G. N.: *The Imagination of the New Left: A Global Analysis of 1968*. South End Press, Boston, Mass. 1987.
- Kennerström, B.: "Sprängningen av SKP 1929", i S. E. Olsson, (red.), *Från SKP till Vpk*, Cavefors, Lund 1976.
- Kennerström, B.: *Mellan två internationaler: Socialistiska partiet 1929-37*. Arkiv avhandlingsserie, 2, Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, Lund 1974.
- Kokk, E.: *Vitbok: militärens hemliga nätverk i arbetarrörelsen*. Hjalmarson & Högberg, Stockholm 2001.
- Kommunistiska förbundet marxist-leninisterna och Sveriges kommunistiska parti: *Studera, praktisera socialism: marxist-leninistisk grundkurs*. Oktober, Göteborg 1972.
- Kuron, J. och Modzelewski, K.: *Brev till polska arbetarpartiet*. Lilla Partisanerien, 4, Partisan, Mölndal 1969.
- Körlof, B. Ungdomsopinion och vapenfrilagstiftning. Försvar i nutid 4/1978.
- Lagerlöf, K. E.: *Strömkantringens år och andra essäer om den nya litteraturen*. PAN/Norstedts, Stockholm 1975.
- Lahger, H.: *Proppen: musikerörelsens uppgång och fall*. Atlas, Stockholm.
- Landsorganisationen i Sverige: *Samordnad näringspolitik*. LO, Stockholm 1961.
- Larsson, P.: "Miljörörelsen", i J. Galtung, (red.), *Rörelserna* 1984.
- Lennerhed, L.: *Frihet att njuta: sexualdebatten i Sverige på 1960-talet*. Norstedts, Stockholm 1994.
- Lennerhed, L.: *Frikyrklighetens avantgarde: Sveriges fria kristliga studentförening under 1960-talet*. Idéhistoriska uppsatser, 18, Univ. avd. för idéhistoria, Stockholm 1989.
- Lennerhed, L.: *Välfärdens rebeller: Sveriges liberala studentförbund och kulturradikalismen under 1960-talet*. Idéhistoriska uppsatser, 17, Univ. avd. för idéhistoria, Stockholm 1989.
- Lidman, S. och Uhrbom, O.: *Gruva*. Bonniers, Stockholm 1968.
- Lidman, S.: *Jag och min son*. Bonniers, Stockholm 1961.
- Lidman, S.: *Med fem diamanter*. Bonniers, Stockholm 1964.
- Lidman, S.: *Samtal i Hanoi*. Bonniers, Stockholm 1966.
- Lilja, E.: *Den dubbla tungan: en studie i Sonja Åkessons poesi*. Daidalos, Göteborg 1991.
- Liljeström, R.: "Om könsroller", i I. Fredriksson, (red.), *Könsroller*. Verdandi/Prisma, Stockholm 1965.
- Linde, U.: *Spejare: en essä om konst*. Bonniers, Stockholm 1960.
- Linderborg, Å.: *Socialdemokraterna skriver historia: historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892-2000*. Atlas akademi, Atlas, Stockholm 2001.
- Lindkvist, K.: *Program och parti: principprogram och partiideologi inom den kommunistiska rörelsen i Sverige 1917-72*. Arkiv avhandlingsserie, 16, Lund 1982.
- Ljunggren, S.-B.: *Folkhemskapitalismen: högerens programutveckling under efterkrigstiden*. Tiden, Stockholm 1992.

- Lumley, R.: *States of Emergency: Cultures of Revolt in Italy from 1968 to 1978*. Verso, London 1990.
- Lundberg, B.: *Jämlikhet?: socialdemokratin och jämlikhetsbegreppet*. Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg, 19, Dialog, Lund 1979.
- Lundberg, S., Månsson, S.-A. och Welanders, H.: *Demonstranter: en sociologisk studie*, PAN/Norstedts, Stockholm 1970.
- Lundberg, S.: *Sextioåttor: studie av en politisk generation*. Symposion bibliotek, B. Östlings bokförlag Symposion, Stockholm, Stehag 1993.
- Lundberg, U. och Åmark, K.: En vänster i takt med tiden. *Häften för kritiska studier* 2 1997.
- Lundestad, G.: *Ost, väst, nord, syd: huvuddrag i internationell politik efter 1945*. 4. rev. uppl. Studentlitteratur, Lund 2000.
- Lundkvist, A.: *Indiabrand*. Stockholm 1950.
- Lundkvist, S.: *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920*. Sober-dokumentation, 3, Sober, Stockholm 1977.
- Löwy, M.: *Pour une sociologie des intellectuels révolutionnaires*. Presses Universitaires de France, Paris 1976.
- Malmberg, B. och Sommestad, L. The Hidden Pulse of History: Age Transition and Economic Change in Sweden, 1820-2000. *Scandinavian Journal of History* 25/1999.
- Mandel, E.: *Långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen*. Röda bokförlag, Göteborg 1982.
- Mandel, E.: *Inledning till marxismens ekonomiska teori*. 2. uppl. Zenit-serien, 1, Zenit, Cavefors, Staffanstorps 1968.
- Mandel, E.: *Senkapitalismen*. Partisanbiblioteket, 12, Coeckelbergh, Stockholm 1974.
- Marcuse, H.: *Den endimensionella människan: studier i det avancerade industrisamhällets ideologi*. Aldus/Bonniers, Stockholm 1968.
- Marcuse, H.: *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*. Vintage, New York 1955. [sv. övers. *Eros och civilisation : en Freudtolkning*, 1968]
- Marcuse, H.: *Protest, demonstration revolt*. Aldus/Bonniers, Stockholm 1968.
- Marwick, A.: *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c.1958–c.1974*. Oxford University Press, Oxford 1999.
- Marx, K. och Liedman, S.-E.: *Människans frigörelse*. Aldus/Bonniers, Stockholm 1965.
- McAdam, D., McCarthy, J. D. och Zald, M. N.: *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Cambridge studies in comparative politics, Cambridge University Press, New York 1996.
- Mehnert, K.: *Moscow and the New Left*. Univ. of California Press, Berkeley, Calif. 1975.
- Misgeld, K., Bergström, V., Åmark, K. och Molin, K.: *Socialdemokratin:s samhälle: SAP och Sverige under 100 år*. Tiden, Stockholm 1989.
- Moberg, E.: *Kvinnor och människor*. Tribunserien, Bonniers, Stockholm 1962.
- Mykle, A.: *Sången om den röda rubinen*. Bonniers, Stockholm 1957.
- Myrdal, A. och Klein, V.: *Kvinnans två roller*. Tiden, Stockholm 1957.
- Myrdal, J. och Kessle, G.: *Rapport från kinesisk by*. Norstedts, Stockholm 1963.

- Myrdal, J.: *Kulturers korsväg: en bok om Afghanistan*. Norstedts, Stockholm 1960.
- Myrdal, J.: *Samtida bekännelser av en europeisk intellektuell*. Norstedts, Stockholm 1964.
- Nelhans, B.: *Allaktivitet – ja, men hur?: erfarenheter från försök att förverkliga en vision*. Prisma, Stockholm 1971.
- Nerman, B.: *Demokratins kultursyn*. Tribuneriet, Bonniers, Stockholm 1962.
- Nieckels, M. och Granath, O.: *Moderna museet 1958-1983*. Moderna museet, Stockholm 1983.
- Nilmander, U., Ahlborn, K. och Norenlin, N.-J.: *Mods: Stockholm 1964– 1967*. 1. uppl. Ordfront Galago, Stockholm 1998.
- Nordmark, D.: *Finrummet och lekstugan: kultur- och underhållningsprogram i svensk radio och TV*. Prisma, Stockholm 1999.
- Nylén, L.: *Den öppna konsten: happenings, instrumental teater, konkret poesi och andra gränsöverskridningar i det svenska 60-talet*. Sveriges allmänna konstfören., Stockholm 1998.
- Nåsander, N.: Olof Lagercrantz väg till frihet. Ordfront Magasin 3/1999.
- Olofsson, G.: *Klass, rörelse, socialdemokrati: essäer om arbetarrörelsens sociologi*. Arkiv, Lund 1995.
- Olson, H.-E.: *Staten och ungdomens fritid: kontroll eller autonomi?* Arkiv avhandlingsserie, 40, Arkiv, Lund 1992.
- Olsson, A.: Att skriva andras liv eller sitt eget. Lic.avhandling. Uppsala universitet 1999.
- Olsson, S. E.: *Från SKP till VPK: en antologi*. 1. uppl. Zenitserien, 18, Zenit: Cavefors, Lund 1976.
- Om polisbrutaliteten 20 december .1967*. Zenit 1968.
- Pallesen, H.: *De avvikande*. Bonniers, Stockholm 1964.
- Palm, G.: *Dikter på vers och prosa 1948-1976*. Norstedts, Stockholm 1976.
- Palm, G.: *En orättvis betraktelse*. 3. uppl. Norstedts, Stockholm 1966.
- Palm, G.: *Indoktrineringen i Sverige*. PAN/Norstedts, Stockholm 1968.
- Palme, J.: *Fri abort*. Verdandi-debatt, 14, Verdandi/Prisma, Uppsala.
- Palme, O.: *Politik är att vilja*. Prisma, Stockholm 1968.
- Palmstierna, H. och Palmstierna, L.: *Plundring, svält, förgiftning*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1967.
- Pappren på bordet: protokoll och dokument från den stora gruvstrejken i Malmfälten 1969/70*. 1. uppl., Ordfront, Stockholm 1972.
- Persson, L.K.: *Syndikalismen i Sverige 1903-1922*. Federativ, Stockholm 1975.
- Peterson, C.-G.: *Ungdom och politik: en studie av Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund*. Lund political studies, 19, Frihet, Lund 1975.
- Pierre, J.: *Partikongresser och regeringspolitik: en studie av den socialdemokratiska partikongressens beslutsfattande och inflytande 1948-1978*. Lund political studies, 51, Kommunfakta, Lund 1986.

- Pålsson, R.: *Inför 60-talet: debattbok om socialismens framtid*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1959.
- Ringby, P.: *Avantgardeteater och modernitet: Pistolteatern och det svenska teaterlivet från 1950-tal till 60-tal*. Vildros, Gideå 1995.
- Rosenberg, G.: *Da capo al fine och andra efterkloka betraktelser*. Moderna tider, Stockholm 1994.
- Rothstein, B.: *Den korporativa staten: intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik*. 1 uppl. Riksdagen och de organiserade intressena, 2, Norstedts juridik: Allmänna förlaget, Stockholm 1992.
- Ruin, O.: *I välfärdsstatens tjänst: Tage Erlander 1946-1969*. Tiden, Stockholm. 1986.
- Salomon, K.: FNL-rörelsen och samtidshistoriens problem. *Häftet för kritiska studier* 3 1997.
- Salomon, K. och Blomqvist, G.: *Det röda Lund: berättelser om 1968 och studentrevolten*. Årsbok / Lunds universitetshistoriska sällskap, 1998 Historiska media, Lund 1998.
- Salomon, K.: [Rebeller i takt med tiden – FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer](#). Rabén Prisma, Stockholm 1996.
- Salomonson, K.: *Mannen utanför: en skildring*. Norstedts, Stockholm 1958.
- Schmitz, E.: Den nya kvinnorörelsens uppkomst i Sverige från 1968, i Elgån, E.: *Kvinnorörelsen och '68*. Samtidshistoriska frågor 2, Huddinge 2001.
- Schön, L. och Studieförbundet Näringsliv och samhälle: *En modern svensk ekonomisk historia: tillväxt och omvandling under två sekel*. 1. uppl. SNS förlag, Stockholm 2000.
- Sellström, T.: *Sweden and national liberation in Southern Africa*. Nordic Africa Institute (Nordiska Afrikainstitutet); Almqvist & Wiksell International, Uppsala 1999.
- Sigurdson, O.: *Den lyckliga filosofin: etik och politik hos Hägerström, Tingsten, makarna Myrdal och Hedenius*. B. Östlings förlag. Symposion, Eslöv 2000.
- Sjöström, H. O.: *Klassens ljus*. Norstedts, Stockholm 1987.
- Skoglund, C.: *Vita mössor under röda fanor: vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880-1940*. Stockholm studies in the history of ideas, 2, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1991.
- Skytte, G.: *Självbekännelser och andra texter*. Sellin & partner, Stockholm 1997.
- Stahre, U.: *Den alternativa staden: Stockholms stadsomvandling och byalagsrörelsen*. Monografier utgivna av Stockholms stad, 147 Stockholmia, Stockholm 1999.
- Stenlås, N.: *Den inre kretsen: den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940-1949*. Arkiv avhandlingsserie, 48, Arkiv, Lund 1998.
- Storfamiljen Vita hästen och Hammarberg-Åkesson, J.: *Kollektivbok*. 1. uppl. Författarförlaget, Stockholm 1976.
- Stråth, B.: *Mellan två fonder: LO och den svenska modellen*. Atlas, Stockholm 1998.
- Strömberg, T.: Mannen som alla litar på: media och den socialdemokratiska kommunalpampen. *Arbetarrörelsen och språket*, 1994:4 Univ. Litteraturvetenskapliga inst. Avd. för retorik, Uppsala 1994.
- Sunesson, O.: *Röda porten: roman från studentrevoltens år*. LiberFörlag, Stockholm 1979.

Säfve, T.: *Rebellerna i Sverige: dokumentation, kritik, vision*. Författarförlaget, Göteborg 1971.

Söderpalm, S. A.: *Wallenberg och Branting*. Tema Gleerup, Lund 1970.

Tarrow, S. G.: *Struggle, Politics and Reform: Collective Action, Social Movements and Cycles of Protest*. Occasional papers / Western Societies Program, Cornell University, 21 Center for international studies Cornell Univ., Ithaca, N.Y. 1991.

Taylor, L.: "Habillement, dissidence et consommation de masse en Grande-Bretagne", i G. Dreyfus-Armand, (red.), *Les Années 68. Le temps de la contestation* 2000.

Teser – om taktiken, om fackföreningsinternationalen, om de kommunistiska partiernas struktur och organisationsarbete. Röda häften, 3/4 Partisan, Mölndal 1970.

Teser om den borgerliga demokratin, Internationalens huvuduppgifter, villkor för anslutning till Kommunistiska Internationalens första världskongress 1919 och andra världskongress 1920. Röda häften, 6/7 Partisan, Mölndal 1970.

Tham, C.: *Jämlikheten som försvann: socialdemokratin efter Erlander: en debattskrift*. Folk o. samhälle, Stockholm 1973.

Therborn, G. och Borglid, L.-O.: *En ny vänster: en debattbok*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1966.

Therborn, G.: "Brytningarnas och genombrottens årtionde", i L. Vikström, (red.), *Marx i Sverige*, Arbetarkultur, Stockholm 1983.

Thing, M. och Björlin, L.: *Guldet fra Moskva: finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917-1990*. Forum, Köpenhamn 2001.

Thullberg, P.: *Bönder går samman: en studie i Riksförbundet Landsbygdens folk under världskrisen 1929-1933*. LT, Stockholm 1977.

Thullberg, P. och Östberg, K.: *Den svenska modellen*. Studentlitteratur, Lund 1994.

Thunberg, A.: *Strejken [vid LKAB-gruvorna]: röster, dokument, synpunkter från en storkonflikt*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1970. Thurén, T.: *Medier i blåsväder*. Norstedts/Stift. Etermedierna i Sverige, Stockholm 1997.

Thörnqvist, C.: *Arbetarna lämnar fabriken: strejkrörelser i Sverige under efterkrigstiden, deras bakgrund, förlopp och följder*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 9, Historiska institutionen Univ., Göteborg 1994.

Tingsten, H.: *Demokratiens problem*. Omarb. uppl. Aldus/Bonnier, Stockholm 1960.

Tingsten, H.: *Problemet Sydafrika*. Bonniers, Stockholm 1954.

Touraine, A.: *La voix et le regard*. Sociologie permanente, Paris 1978.

Trebitsch, M.: "Voyages autour de la révolution", i G. Dreyfus-Armand, (red.), *Les Années 68. Le temps de la contestation*, Paris 2000.

Uddhammar, E.: *Partierna och den stora staten: en analys av statsteorier och svensk politik under 1900-talet*. City Univ. Press, Stockholm 1993.

Ullerstam, L.: *De erotiska minoriteterna*. Zinderman, Göteborg 1964.

Waldemarson, Y.: *Kvinnor och klass – en paradoxal skapelseberättelse: LOs kvinnoråd och makten att benämna 1898-1967*. Arbetsliv i omvandling, 2000:1 Arbetslivsinstitutet: Univ., Stockholm 2000.

- Vestin, S.: "Provie för livet", i Ungdomsåret 66/67, Stockholm 1967.
- Widerberg, B.: *Visionen i svensk film*. Bonniers, Stockholm 1962.
- Vietnam i svensk pressdebatt sommaren 1965*. Verdandi-debatt, 23 Verdandi.
- Wikander, U.: "Kvinnokultur, skillnader och sociobiologi"; i C. Florin, (red.), *Kvinnor mot kvinnor*. Norstedts, Stockholm 1999.
- Vikström, L.: *Marx i Sverige: 100 år med Marx i svensk historia, vetenskap och politik*. 1. uppl. Teori & praxis, 6, Centrum för marxistiska samhällsstudier: Arbetarkultur, Stockholm 1983.
- Wiorek, L.: *Från kamratskap till systerskap: om kvinnoorganisationen Grupp 8:s utveckling 1968-1979*. Idéhistoriska uppsatser, 30, Univ. Avdelningen för idéhistoria, Stockholm 1996.
- Woodcock, G.: *Anarkismen*. Socialistisk bokklubb, Tiden, Stockholm 1964.
- Wägner, E.: *Väckarklocka*. Bonniers, Stockholm 1941.
- Wängnerud, L.: "Kvinnors röst: En kamp mellan partier", i C. Jönsson, (red.), *Rösträtten 80 år*, Justitiedepartementet, Stockholm. 2001.
- Åmark, K.: "Sammanhållning och intressepolitik", i K. Misgeld, (red.), *Socialdemokratins samhälle*, Tiden, Stockholm 1989.
- Åmark, K.: *Facklig makt och fackligt medlemskap: de svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890-1940*. Arkiv, Lund 1986.
- Åsard, E.: *LO och löntagarfondsfrågan: en studie i facklig politik och strategi. Fackföreningsundersökningen*, Rabén & Sjögren, Stockholm 1978.
- Östberg, K.: "Det är nått visst med en trotskist: om den svenska trotskismens framväxt", i F. Björklund, (red.), *Människan i historien och samtiden: festskrift till Alf W Johansson*.
- Östberg, K.: *Byråkrati och reformism: en studie av svensk socialdemokratisk politiska och sociala integrering fram till första världskriget*. Arkiv avhandlingsserie, 34, Arkiv, Lund 1990.
- Östberg, K.: *Kommunerna och den svenska modellen: socialdemokratin och kommunalpolitiken fram till andra världskriget*. B. Östlings bokförlag. Symposion, Eslöv 1996.
- Östberg, M.: *Främlingar inför frihet*. Södertörns högskola, opub. 2001.